

Alapkiadás:
Bendefy László: A magyarság kaukázusi őshazája
Gyertyán országa Bp., 1942.

Sorozatszerkesztő: Bencsik András

Válogatta, szerkesztette, az utószót írta:
Bálint István János

Főmunkatárs: Cseh Ágnes

Fedélterv, tipográfia: Cséviné Lajkó Erzsébet

Magyar Ház Könyvek 10.

Magyar Ház Kiadó
1243 Budapest, Pf. 592
Felelős kiadó: Cserny Zsuzsanna

ISBN 963 03 79 00 7

DTP: Tipográfia Stúdió Bt. • 1171 Budapest, Gyöngyfüzér u. 6.
Nyomda: Press + Print Lapkiadó és Nyomdaipari Kft.
2300 Kiskunlacháza, Gábor Áron u. 2/A
Americana betűből szedve,
80 grammos ofszet papíron

B E N D E F Y L Á S Z L Ó

A MAGYARSÁG KAUKÁZUSI ŐSHAZÁJA

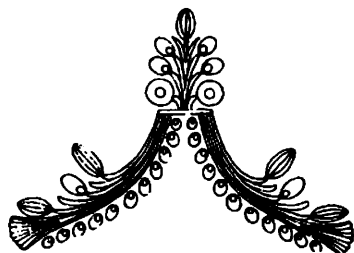

Budapest, 1999

„A Magyarok királya pedig lakott a Kuma
nevű folyóvíz mellett, Kinek Palotái jól-
lehet rongyosak, de ma is fennállanak,
és azon falu melyet itt való pogány nyel-
ven hívják Magyarnak...”

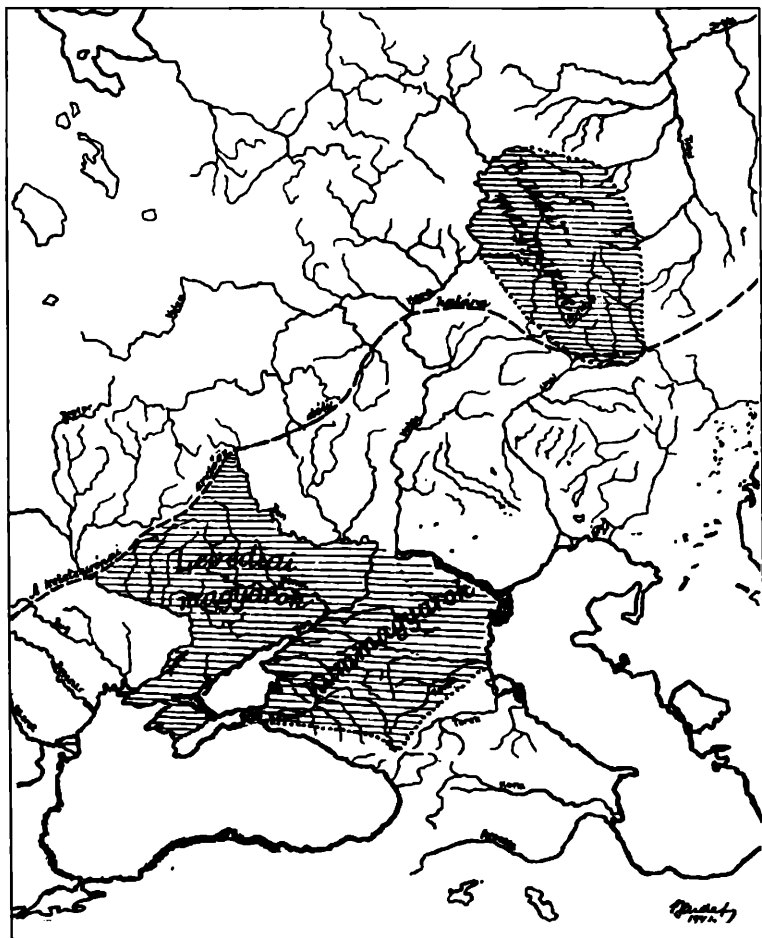
HATVANI TURKOLLY SÁMUEL. 1724.

Fedőlapon: Ezüst díszlőtábla a Kaukázusból. Lelőhelye: Tbiliszi (Tiflisz) Perzsa
eredetű, eredetileg fára volt szerelve. Főalakja díszruhás solymász, jobbján
zongorsólyommal. A solymász díszmagyarunkhoz hasonló öltözetet hord,
ami megvilágítja főuraink középkori díszruházatának eredetét.
(Gróf Zichy Jenő gyűjtése)

FORRÁSOK

A magyarság uralvidéki és kaukázusalfjai hazája a Kr. u. IV–IX. században. A kaukázusi magyar hazának északi részét, ahonnan a mi honfoglalóink a besenyők elől 885–889-ben elűándoroltak, a Levedia, a déli része a kum-magyar szóval jelöltük, ez azonban nem jelenti azt, hogy ebben az időben a Don vidékén két magyar haza volt; a törzsi szövetségrendszer és a véség tudata egységbe kavácsolta őket.

(A térképet tervezte és rajzolta BendeŸy László, 1941)

ARAB ÉS PERZSA KÚTFŐK TUDÓSÍTÁSA A KUMMAGYAROKRÓL

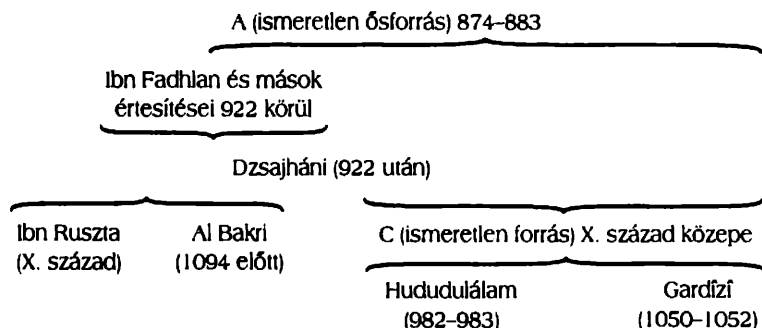
A FORRÁSOK ISMERTETÉSE

levediai magyarság sorsa és életkörülményei nemcsak Bizáncot érdekelték, hanem a közeli arab birodalmat is. Többszörösen bebizonyították, hogy már a IX. században kellett lennie egy olyan arab (-perzsa) történeti-földrajzi munkának, amely tudósításokat közölt a levediai magyarokról. Hogy tudtak létezésükről, az egészen biztos. *Szallam* tolmács 840–844 között mintegy két hétig utazott a meótisziparti magyarság földjén és erről Ibn Kordadhbeknek összefoglaló jelentése is megemlékezik. Muqaddasi közléséből viszont azt tudjuk, hogy a szamarrai kalifának követe, *Ibn Musa le Khovarizmy* csillagász Szallamot megelőzően járt a kazár tarkánnál, amikor is szintén kellett valami értesülést kapnia a doni magyarságról.¹ Hogy melyik volt ez az ősforrásnak tekinthető arab munka, arról eltérők a vélemények. *Marquart* 840 körüli időkből származtatja² és Muszlim al Garminak tulajdonítja a szerzőséget. Hóman szerint talán inkább 874–883 között készülhetett.³ Ugyancsak szerinte ebből elsősorban Ibn Fadhlán és mások merítettek 922 körül, majd ezek művéből Dzsajháni (922 után). Dzsajháni művét használta forrásként Ibn Ruszta (X. század) és Al Bakri, míg egy olyan ismeretlen arab forrás is készült a X. század derekán, amelynek szerzője az eredeti ősforrást és Dzsajhánit egyaránt

ismerte és használta. Ebből az utóbbiból merített a *Hududulálam* szerzője és Gardízi.

Hóman Bálint származtatási vázlata így fest:

A szóbanforgó arab kútfők értelmezése körül sokáig a legnagyobb zűrzavar uralkodott, amit az idézett elő, hogy a kútfőket következetesen vagy a pannóniai, vagy a levediai, vagy a baskiriai magyarságra akarták vonatkoztatni. Megnehezítette a magyarázat munkáját az a körülmény is, hogy a szövegekben nem egy helyütt beszúrások, futólagos megjegyzések fordulnak elő. Mindaddig, míg a magyarázatkísérletek tengelyében a későbbi pannóniai magyarság állott, „sem a hazai, sem a külföldi kutatóknak nem sikerült (azokra) elfogadható magyarázatot találniok” állapítja meg Németh Gyula.⁴

Az eredménytelenség alapoka az volt, hogy a kutatók feltételezték, hogy az arab írók – jobb ügyhöz méltó szorgalommal – csupán egymást másolgatták és kényük-kedvük szerint toldottak-rontottak az eredeti, ősi szövegben. Miként rámutattam,⁵ nem vették figyelembe az eddigi kutatók, hogy már *Ibn Fadhlán* érte-

sítése is abból az időből származik, amikor honfoglaló őseink a Meólisz partjáról már rég elvándoroltak. A többi is mind későbbi eredetű. Ezeknek az arab és perzsa íróknak tehát természetszerűen könnyebb volt tudomást szerezniök a Kuban-Kuma síkságán visszamaradt „keleti türkökről”, mint Árpádnak tőlük folyton távolodó népéről.

Kutatóink nem egyszer szemére vetik „az arab és perzsa kompilátoroknak gondolkodásuk és kritikájuk megdöbbenítő hiányát, amelynek nyomával oly gyakran találkozunk.” Tapasztalatom szerint az ókori, és középkori írók is, legyenek nyugatiak, vagy keletiek, szerettek gondolkodni és gyakorolták is azt. Miért ne gondolkodtak volna az arab és perzsa szerzők, amikor éppen az arabokról tudjuk, hogy kitűnő matematikusok, geodéták és csillagászok akadtak közöttük, ami mindenestre éles logikára és helyes kritikai érzékre vall részükről. Hogy az arab és perzsa kútfők értelmezése körül ilyen zűrzavar keletkezett, annak oka nem feltétlenül bennük, hanem talán bennünk keresendő. Nyilván minduntalan nehézségbe ütközünk, ha egy történelmi feljegyzést nem arra a népre alkalmazunk, amelyről szól. Ezzel magyarázhatók meg a keleti kútfők értelmezése körül felmerült nehézségek is!

Az arab szerzők mindegyike bizonyos közös forrásból merített, de az is biztos, hogy mindegyikük megtoldotta, vagy megjavította ennek a közös forrásnak adatait a maga legfrissebb értesüléseivel. Mielőtt az arab kútfők érdemi tárgyalásába kezdenénk, lássuk magukat a kútfőket. A könnyebb tárgyalás kedvéért szakaszokra bontva, párhuzamosan közlöm Ibn Ruszta, Gardîzî és Al Bakri szövegét, míg a Hududulálám vonatkozó részének csak rövid kivonatát adom. Ez az utóbbi perzsa nyelvű földrajzi munka még

kevésbé ismeretes a nagyközönség előtt. 1892-ben találta Bokharában *Tumánszkij* orosz akadémikus. Címe magyarul ezt jelenti: „A világ határai vagy országai.” A mű a mohamedán világon kívül Indiáról, Tibetről, Kínáról, sőt Kelet-Európáról is beszél s egyik kis fejezete az arab világgal szomszédos kumai magyarság viszonyaival is foglalkozik. A mű – *Ligeti Lajos* szerint⁷ Kr. u. 982–983-ban készült, tehát Szent István atyja, Géza fejedelem korában. Reánk tehát semmiképpen sem vonatkozhatik, de még honfoglaló őseink levediai tartózkodására sem, mert akkor valahogy így írta volna meg művét az érdekes szerző: A magyarok valaha, miként a források beszélik, itt és itt laktak... stb. És minden tudósítását múlt időben írta volna meg. De nem ezt látjuk, hanem azt, hogy a jelen (azaz a 980 körüli) viszonyokról szólván, a magyarokat is mint általa ismert népet tárgyalja. Az a körülmény, hogy leírásában az előző források használható anyagát is felhasználja, nem perdöntő. Ugyanez áll szóról-szóra Gardízi és Al Bakri leírására is.

Gardízi és Al Bakri életrajzi adatait és irodalmi munkásságukat bőven ismertette *Kuun Géza* gr. a „Magyar honfoglalás kútforrásai” c. m. II. fejezetében,⁸ ezért itt röviden csak annyit jegyzünk meg róluk, hogy az előbbi perzsa író, a mai Kabultól délre élt Ghazna (ma Ghazni, vagy Ghizni) városában. Művét 1051–1052-ben írta. Al Bakri arab-geográfus és történetíró. Spanyolországban született, ahol atyja a szevillai fejedelemség kormányzója volt. Ő maga a nagyvezírségig vitte. Meghalt 1094-ben. Fontos tudnunk, hogy értesüléseit könyvekből, illetve kereskedőkaravánoktól szerezte, mert ő maga a spanyol földet sohasem hagyta el.

A VONATKOZÓ SZÖVEGEK

<i>Ibn Ruszta</i>	<i>Gardízi</i>	<i>Al Bakri</i>
1.	1.	1.
A besenyők országa és a bolgárokhoz tartozó eszközök országa közti van a magyarok első határa (= területe).	A bolgárok területe és az eszköz terület között, amely szintén Bulgar-hoz tartozik, van a magyarok határa	Leírás a magyarok országáról: Ezek a besenyők országa és a bolgárokhoz tartozó eszközök (eskil) országa között laknak.
2.	2.	2.
A magyarok a törökök egyik fajtája.		
	3 a)	
	Ezek a magyarok jézushitűek a korhelyek* közül.	
		3 b)
		A magyarok bálványimádók.

* Gardízi ezúttal, akárcsak később a bolgárok nevével kapcsolatban, szellemes szójáratot enged meg magának és turkok helyett türkaran-nak, azaz „korhelyek”-nek nevezi a magyarokat. Alább a bulgár nevet értelem szerint tréfálkpzva „gonosztevők”-re másítja. V. ö. Kmoskó²⁰ sz. jegyz. a. id. m.

ARAB ÉS PERZSA KÜTFÖK TUDÓSÍTÁSA A KUMMAGYAROKRÓL

<i>Ibn Ruszla</i>	<i>Gardfí</i>	<i>Al Bakri</i>
4.	4.	4.
Főnökük húszezer főnyi lovasság élén lovagol.	Vezérükkel húszezer lovas van.	
5.	5.	5.
Főnökük neve kündüh (kndh).	Ezt a vezért kándähnek nevezik.	Királyuk neve kndh.
6.	6.	6.
Ez a név királyuknak a címe mert annak az emberek aki felettük uralkodik neve gyula (glh, gulah) és minden magyar arra hallgat, amit nekik harc és védelem dolgában, valamint egyebekben glh-nak nevezett főnökük parancsol.	Ez az ő nagyobbik királyuk címe. Azt a vezért, aki az ügyeket intézi, glh-nak nevezik; a magyarok azt teszik, amit a glh parancsol.	
7.,	7.	7.
Sátraik vannak, a fűvel és a termékenységgel egvűtt vándorolnak.	Van egy pusztaságuk, amely csupa fű és tágas hely.	Ez a nép kunyhókban és sátrakban lakik, követve az eső hullását és a fű sarjadzását.

ARAB ÉS PERZSA KÜTFÖK TUDÓSÍTÁSA A KUMMAGYAROKRÓL

<i>Ibn Ruszla</i>	<i>Gardízi</i>	<i>Al Bakri</i>
8.	8.	8.
Országuk kiterjedt.		
9.	9.	9.
	Tartományuk hosszúsága és szélessége száz parszanga.	Országuk szélessége száz parszanga, hossza ugyanennyi.
10.	10.	10.
Egyik határa a rumiak tengeréig terjed.	Tartományuk a Rum tengerével határos.	Országuk egyik határa a rumiak országával határos.
11.	11.	11.
Ebbe a tengerbe két folyó szakad, ezek egyike nagyobb a Gaihun-nál. Lakóhelyeik a két folyó közt terjednek el. Ha beáll a tél, mindenki ahhoz a folyóhoz jön, amely a kettő közül hozzá közelebb van. Ott töltik a telet, abban (a folyóban) halakat fogva. A téli tartózkodás ott a legmegfelelőbb számukra.	Ebbe a tengerbe két gaihun (folyó) szakad. Ők e folyóvíz(ek) közelében laknak. Amikor eljön a tél, az, aki a folyótól távolabbra van, a folyó közelébe tér vissza, télen azon a helyen tartózkodnak és halakat fogdosva megélhetésre tesznek szert.	

<i>Ibn Ruszta</i>	<i>Gardízi</i>	<i>Al Bakri</i>
12.	12.	12.
	És annak a folyamnak (a partján), amely tőlük balkézre esik a szlávok felé, van egy nép, amely a görögök közül való és keresztény, ezeket nndz-ek-nek nevezik. Ezek a magyaroknál számosabbak ugyan, de gyengébbek.	A másik, a sivataggal szomszédos határunk (területünk) mellett hegység terül el, amelyen ...n nevű nép lakik, van sok lovuk, lábas jószáguk és szántóföldjük.
13.	13.	13.
.	Ami ezt a két folyót illeti (ti. amelyek közt a magyarok laknak), az egyiket Itilnek, a másikat Dubanak nevezik. Amikor a magyarok a folyam partján tartózkodnak, szemtől-szembe látják a nndz-eket.	
14.	14.	14.
	A nndz-ek felett, a folyam partján magas hegy emelkedik, a víz a hegy oldalán fakad	E hegység alsó részén, a tengerpart mellett <i>auzunh</i> nevű nép lakik, ezek

<i>Ibn Ruszla</i>	<i>Gardízi</i>	<i>Al Bakri</i>
14. folyt.	14. folyt.	14. folyt.
	(jön ki) és ezen hegy mögött egy keresztény nép lakik, amelyet <i>mrdut</i>-nak neveznek s ezek, meg a <i>ndz</i>-ek között tíz napi járóföld van. Ez nagyszámú nép, ruházatuk az arabokéhoz hasonlít, turbán, ing és mellény dolgában. Van keresetük, vetéseik és veteményeik, vannak szőlőik is, mert náluk a víz a föld felszínén folyik és földalatti öntözőcsatornáik nincsenek. Mondják, hogy számuk a rumaiéknál nagyobb. Külön nemzetiségűek. Áruforgalmuk javarésze az arabokkal bonyolódik le.	keresztények és az iszlámnak Tbiliszi (Tiflisz) földjével vonatkozásában lévő vidékeivel határosak. Itt kezdődik Örményország. Ez a hegység, addig terjed, míg Derbend földjéhez nem ér és a kazárok földjével szomszédos.
15.	15.	15.
	És az a folyó, amely a magyaroktól jobbra, esik, a szláv területen van s onnan a kazárok	

ARAB ÉS PERZSA KÜTFŐK TUDÓSÍTÁSA A KUMMAGYAROKRÓL

<i>Ibn Ruszla</i>	<i>Gardfizi</i>	<i>Al Bakri</i>
15. folyt.	15. folyt.	15. folyt.
	tartományába folyik s ez a másik folyamnál nagyobb. (Kmoskó fordításában: És az a folyó, mely a magyaroktól jobbra van, a saqlab (szlávok) felé halad s onnan a Khazar tengerbe szakad.)	
16.	16.	16.
A magyarok országa fában és vízben bővelkedik, talaja nagyon nedves, sok szántóföldjük van.	A magyarok tartománya csupa fa és láp és földje nedves.	
17.	17.	17.
A velük szomszédos összes szlávok fölött uralkodnak és nehéz adókra kötelezik őket, ezeket foglyokként tartják.	Ők a szlávokat mind leigázzák, s a szlávokra állandóan terményadókat rónak ki, s őket öszvéreiknek tekintik.	
18.	18.	18.
A magyarok tűzimádók.	A magyarok tűzimádók.	

<i>Ibn Ruszla</i>	<i>Gardízi</i>	<i>Al Bakri</i>
19.	19.	19.
A szlávok ellen támadásokat intéznek, és a foglyokkal a tengerparton mennek, míg a rumiaknak <i>krX</i> nevű kikötőjébe nem hozzák azokat.	S a Yuzz, <i>saglab</i> és <i>rus</i> ellen vonulva, onnan rabszolgákat hoznak, a rum-hoz viszik és eladják.	
20.	20.	20.
A kazárok állítólag annakelőtte a magyarok és más szomszédos népek ellen sáncokkal védekeztek, hogy országukat tőlük megvédjék.		
21.	21.	21.
mikor azután a magyarok a foglyokkal <i>krX</i> -be érnek elébe jönnek a rumi-ak és ott kereskednek, a rabszolgákat átadják nekik és azok fejében rumi brokátokat és takarókat kapnak.		

<i>Ibn Ruszla</i>	<i>Gardfizi</i>	<i>Al Bakri</i>
22.	22.	22.
	Ezek a magyarok jó külsejű, tekintélyes emberek. Ruházatuk brokát, fegyvereik ezüstösek és gyöngyökkel kirakvák. Állandó portyázó háborúkra indulnak a saqlabiján ellen. A magyaroktól a saqlab-ig tíznapi út van. A saqlab bambái között van egy város, amelyet Wantit-nak neveznek... stb.	

A *Hududulálam* minket érdeklő részének rövid kivonata Ligeti közlése alapján⁹ a következő: A magyaroktól keletre egy hegység nyúlik, délre egy *uulundur* nevű keresztény nép lakik, nyugaton és északon a ruszok tartományaival szomszédosak. A magyarok országában körülbelül 20 000 ember lakik, királyukat *dzsulá*-nak nevezik. Az ország hosszában 150 paraszanga, szélességében 100 paraszanga. Télen annak a folyónak a partján élnek, amely a ruszoktól választja el őket. Ilyenkor halásznak és halból élnek. Az országban rengeteg a fa és a folyóvíz. A magyarok igen gazdagok, jó arcúak és tiszteletet, félelmet gerjesztenek. A körülöttük lakó hitetlenekkel örökké háborúban állnak és mindig ők győznek.

A KÖZÖLT SZÖVEGEK RÉSZLETES TAGLALÁSA

Már az eddigi kutatók is nagyjából vallották, de Németh Gyula határozottan kimondja, hogy *az idézett keleti kútfőkben a magyaroknak több, egyidőbeni hazájáról van szó.*¹⁰

Az 1. szakasz-kétségtelenül a baskir-magyarok uralvidéki hazájára utal. *Ibn Ruszta* és *Al Bakri* nem hagynak e tekintetben semmi kétséget sem, és talán lehetséges, hogy *Gardízi* leírásában is az elsőnek említett „bolgárok” szó elírás „besenyők” helyett.¹¹

Még tökéletesebben kiláglik ennek a magyarázatnak helytálló volta abból az *Al Balhi*-től (†934) származó feljegyzésből, amelyet *Istahri* és *Ibn Haukal* átdolgozásából ismerünk: „Kétféle basdzird (magyar) van. Az egyik szorosban az oguzok határánál lakik, a bolgárok mögött. Mondják, hogy számuk kétezer emberből áll, kiket úgy megvédenek erdők, hogy senki sem tud rajtuk erőt venni. A bolgárok alattvalói. A többi *basdzirtok* (*Ibn Haukal*: a *basdzirtok* legnagyobb része) a besenyőkkel határosak. Ők és a besenyők törökök, és közeli szomszédai a bizánciaknak.”¹²

Hogy *Al Balhi* tudósításában valóban a baskiriai magyarokról és nem török nyelvű baskirokról van szó, azt már Németh Gyula kétséget kizáróan bebizonyította,¹³ így ezzel a kérdéssel itt tovább nem foglalkozunk, csupán számukra vonatkozóan tesszük az alábbi megjegyzéseket: Ha igaz is a 2000 főnyi lélekszám, az csakis a baskir-magyarok hadi létszámára vonatkozhatik, amiből viszont következne, hogy összes lélekszámuk az időben 20-25 ezerre rúgott.

Julianus jelentéséből tudjuk azonban azt, hogy 1223–1235 között a tatárok háborúskodtak az urali baskir-magyarokkal és ezekben az ütközetekben az első összecsapások a magyarok

győzelmével végződtek. 2000 főnyi sereggel a tatárokon nem arathattak volna győzelmet urali véreink, valószínű tehát, hogy az Al Balhi-féle tudósítás nem 2000, hanem 20 000 főt említett, tehát két töményt, ami 200-250 000 lélekszámnak felel meg. Sokkal több vitára adott alkalmat a tudósítások másik része.

A kutatók véleménye térbeliség tekintetében megoszlik Etelköz, Levedia, a Duna-Tisza köze és a Kaukázus észak-keleti lejtőjének vidéke között. A kérdés megoldása olyan történet-földrajzi feladat, ahol a két tudományág körébe vágó kritériumok egyaránt súlyosan jönnek számításba.

Kísérjük meg mindenekelőtt a rendelkezésre álló kútfők alapján térben rögzíteni azt a délibb magyarlakta földet, amelyről itt szó van.

Ezt a feladatot csakis akkor oldhatjuk meg sikerrel, ha a 7-21 szakaszokat egyértelműen tudjuk magyarázni, különös tekintettel a döntő jelentőségű nép- és tulajdonnevekre. Helytelenül cselekednénk, ha ezúttal bizonyos szempontokat előtérbe helyeznénk másoknak rovására és ha bizonyos *a priori* feltevésekből indulnánk ki. Ezért nem vezettek kielégítő eredményre az eddigi szöveg-magyarázatok sem.

Az előttünk álló feladat megoldásában nagyon hasonló egy több ismeretlenű egyenletrendszer, vagy egy többpontos ki-egyenlítés megoldásához, amennyiben egyidejűen minden feltételt és minden követelményt, maradék- és feltevések nélkül, szigorúan a tények alapján kell kielégítenünk.

Mielőtt további részletekbe bocsátkoznánk, kiemelem, hogy történetírásunk *Ibn Ruszta* leírását Konstantinos Porphyrogenetos adataival egyetemben a magyar őstörténet legbecsesebb forrásai közé sorolja

Németh Gyula szerint:¹⁴ „Konstantinos és Ibn Ruszta... a magyarok levediai hazáját írták le, ahol a magyarok a IX. század elejétől 889-ig tartózkodtak.”

„Ibn Ruszta leírásához még megjegyzem, hogy ebben semmi tévedés, semmi félreértés nincsen, ez a magyar őstörténet egyik legvilágosabb forrása. Csak egy sajátságos dolog van benne, ti. az, hogy a szláv foglyokról szóló rész két helyen egy-egy oda nem illő beszúrással meg van szakítva. Egyszer azzal, hogy „a magyarok tűzímádók”, egyszer meg a kazár erődtésekről szóló mondattal (Az előbbi beszúrás ugyanígy van Gardízinál.) Ez azonban a tudósítás értékéből nem von le semmit, egyszerűen az író, a másoló, vagy a – mindenestre közelkorú – interpoláló figyelmetlenségének következménye.”

Minden jel arra vall, hogy Ibn Ruszta valóban a levediai őshazáról beszél, de éppen mert erről van írásaiban szó, fel kell tételeznünk, hogy tudósítása a 889. év előtti időkből keleződik.¹⁵

A fenti idézetben említett „értelmeilen beszúráásokra” a későbbiekben, az egyes szakaszok tárgyalása során még visszatérünk.

AZ ABKÁZ ÉS ALÁN NÉP NEVE

Most térjünk át Gardízi és Al Bakri tudósítására és mindenekelőtt a népneveket vegyük sorra.

Az *avgunk* nevű népről Marquart sikerülden bebizonyította, hogy azonos a Kaukázus gerincétől és a Don-Kubán vidékétől délre a szikhek szomszédságában, a Fekete-tenger partvidékén lakó *abkáz* néppel, Abkázia lakóival.¹⁶ Ugyancsak ő fejtette meg, hogy a leírásokban szereplő ...n népnév a pont elhagyásával

asz-nak olvasandó és ez nem más, mint az alánok régi neve.¹⁷ (Ezt úgy kell értenünk, hogy ha az arab *n* betű jegyében szereplő diakritikus pontot elhagyjuk, a betű már nem *n*-et jelent, hanem így olvasandó: *asz*. Ez az *ász* > *jász* szó tehát az alán (összét) nép legősibb neve.)

Németh Gyula viszont rámutat arra, hogy annak, aki a hanyag írású arabbetűs szövegek olvasásában otthonos, nem kerül fáradságába, hogy a Gardízi által említett *nndr(z)*, ill. *mrdal* népnévben ugyancsak az alánok, ill. az abkázok nevére ismerjen. Ugyanis *nndr* az *as*, *mrdal* pedig az *augaz* népnév elírása.¹⁸

Elég itt Németh Gyula id. kitűnő munkájára (HMK) utalnom, ahol bőven megokolja a szerző, miért és hogyan lehetett a mindkét szövegben szereplő hegységet (főleg az említett népnevek alapján) a Kaukázussal azonosítanunk.

Melich a *nndr* népnévet *nandur*-nak olvasván, azt Nándor-fehérvárral (Beograd) azonosítja,¹⁹ amit Kmoskó örömmel el is fogad.²⁰ Az említett azonosítás után nem volt nehéz Kmoskó-nak arra a gondolatra jönnie, hogy a *mrdal* népnévet a horvát népnévvel azonosítsa.²¹ Hogy ezek a tetszetős és nyelvészeti szempontból talán nem is egy érveléssel támogatható elgondolások miért teljesen tévesek, a későbbiekből kiderül.

ITIL ÉS DUBA FOLYÓNEVEK AZONOSÍTÁSA

Térjünk át most az *Itil* és *Duba* folyónevek azonosítására. A két folyónév körül az eddigiekben rengeteg vita folyt. Az alábbiakban összeállítom az eddigi kutatók véleményét.

<i>Szerző szerint</i>	<i>Itt megfelelője</i>	<i>Duba megfelelője</i>
Thury ²²	Don, vagy Dnyeper	Duna
Roesler ²³	Dnyeper	Bug
Hunfalvy ²⁴	Dnyeper	Bug
Fehér G. ²⁵	Dnyeper	Don
Marquart ²⁶ és Schnetz J. ²⁷	Don	Kuban
Melich J. ²⁸	Don	Volga, vagy más nagyobb délorosz folyó (Dnyeper?)
Hóman B. ²⁹	Don	Ak Tuba
Zichy I. gr. ³⁰	Etelköz egyik folyója	Duna
Kuun G. gr. ³¹	Nagyobb délorosz folyó esetleg a Dnyeper	Duna (vagy Bug) ³²
Kmoskó M. ³³	Volga	Duna
Németh Gy. ³⁴	a kütfőket tárgyalja, de az azonosítás kérdésében nem foglal állást.	

A fenti összeállítás nagyon jól megvilágítja, mennyire eltérők, mennyire meg nem állapodottak voltak a nézetek a két folyónév körül. Hogy melyik szerző mire alapítja nézetét, azzal itt nem foglalkozunk, az id. munkákban megtalálja a szükséges részleteket.

az olvasó. Nem mellőzzük azonban megemlíteni Kmoskó nézetét. Szerinte az a két folyó, amelyikről itt szó van, a Duna és a Tisza (!), az utóbbinak a neve azonban nyilván kimaradt valahogy Gardîzî leírásából, ellenben ehelyett, – miért, miért sem – belekeverte abba az Itilt. Erről viszont Kmoskó elismeri, hogy Gardîzî és Ibn Ruszta szerint az Itil, vagyis a Volga a Khazar tengerbe szakad.³⁵ Természetes dolog, hogy Kmoskó, ha már elfogadta a „nandur” = Nándorfehérvár – és kigondolta a mrdai = horvát azonosítást, kénytelen volt a Duba = Duna azonosítás mellé a hiányzó Tiszát is feltételezni. Minderre pedig – úgy látom – a 3/a szakasz általa megadott helyes fordítása készítette.

Rövidség kedvéért bizonyítani kívánom a következőkben, hogy az *Itil* = Voga, viszont *Duba* = Kuban

Az Itil folyó a Volgát jelenti, mert

1. Szláv (orosz) területről kazár területre lép és a Kaspi-tóba szakad (15. szakasz),

2. Nemcsak a Volga folyót, hanem még a mellette fekvő kazár fővárost (a mai Asztrahánj őseit) is ezidőben *Itil*-nek nevezték.

3. Ogotáj hadiparancsa a Volgát szintén *Idil* néven említi.³⁶

4. Julianus szerzetes második útjáról írt sajátkezű levelében említi, hogy a tatár hadsereg egyik része „...az *Ethyl* folyótól oroszország határai mentén, keleti irányból Szuzdálhoz közeledik”. Az *Ethyl* itt a Volgát jelenti.³⁷ Ugyancsak *Rubruk* is (bőv. I. alább) *Etília* néven a Volgáról beszél.*

* Nem mellőzhetem, hogy itt ki ne térjek *Melich* álláspontjára. *Melich* az *Itil*t a *Don*nal azonosítja³⁸ s szerinte ez az azonosítás azért helyes, mert a krónikának a XIII-XIV. századra „*fluvius Ethul id est Don*” értesítése hiteles. (M. Ny. 1936. 346. l.) A tatárok ezidőben a *Don*t tehát *Etil*nek nevezték.

5. Az Itil folyó, mint Európa legnagyobb folyója feltétlenül nagyobb kell, hogy legyen a Duba-nál.

6. *Gardízi és Ibn Ruszta világosan megmondja, hogy az Itil a Khazar Tengerbe, azaz a Kaspi-tóba szakad.* Mivel sem a Don, sem a Dnyeper, sem más nagyobb számbajöhető délorosz folyó, sem Etelköz egyetlen folyója sem szállítja vizét a Kaspi-tóba, nyilvánvaló, hogy ezek az azonosítások nem helytállóak.

A Duba nében a Kuhan folyó neve rejtőzik. Bizonyítása a következő. A kútfők szövegéből betű szerint kiolvashatók az alábbi tények: a Duba

- a) a két említett folyó közül a kisebbik,
- b) a magyarlakta területektől balra (nyugatra) esik,
- c) partja mentén egyik oldalt magyarok, velük szemben alánok laknak

d) az alánok felett, a folyam partján magas hegység emelkedik s ebből ered a folyó.

Mindezek olyan félreérthetetlen adatok, hogy csodálkoznom kell, hogyan jöhetett szóba egyáltalán más azonosítási lehetőség is!

A Duba név a Kuban folyót jelenti, mert:

1. A 15 szakasz alapján világos, hogy a Duba a két említett folyó közül a kisebbik, tehát nem lehet azonos az Ak-Tubával. Ugyancsak az említett szakasz alapján: ha a két folyó közül a nagyobbik (amint láttuk, az Itil = Volga), *jobbra* (azaz keletre) esik a magyar vidékektől, a Duba pedig *balra* (azaz nyugatra); (l. Gardízi

Tegyük azonban fel a kérdést, miért ragadt a Donra is az Ethil név, amikor a X-XIII. században elsősorban a Volgát illette az! Azért, mert a Don folyót sajátos vonalzása miatt a Volga (Sztálingrád alatti) kiágazásának tartották, amilyen mellékága az Ak Tuba is. (Bővebben ezzel a kérdéssel nem foglalkozom, de rámutatott már erre a tévedésre Fehér Géza is.)³⁹

12. szakasz) és ennek a folyónak a partján laknak az alánok (*nndr*, as) nyilvánvaló, hogy nem lehet azonos a Duba a Don-nal sem.

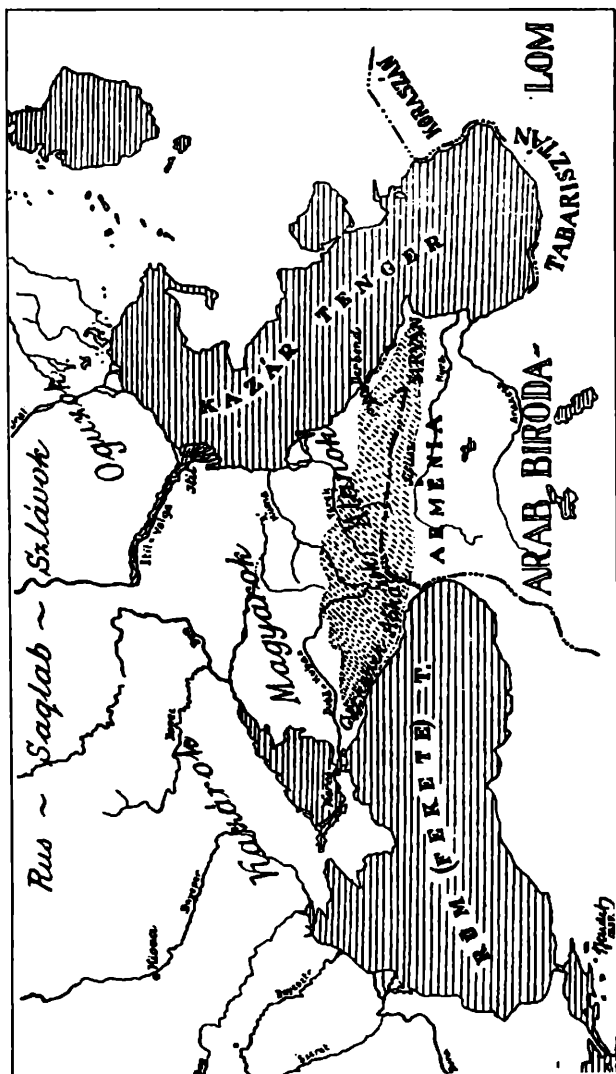
A Dunáról – miként ez látnivaló – ebben az esetben, bármilyen kézenfekvő magyarázatnak is tetszik a Duba = Duna azonosság, (amennyiben csak egyetlen diakritikus pont más elhelyezését kívánja meg),⁴⁰ még csak szó sem lehet.

2. Az alánok a Duba egyik partján laknak. (G 12. szakasz). A folyam partján találkoznak össze a magyarok alán: szomszédaikkal. (G. 13. szakasz). Az alánok *felett* magas hegy (a Kaukázus) emelkedik, a hegy *mögött* (G. 13. szakasz), ill. *a hegység alsó részén, a tengerpart mellett* pedig (Al Bakri 14. szakasz), tehát a hegység túlsó oldalán, az abkázok országa terül el.

3. Amit Gardízi az alánokról, és mindkét szerző az abkázokról mond, tökéletesen megfelel ismereteinknek. *Vszevolod* összetanulmányaiában arra a nagyon valószínű következtetésre jutott, hogy az alánok hazája a régmúltban sokkal nagyobb kiterjedésű volt, s nyugaton még a Kuban felsőfolyásának vidékét is magába foglalta.⁴¹

4. Kiindulva az abkázok és Abkázia pontos leírásából (Al B. 14. szakasz) nyilvánvaló, hogy az alánoknak a hegység északkeleti oldalán kellett lakniuk (a két népet csak 10 napi út választotta el egymástól) (G. 14. szakasz), és azért ilyen sok, mert az utasnak a Kaukázus gerincét kellett megmásznia! Másik adatunk, hogy a *nndr* = alan nép a Duda partját is megszállva tartotta, tehát sem a Donról, sem a Dunáról nem lehet szó, hanem egyesegyedül *a Kuban felsőszakaszáról*.

5. A szóbanforgó keleti forrás eddigi magyarázóit megtevesztette az a kitétel, hogy a Duba folyó a magyaroktól balkézre, a szlávok fele esik (G. 12. szakasz). Ezek után azt hiszem, ez a

A kumai magyarság hazója Gardízi és Al Bakri szerinti
(A térképet tervezte és rajzolta: Bedeij László, 1937)

kitétel is világos lett előttünk: miként az Itilt úgy határozza még a szerző, hogy az *a szláv, azaz orosz (varég)* területről folyik a kazárok földjére, ugyanígy itt „a szlávok felé” meghatározás csak az égtáj: „északnyugat” megadásának elkerülésére szolgál.

Teljesen világos lesz előttünk a tétel, ha az arab író, (inkább az arab szemlélő) helyébe képzeljük magunkat. Az arab birodalom határán állunk, mondjuk, fenn a Kazsbeg csúcsán, és letekintünk a lábunk alatt, északi irányban elterülő lapályra. (L. a térképet!) Látnuk a Kaspi- és a Rum-tenger közén a kum-magyarságot. Tőlük balra, balkézre kanyarodik a Taman félsziget felé a Kubán (= Duba). A magyaroktól északra három népcsoport tűnik fel: a Krím közelében a kazármaradékok, a Volgán túl, keletre az oguzok, és tőlük északra, valamint az előbbi kettő közé ékelve az oroszok (szlávok, rus-ok). Nyilvánvaló, hogy a Kubán (=Duba) folyó a Don vidékéig lehúzódnó szlávokhoz esik legközelebb.

6. Világosan kitűnik a Duba folyó Kubán-volta a Gardízi-féle 14. szakaszból: „...*az alánok felett a folyam partján magas hegy emelkedik, a víz a hegy oldalában fakad*”. Azaz a Kubán partján emelkedik a Kaukázus és a Kubán folyó ebből a hegységből fakad. Ugyanezt egyetlen más, szóabajóhető folyóról sem írhatta Gardízi. Ez a meghatározás döntően és vitathatatlanul a Duba = Kubán azonosság mellett bizonyít.

A MAGYARLAKTA TERÜLET TÉRBEHELYEZÉSE

Az eddigi eredményekből nem nehéz megállapítanunk, hogy *a szóbanforgó két keleti kútfőnek vonatkozó részlete arról a bizonyos harmadik magyarlakta tartományról beszél, amelyet itt röviden*

Kummagyariának kívánunk nevezni. A következőkben ennek a magyar országnak határait próbáljuk megvonni a szóbanforgó arab-perzsa kútfők alapján.

A magyarlakta terület határa jobbról és balról, azaz keletről és nyugairól *Gardīzī* szerint az *Itil* (= Volga), ill. a *Duba* (= Kuban). Délről a tartományt a *Kaukázus gerince*, ill. a Terek vízgyűjtő területén az alánok földje zárja be.

Al Bakri-nál olvassuk (12. szakasz) a következőket: „...a másik, a sivataggal szomszédos határunk (= területük) mellett, hegység terül el, amelyen az alán nevű (...n) nép lakik...”

Tehát a magyar területet egyik oldalról a Kaukázus szegélyezi, a sivatag pedig – figyelembe véve az *Itil* és *Duba* azonosításának eredményeit – nem lehet más, mint a *Belső Kirgiz-pusztáknak nyugati fele*, a Volga és Jergenyi dombok közé eső darabja. Ezt a határsávot kb. a Kuma balparti lapályának szegélye, ill. a keleti hosszúság 45°-a jelöli ki.

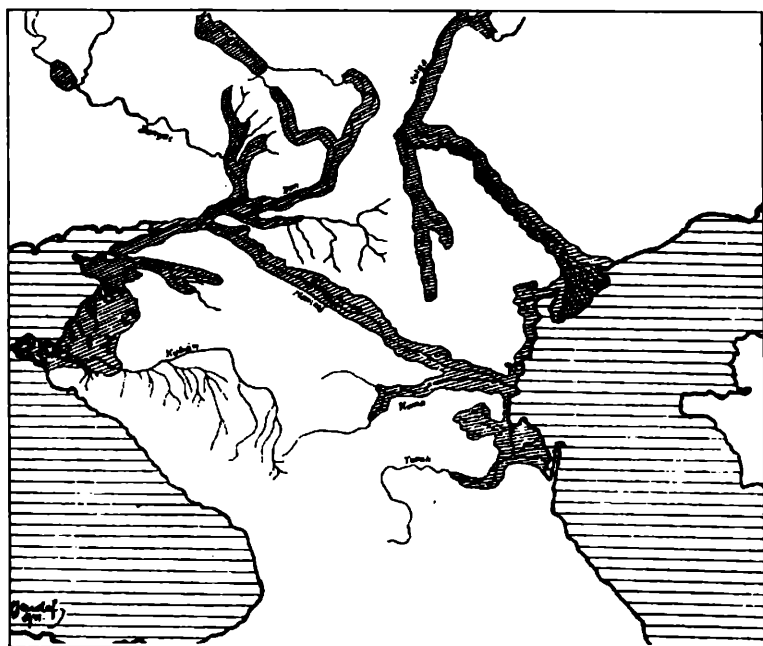
Mintegy azonban nehezen képzelhető el, hogy a ma sem lakott Kirgizpuszták abban az időben lakhatók lettek volna, fel kell tennünk, hogy a magyarlakta területek északi határa nem nyúlt a Manicsjon túlra, de mint lovasnép, rendszeresen kalandozhattak, sőt csapadékosabb esztendőkhöz legeltethettek is a Manicsjtól keletre eső területeken is.

Háttra volna Kummagyariának határából a Jergenyi dombok déli vége és a Kuban folyó vidéke közé eső szakasz. A tárgyat keleti kútfők 10. szakasza ezt is tisztázza. Olvassuk ui. *Gardīzī-nél*, hogy a magyarlakta területek egyik határa a rum-iak tengeréig, *Al Bakri-nál* a rum-iak országáig terjed.

Az előző feljegyzésnek az *Azoui-tenger délkeleti partvidékére* kell vonatkoznia, míg az utóbbi, miként azt már *Zichy* is (ugyan

egészen más vonatkozásban) felismerte „... a Krím félszigetre és ennek görög lakosságú városaira vonatkozik”.⁴²

Ez a meghatározás teljesen megfelel a *Ravennai Geográfus* leírásának is. Ő ugyanis Onogoriáról így ír: „Sintén a Fekete-tenger mellett van (az) az ország, amelyet Onogoriának neveznek, ezt Livanius görög bölcész szabatossággal a Meótiusz mocsárnak legvégiben jelöli ki, állítván, hogy lakosai a szomszéd helyekről valók, de azok barbár szokásukhoz képest szigeteken laknak.”⁴³

A Meótiusz mocsárvidéke és a kaukázusvidéki folyók elmocsarasodott lapályai a Kr. u. IV.-IX. században. A mocsarakat sűrűn vonalaztuk (A térképet tervezte és rajzolta Bendejfy László, 1941)

Azonban a Ravennai Geográfus *Cosmographia*-jának más kézirati példányaiban szigetek helyett többnyire besózatlan halakról van szó:

„...állítván, hogy a szomszéd helyekről tömérdek hallal bír, de barbár szokásuknak megfelelően besózatlanul eszik meg azokat.”⁴⁴

A meghatározás tehát kétségtelenül a Meóisz partvidékére utal: mocsaras, ingoványos területre, ahol a halászattal foglalkozó családok a mocsárvidékből alig kiemelkedő, kisebb-nagyobb szigeteken szálltak meg és mivel egész éven át hozzájutottak a friss halhoz, azt besózás nélkül elfogyaszthatták, minthogy nem volt szükségük a tárolásra. Ugyanezeket a település- és életviszonyokat találjuk meg hazánk neolitikori, alföldi halásztelepein is.

A 10. és 11. szakaszban foglaltak levezetésünkkel szemben látszólagos óriási ellentmondást tartalmaznak. Olvassuk u. i., hogy „...Tartományuk a Rum tengerrel határos. *Ebbe a tengerbe két folyó szakad...*” Amint láttuk: a Volga és a Kuban.

Ibn Kordadhbeh-nél a Rumi tenger a Fekete-tengert jelenti.⁴⁵ Ez természetes is. Azonban csak a Kuban ömlik a Fekete-tengerbe míg a Volga a Kaspi-tó vizét gyarapítja. Ne feledjük azonban, hogy Rubrukig Nyugat nem tudta, hogy a Kaspi-tó különálló független földrajzi egység. Márpedig ha ezt az arabok már a X–XI században tudták volna, lehetetlen, hogy arról Európa ne szerzett volna tudomást.

Mindezek alapján úgy látom, hogy keleti kútfőink eddigi magyarázatait alapos revízió alá kell vennünk.

Zichy id. munkájában⁴⁶ arra a következtetésre jutott, hogy „Gardízi szövege nem más, mint a Levediára vonatkozó összövegeknek és az etelközi viszonyokra alkalmazott tudatos átdolgozásnak értelmetlen összeolvasztása.”

Németh Gyula majdnem hasonlóan vélekedik Gardízi munkájáról: „...az Ibn Ruszta-féle szövegbe, mely a levediai haza leírását tartalmazta, egy ismeretlen szerző beszúrta a magyarok egy másik, régebbi, kubánvidéki hazájának valami elvesztett régi forrásból való leírását. Ezt a beszúrást Al Bakri meglehetősen híven megőrizte (valószínűleg szokása szerint kivonatolta), Gardízi – vagy az ő forrása – pedig, talán más források és magaszerezte ismeretek felhasználásával teljesen eltorzította.”⁴⁷

Nem látom szükségét annak, hogy Gardízi hitelét ennyire le-
rontsuk. Abból, hogy az eddigi kutatók a szóbanforgó kútfők értel-
mezésével nem boldogultak, nem feltétlenül következik az, hogy
a kútfők valóban értelmetlenek. A kiindulás és a magyarázatok
menete is téves lehetett.

Ha fontolóra vesszük az eddigieket, nem nehéz belátnunk,
hogy a három keleti kútfő az ötféle magyarakta terület közül
háromról beszél, nevesen Ibn Ruszta: Baskiriáról (Magna Ungaria)
és Levediáról, Gardízi Kummagariáról, Al Bakri pedig Baskiriáról
és Kummagariáról (H. Antiqua-Vetus-Maior). Etelközről és a
pannóniai Magyarországról egyik leírásban sem történik em-
lítés.

Gardízi (1050 körül) időben Ibn Ruszta (900 körül) és Al Bakri
(1080 körül) között áll. Ibn Rusztától másfélszáz év választja el.
Míg az utóbbi közvetlenül benne élt a besenyő támadások idő-
szakában, Gardízi idejében már a Konstantinos Porphyrogenetos
által említett, keletre költözött „türkök” is rendezettebb viszonyok
közé kerültek és országuk, hatalmuk, tekintélyük híre mind mesz-
szebbre terjedt. Amíg Ibn Ruszta a 885–890. évi események köze-
lében csak a könnyebben hozzáférhető adatokról, így esetleg
korábbi kútfőkből a magyarság levediai hazájáról szerezhették

tudomást, utódjainak (Gardízi, Al Bakri) már módjában volt, hogy a Kaukázus havas gerincén túl lakó, nyugat felé meglehetősen elzárt *magyar népről* tudósítsanak bennünket.

Hangsúlyozni kívánom tehát, hogy a „Gardízi szövegében található beszúrás” nem valami régebbi, kubánvidéki magyar őshaza leírása, hanem Gardízinak saját tapasztalatai, vagy értesülései alapján készült, a kumamenti magyarok országára vonatkozó feljegyzés.

Al Bakrinál a 12. szakasz olyan lényegesen bővebb elemeket tartalmaz, hogy nem vonhatjuk kétségbe a szóbanforgó szerzőnek Gardízihez viszonyított további értesüléseit.

A *Hududulálám* szövege az eddigiek alapján teljesen tisztán érthető: a kumamenti magyaroktól keletre lévő hegység a Kaukázus. A tőlük délre lakó, vulundur nevű keresztény nép az abkázok. Tőlük északra és északnyugatra valóban orosz tartományok feküdtek. Az egyöntetűség tehát, ami a terület meghatározását illeti, a három kútfőben tökéletes.

A három kútfőnek „magyarok határa” kifejezése a magyarok által lakott területeket jelenti. Az „első határ” (terület) a baskirok által lakott föld. (1. szakasz.)⁴⁴ Minden bizonnyal erről az uralvidéki Baskiriáról tesz említést Ibn Ruszta és Al Bakri. Ehhez kétség nem fér.

Gardízi szövege azonban gondolkodóba ejt bennünket. Igaz ugyan, hogy ha a már említett behelyettesítéssel élünk, tehát ha az 1. szakasz első szava (A bolgárok...) helyébe a „besenyők” szót tennők, megkapnánk a második két kútfővel azonos értelmet, de – úgy látom – nincs erre szükség.

Gardízi 1. szakasza ebben a formában is kerekded, értelmes egész és azt mondja: a bolgárok, azaz a Rum tenger melletti,

dunamenti bolgárok országa és az eszkil terület (azaz a volgai bolgárok földje) között van a magyarok (mégpedig miként láttuk, a kumamenti magyarság) országa. Magyarázatképp hozzáteszi, hogy az eszkilek földje is Bulgárhoz tartozik, azaz ez a föld szintén a bolgár nép birtokában van.

„A magyarok a törökök egyik fajtája” (2. szakasz). Természetesen természetesen mindhárom magyarságra vonatkozóan igaz. Ma már nem vitás, hogy a magyarságnak az uralkodó osztálya, tehát az a rétege, amellyel az arab világ egyáltalán érintkezett, bolgár-török jellegű volt.

A KUMMAGYARSÁG VALLÁSI VISZONYAI A X-XI. SZÁZADBAN

A kummagyarság vallásáról keleti forrásaink ezt közlik:

„Ezek a magyarok jézushitűek” (3a. szakasz).

„A magyarok bálványimádók” (3b. szakasz).

„A magyarok tűzimádók” (18. szakasz).

Az első pillanatra homlokegyenest ellenkező állításnak látszik ez a háromféle tudósítás, pedig végeredményben mind a három igaz és jól megférnek egymás mellett.

A Pontusvidék képe ebben az időben, vagyis az V-XIII. században nagyon kevert volt. A Fekete-tenger és a Kaspi-tó közén, valamint a partok környékén minden irányban nagyon sok és sokféle népség gyűlt össze. Ezek különféle vallási tanokat hoztak magukkal. Emellett Kaukázia, minthogy két igen fontos transzkontinentális útvonal csomópontja, mondhatjuk, mindenféle eszméáramlatnak kitett terület volt.

A kereszténység már a korai századokban eljutott ide.⁴⁹ A fő hittérítési gócpontnak az V-X. században Bizáncot és Arméniát kell tekintenünk.

Zakariás rhétor feljegyzései szerint Kr. u. 530 táján *Quarduct*, később pedig *Maq* örmény püspök térítgetett sikerrel a kimmériai Boszporusszal szomszédos kaukázusi onogur-magyarok között.⁵⁰ Ugyanerre az időre esik *Ogurda* megkeresztelkedése és térítési kísérlete.⁵¹

Később, 619-ben *Kürt* fejedelem próbálkozott még újból nagyobb arányú keresztény térítéssel.⁵² Ezeknek az igyekezeteknek megvolt az alapja, mert a bizánci térítők, már a VIII. században olyan szép eredményeket értek el, hogy onogur és hun püspökségek alapítására kerülhetett sor.⁵³ Az a körülmény, hogy a keresztény térítések, mint meg-megújuló kísérletek jelentkeznek időről-időre a pontusvidéki magyarság történetében, arra a következtetésre indít, hogy egyik térítői tevékenység sem tudott mélyreható lelki változást elérni a nép között, és a magyarság, mihelyt a térítés ütemét valami külső körülmény meglassította, vagy ha abban szünet állott be, mint pl. amikor a kazárok Dóroszt, a krími fő térítési központot elfoglalták, igyekezett visszatérni ahhoz az ősi valláshoz, amely az ő pusztai lelkiületének sokkal jobban megfelelt.

Kétségtelen, hogy a mohamedánizmus előretörésével erről az oldalról is érték őseinket eszmei hatások, hisz a kazárok tárt kapukkal fogadták a keletről feléjük áramló iszlám tanait. Ezeket a hatásokat azonban még nem tanulmányozták eléggé.

Ugyanígy a tűztisztelő parszi vallás is, amelynek legközelebbi főfészke Perzsiában volt, kisugározhatta hatását a kummagyar területekre.

Kehely-tartó kum sír-szobor

A Kummagariában talált rengeteg sírszobor* (kamennája bábá), kezükben a köldök táján tartott rituális csészécskével, vagy egy keletről velük hozott ősi, pogány-, vagy a parszi vallásra utal. Ez még tisztázatlan kérdés.

Annyi azonban egészen bizonyos, hogy az V-XI. századi kummagarság sorában pogányokat, (akik sátraikban az elhaltaknak emlékére bábút állítottak és a sírokat díszes emlékszoborral jelölték meg), keresztényeket, mohamedánokat és tűztisztelő parszi hitűeket egyaránt lehetett találni.

A TÖRZSI SZERVEZET ÉS ELŐKELŐSÉGEIK

A 4. szakasz a kumamenti magyarság ezidőbeni lélekszámáról tudósít bennünket. „Főnökük 20 000 főnyi lovasság élén lovagol” – olvassuk. Minthogy egy nép katonai állománya rendes körülmények között annak tíz százalékát teszi ki, a kummagarságnak lélekszámát legalább 250-300 ezerre becsüljük.

* Arendt professzor szerint még ma is ezrével találják az orosz kutatók a Kaukázus északi síkságain a szóbanforgó szobrokat: nyilvánossággal kummagyar eleink hagyatékait.

Nyilvánvaló, hogy a Hududulálám csak elírásból mondja, hogy a magyarok országában 20 000 ember lakik, mert az igazság az, hogy minden más forrás két töményt tévő lovasságról beszél. (Egy tömény 10 000 lovast számláló hadi egység volt.)

Az 4. és 6. szakaszban foglaltak rendkívüli fontosságúak és bizonyítékai annak, amit a kettőskirálysági intézménynek kummagyarai átvételéről az I. részben elmondottunk.

Ibn Ruszta leírásából kétségtelenül kiderül az, hogy a levediai magyarságnak volt egy *kündü* (változatai: *künda(e)*, *kende*) címet viselő főkirálya és mellette egy másik, *gyula* címet viselő magas méltóságú férfiú.

A gyula magasabb bírói tisztet töltött be. Az ő feladata volt, hogy a törzsszövetségben belül, az egyes törzsek között felmerült vitás ügyeket, érdekellentéteket békésen elintézzze, elsimítsa. Hatalmi köréről és szerepéről Ibn Ruszta teljesen világos képet nyújt.

Gardîzî szerint a kaukázusi magyarság ezt a hatalmi rendszert maradék nélkül megőrizte Al Bakri ezzel szemben már csak a kündü-t, míg a Hududulálám pedig csak a gyula méltóságát említi. Úgy látszik, egyik szerzőnek csak egyik-, a másiknak csak a másik-fajta méltóságról lehetett tudomása, de nyilván mindkét méltóság megvolt még a XI. században is.

A KUMAIK SÁTOROSPÁSZTOROK

A kumamenti magyarság a X-XI. században sátrakban és kunyhókban lakik (7. szakasz) és sátorospásztor életmódot folytat: nyájait és méneseit az évszakonkénti időjárás, ill. termékenységi

viszonyoknak megfelelően más-más legelőkre tereli, akárcsak az egység idején, a levediai korszakban.

Teljesen hasonlóan ír a szír Anonymus is: „...ez a számra nézve 13 nép (helyesen: 11 törzs) sátrakban lakik, barmok, halak, vadak húásával él és fegyverből.”⁵⁴ Tehát állattenyésztő-, halász- és vadásznép, miként erre lakóhelyüknek minden természeti adottsága meg is volt.

KUMMAGYARIA KITERJEDÉSE

A 8. és 9. szakaszt azért kell szétválasztanunk, mert nem azonos területről szólnak. *Ibn Ruszta* Levediáról írván azt közli, hogy „országuk kiterjedt.”

Gardízi és *Al Bakri* tudósítása azonban már a Kummagyariára vonatkozik. Szerintük ez a magyarlakta föld széltében-hosszában 100 parszanga.⁵⁵

A legmegbízhatóbb adatok szerint a parszanga egy órai gyalogútnak megfelelő távolság, tehát körülbelül 5 1/2 km.⁵⁶ A Kaspi-tó partvidékétől a Kuban nagy könyökéig terjedő távolság gyenge 600 km, tehát eszerint ha ezt Kummagyaria „hosszának” vesszük, *Gardízi* és *Al Bakri* közlése megfelel az igazságnak. Ha ugyanezt a távolságot a Kuma-Terek közöttől északi irányba mérjük fel a térképre, ahhoz a vidékhez jutunk, ahol a Don a legjobban megközelíti a Volgát. Nem is valószínűtlen, hogy a kummagyarok legeltetőterületei idáig terjedtek.

Annyi mindenestre bizonyos, hogy mindkét kútfő szerint a magyarok országa széltében-hosszában körülbelül egyformán kiterjedt.

Ha mellékelt térképünkre tekintünk, lehetetlen, hogy azonnal szembe ne tűnjék, hogy a Volga, a magyarok déli határa (a Kuma és a Terek közén), a Kaukázus ÉNy-i vége, a Meótiusz DK-i partja és a Don alsó folyása nagyjában rombusz-alakú idomot ad, tehát olyan területet, amelynek két átfogója valóban kb. egyforma hosszú.

Ebből elsősorban azt következtetem, hogy a kumamenti magyarság érdekerületének északi határa körülbelül a Don vonaláig terjed. Legeltetőterületeik sorába a Jergenyi dombság is feltétlenül beletartozott.

A kumamenti magyarságot Gardízi idejében félig-meddig megtelepült, vagy inkább: a megtelepülés kezdetén tartó sátoros pásztornépnek kell tartanunk. A sűrűn lakott országrész a Kuma folyó lapálya, találunk magyarokat a Malka folyó tőszomszédságában, a Kubán mentén, halászó törzseket a Meótiusz ingoványos, délkeleti partján, legeltető pásztortörzseket a Manicsjon túli részekén, a Jergenyi dombokon és az Alsó-Don partvidékén, amint nyájaikkal legelőről legelőre vándorolnak.

FÖLDMÍVELÉS ÉS HALÁSZAT

A 11. szakasz szerint telenként azok, akiket nem köt le a jószágok őrzése, a folyók mellé húzódnak és halászgatnak, így tesznek szert megélhetésre. Nem kell szorosan a két határfolyóra gondolnunk.

A Hududulálám azonban szabatosabban írja le a törzsek téli életét, mondván: „Télen annak a folyónak a partján élnek, amely a ruszoktól választja el őket. Ilyenkor halásznak és halból élnek.”

Az orosz–magyar határfolyó a Don volt és semmiesetre sem a Volga, mert attól keletre törökfajta népek tanyáztak. A Don pedig halban valóban gazdag folyó.

A 12. szakaszt illetően ezúttal csak *Al Bakri* szövegére térünk ki. Ebben olvassuk, hogy a magyaroknak „van sok lovuk, lábas jószáguk és szántóföldjük.” Ez a kitétel – úgy látom – feltűnően egybevág *Gardîzî* 7. szakaszával. Ott: „Van egy pusztaságuk, amely csupa fű és tágas hely.” *Gardîzî*-nek ez a mondata kétségtelenül Kummagariának legtermékenyebb, tehát minden valószínűség szerint legsűrűbben lakott részére, a Kuma folyó lapályára vonatkozik. Itt, a Kuma jobbpartján, a Bujvola torkolatánál épült ki a későbbiekben *Magyar* város, Gyeretyán magyar fejedelem székvárosa.

A KUMAIK ABKÁZ SZOMSZÉDJAI

Térjünk át ezek után a 14. szakasz megvitatására *Al Bakri* szerint a Kaukázus aljában, a tenger partján lakik az *abkáz nép*. „Ezek keresztények és határosak az iszlámnak Tiflisz földjével vonatkozásban lévő vidékével”, vagyis az arab birodalomhoz tartozó Arméniával.⁵⁷

„Ez a hegység addig terjed, míg Derbent földjéhez nem ér és a kazárok földjével határos.” A legutolsó kijelentésből vagy arra kell következtetnünk, hogy a szír Anonymusnál a Magyar törzs uralma alatt említett Kaszar=Kazár törzs területei a Terek víz-vidéke és Derbent között feküdtek, az alánok és a malkaitárk földjétől délkeletre, a Kaspi-tó partján, vagy arra, hogy ezúttal az író – a kazár–magyar kapcsolatok alapján – a „magyarok föld-

jével" kifejezés helyett a „kazárok földjével” meghatározást használja.

Gardízi szerint az abkáz nép ruházata az arabokéhoz hasonló. Ez természetes is, mert az arab birodalommal közvetlen szomszédosak voltak. Ebből következik az is, hogy „áruforgalmuk javarésze az arabokkal bonyolódik le.”

Kmoskó idevonatkozó szellemes megjegyzései (20 j.) meg is állnák helyüket, ha egész gondolatmenete helyes volna. Minden további bizonyítást fölöslegessé tesznek eddigi fejtegetéseink: mivel az arab- és abkáz-tartományok határosak egymással, az abkázok az arabokkal kapcsolatban nem voltak kizárólag tengerenáti áruforgalomra utalva, hanem jobbadán szárazföldi úton bonyolíthatták le azt.

A KUBÁNVIDÉKI ÖNTÖZŐBERENDEZÉSEK MARADVÁNYAI

A szóbanforgó kútfolk legrejtélyesebb helyei közé számított Gardízi szövegében a 14. szakasznak ez a pár sora: „...mert náluk (ti. az abkázoknál) a víz a föld felszínén folyik és földalatti öntözőcsatornáik nincsenek.”

Nyilvánvaló, hogy itt szembeállítással van dolgunk. Az abkázoknál a felszínen folyik a víz, nem úgy mint másoknál, akiknek a felszín alá mélyített öntözőcsatornáik vannak. Az abkázoknak öntözőcsatornáik nincsenek.

Abkázia téképére vetett egyetlen pillantás meggyőz bennünket arról, hogy nem is lehetett szükségük az abkázoknak öntözőcsatornákra, de még nem is alkalmas Abkázia területe öntöző földművelésre.

Érdekesebb kérdés azonban az, kire vonatkozhatott a szöveg szembeállítására? Nyilvánossággal vagy a kumai magyarokra, vagy az alánokra, mert más népről nincs is szó a szövegben. Az alánokról azonban olyan mellékesen szól csak a kütfő, hogy ezt a feltevést eleve el kell vetnünk, hogy pedig a magyarokra vonatkozik, azt tárgyi bizonyítékokkal kell bizonyítanunk.

Tárgyi bizonyítékot szolgáltatott ebben a tekintetben *Klaproth Gyula* orosz akadémikus, aki 1807–1808-ban tüzetes tanulmányokat végzett a Kaukázusban, így többek között az egykori Kummagyaria területén is. Leírásában⁵⁴ találjuk ezeket a sorokat:

„Jelentős folyó a *Laba*, 125 versztel az Urup alatt, Uszt-Labinszk erőddel szemben torkollik a Kubanba. Két folyó egyesüléséből ered, ezek az Ulu Laba (tatár) = Labasua (cserkesz) és a Kicsi Laba = Labacuk. Ez a két folyó az Achmed-hegy alatt egyesül. Ezeken kívül is a Lábának a hegységben sok mellékfolyója van. A folyó és az előhegység között, az Urup és a Kuban nyugati oldalán, azon a helyen, ahol a Kuban folyó északi futása hirtelen véget ér és a folyó egészen keletnek fordul, *régi csatoma* nyomát látja az ember, amint elválik a Kubántól és 30 versztnyi (= 32 km) futás után, még a Laba torkolata előtt azzal ismét egyesül. Tatár nyelven *Ibász Girán* a neve. Keleti része, ahova néhány kis patak leadja a vizet, nem száradt ki teljesen és ennek *Szelendzsuk* a neve.”

A Kubánnak szóbanforgó szakasza Kavkaszk városától keletre esik, *Temisbekszk*-től csupán néhány kilométerre keletre. A folyó jobbpartját már Krasznodartól mintegy 35-40 km-rel keletre mindinkább emelkedő partok szegélyezik s azok majdnem a forrásvidékéig szorosan a folyó mellett maradnak. Ezek szerint a Kuban jobbpartján eleve lehetetlen öntözésre alkalmas területet

találni. Ezzel szemben a balpartot Armavirtól Tifliszk magasságáig terjedelmes jelenkori (alluviális) ártéri síkság kíséri. Ennek szélessége helyenként a 15-20 km-t is eléri. Minthogy a Kuban aránylag nagyesésű folyó, adva van az ártér mesterséges öntözésének lehetősége.

Mai szemmel nézvé, kétségtelen, hogy a Szelendzsuk a Kuban természetes mellékfolyója, míg a Klaproth felfedezte 32 km hosszú csatorna tudatosan a Szelendzsuk felhasználásával készült. Az is kétségtelen az előzők alapján, hogy a csatorna rendeltetése csakis a közte és a főfolyó közti terület öntözése lehetett. Ez a feladat a főcsatornára közel merőleges mellékcsatornákkal könnyen megoldható.

A Klaproth által megtalált öntözőcsatorna a Kubán völgyében
(Szerző vázlata)

Az előbbieket szerint az sem szorul részletesebb bizonyításra, hogy ez a mesterségesen öntözött síkság a magyarság által ténylegesen megszállt területnek egyik kis darabja volt, tehát a

kumai magyarság feltétlenül ismerte, (és valószínűen rabszolgáival végeztette) a földnek öntözőberendezésekkel való művelését is.

Ne csodálkozzunk azon, hogy ilyen hatalmas földmunkát jelentő öntözőberendezéssel találkozunk a kumai magyarság történelmi idejéből. Több hasonló példát is felsorolhatnánk. Így – hogy velünk rokon népnél maradjunk – Prinz Gyula Kasgariában utazgatván „hatalmas, de már elpusztult csatorna-alagútnak maradványait látta a Toyun völgyben, a Tesiktas-karaul közelében Ez már a sziklába van faragva s nagyon régi.”⁵⁹

A KUMAI MAGYAROK PORTYÁZÁSAI

A 15. szakaszból az világlik ki, hogy a kumamenti magyarok északi szomszédjai a kazárok. Lehetséges, hogy a későbbiekben is éltek itt kazár népmaradékok. Gardízi szövege teljesen világos. Az ő korában a kummagyaroktól északra szlávok laktak, a folyó ezek földjéről folyik a kazár tartományba. Ez volt a kazár birodalom szíve, itt volt Itil, a kazár főváros is. A Hududulálam szerzője azonban már a X. századvégi állapotokat festi, azaz azt a helyzetet, amikor a kazár birodalmat az oroszok megdöntötték és ezért a kummagyarok északi szomszédainak – teljes joggal – az oroszokat mondja.

A 16. szakasz és Al Bakri 12. szakasza között ismét rokonságot fedezhetünk fel. Ami az eltéréseket és a sorrendi különbségeket illeti, az írók egyéniségére vezethetők vissza. A leírás tökéletesen fedi a Kuma lapályának, ill. a Kaukázus északkeleti lejtőinek természeti viszonyait. Igaz az, hogy a magyarok által birtokolt egész

földterületre nem vonatkoztathatjuk Gardízi jellemzését, *de nem is értendő ez nagyobb területre, mint a ténylegesen lakott és megművelt területekre.* Nem vonatkozik tehát a pusztajellegű legelőkre, sem az általuk portyázott, félsivatagos vidékre.

Nincs szükség tehát arra sem, hogy a táj földrajzi viszonyainak megváltozását, bár az bizonyos mértékben kétségtelenül megtörtént, ezúttal számításba vegyük.

A 17. szakaszból a harcra, kalandra vágyó magyar lélek bontakozik ki. Árpád magyarjainak is idő kellett, míg a kalandozások korszaka után lehiggadtak, és megváltozott viszonyaiknak megfelelően az ország határain belül békésen munkálkodtak, a nyugati kultúráról távolabbi kumamenti magyarságot is a vére háborús kalandokra sarkalta. Természetesen megvolt a kalandvágy a hadakozó kedv korábban a levediai magyar törzsekben is.

Erre vonatkozik talán a szír Anonymus tudósítása is: (a magyar nép) „barmok, halak, vadak húásával él és fegyverből”, azaz hadakozásból. S kívül hadakozzék, ha nem az erre legalkalmasabb, s nem is oly messzi szomszédokkal, a szlávokkal.

Hangsúlyozni kívánom, hogy *Ibn Ruszta*, ill. *Gardízi* 17. és 19. szakaszait nem tárgyalhatjuk együttesen, minthogy azok más-más magyarságra vonatkoznak. Az előbbi szerző a *levediai magyarságról* ír. Ezek kalandozzák a Don–Dnyeper közét, rácsapnak a szlávokra, terményeiket hadisarcban elkobozzák tőlük, sok foglyot ejtenek s azokat (19. szakasz) a tengerpartra hajtják, míg csak el nem érkeznek *krc*-be, a rumiak kikötőjébe, ahol eladják foglyaikat.

A *krc* nevet eddig ötféleképpen magyarázták (Kmoskó magyarázatáról nem is szólva) Kuun G. gr. szerint *Kercs*, Marquart

szerint *Taman* (*Matrica*, *Tamataarcha*), Chwolson és Pauler szerint *Karkina*, Zichy István gr. szerint *Kherson*, Németh Gyula szerint esetleg *Gerb* városával (ill. vidékkel) volna azonos.⁶⁰

Kuun G. gr. magyarázatának a szó alakja szempontjából megvan a valószínűségi alapja, amint ezt Németh Gy. is elismeri, de tárgyi szempontból Marquarttal együtt mégis elfogadhatatlannak ítéli azt.⁶¹ Azt hozza fel ui. okul, hogy „ha a magyarok ezidőben a Kuban vidéken laktak volna is, – amit egyébként Németh Gy. lehetetlennek tart – rabszolgákat eladni biztosan nem mentek át a tengeren, hanem eladták volna őket az innenső partvidéken levő ...Tamanban ... amint erre már Marquart is rámutatott.

Legyen szabad felhívnom a figyelmet arra, hogy ez az okoskodás nem perdöntő ebben a kérdésben. Úgy látom, hogy a *KrX* szóalak még a legnagyobb valószínűség szerint valóban Kercs híres és nagyforgalmú kikötőjét jelenti. Ide pedig – talán a Kiovcsernigov vidékéig elkalandozó – magyar csapatok visszatértükben könnyebben és hamarabb juthattak el, mint bármelyik másik, fentebb említett kikötőbe. Emellett természetes is, hogy szívesen keresték fel a nagyhírű és élénk forgalmú Kercset, ahol mindenkor biztos vevőre találhattak bármennyi hadifoglyukra, mint esetleg valamelyik másik, kisebb forgalmú kikötőben. A lényeg tehát az, hogy ez az út a visszatérő csapatoknak nem jelentett kerülőt, mert foglyaikon túladván, „brokátokkal, takarókkal” (21. szakasz) megrakodva, könnyű szerrel áthajózhattak: Tamanba s onnét rövidesen törzsi szállásaikra juthattak.

Nagyon tisztán és világosan látja és ítéli meg a kérdést Arendt orosz professzor. A Fekete-tenger vidéki leletek mineműségéből és elterjedéséből kiindulva arra a következtetésre jut, hogy itt valószínűleg olyan kultúrával kell számolnunk, amely vagy rokon

a magyar kultúrával, vagy amelynek hordozói politikailag a magyarok alá tartoztak. „Ha Karch révben a Fekete-tenger észak-nyugati vidékének egyik pontját tételezzük fel (az Etlközi korszakra vonatkoztatva),* akkor indokolt arra gondolni, hogy hasonló szerepet játszott a levediai korszakban a magyarság életében egy megfelelő rév az Azovi-tenger, vagy a Fekete-tenger keleti partvidékén.”

„A keleti kereskedelmet – írja – a magyarok mozgalmi lényegesen nem zavarhatták, mert abban ez a sztyeppenép maga is érdekelve volt. Matarcha (Taman), Kercs és Szuros kikötők valószínűleg ebben a korszakban a prémek és az odahajtott rabszolgák tömegeinek cserehelyéül szolgáltak. A bizánci piacokhoz kaput nyitó kikötőknek birtokba kerítése, vagy legalább is igénybe vétele nélkül zsákmányolási tevékenység és kereskedelmi terjeszkedés, amelyen sztyeppenépeink gazdasági élete nyugodott, legalább is jórésztben elveszítette volna létalapját.”^{61/1}

Amikor a kumamenti hazában élő lovaspásztor magyarság kalandozásairól beszélünk és ezzel kapcsolatban felmerül Krím neve, nem kell feltétlenül arra gondolnunk, hogy kalandozó őseink Kercsből, vagy Krím bármelyik másik, délkeleti kikötőjéből csakis hajón térhettek haza. Az Azovi-tenger legnagyobb mélysége mindössze 14 m, az átlagos mélysége azonban a 8 m-t sem éri el, a Taganrogi öböl pedig pl. csupán 3,5 m mély. Mivel a Kercsi szoroson át csak nagyon keskeny sávon érintkezik a nagy, zárt öböl vize a Fekete-tengerével s viszont mivel igen jelentős és

* Etlköz emlegetésével Arendt csakis a mi honfoglalóinkra gondol, mert még nem lehetett tudomása épp az itt közölt történeti tényekről: a kumai magyarság létezéséről.

bővizű folyók (köztük a Don!) szakadnak beléje. vizének sóartalma igen csekély. Emiatt decembertől márciusig vastag jégréteg borítja. Ugyanebben az időben a Meótszi mocsárvidéket is járhatóvá teszi a tél, tehát ha a kumamenti magyarság télidején vállalkozott nagyobb kalandozásra, a tenger jegén és Krím félszigeten keresztül a távolságot pl. Kiev irányában jelentősen meg is rövidíthették.

A 20. szakaszban – nézetem szerint – elírással állunk szemben: az „értelmetlen betoldás” tiszta értelmet nyer, ha feltesszük, amint az valószínű is, hogy a „kazárok” helyett *Ibn Ruszta* a szlávokra gondolt. A szlávok „a magyarok és más szomszédos népek” állandó zaklatásai miatt „sáncokkal védekeztek, hogy országukat tőlük megvédjék”, de (miként az az „annakelőtte” szóból kiolvasható) felhagytak a védekezésnek ezzel a módjával, mert a sáncok, földvárak (?) nem védték még őket a reájuk támadó lovas magyaroktól.

Gardízi leírásából láthatjuk, hogy a levediai korszakot követő szétválás után a kumamenti magyarság még mindig szívesen portyázott a szlávoklakta földeken. Pontosabban szólva, a 19. szakaszból kitűnik, hogy kalandozásai alkalmával nemcsak a szláv (varég? saqlab), hanem a gúz (oguz = uz) és orosz (rus) területeket is felkeresték s foglyaikat a bizánciaknak adták el nekik alkalmas helyen.

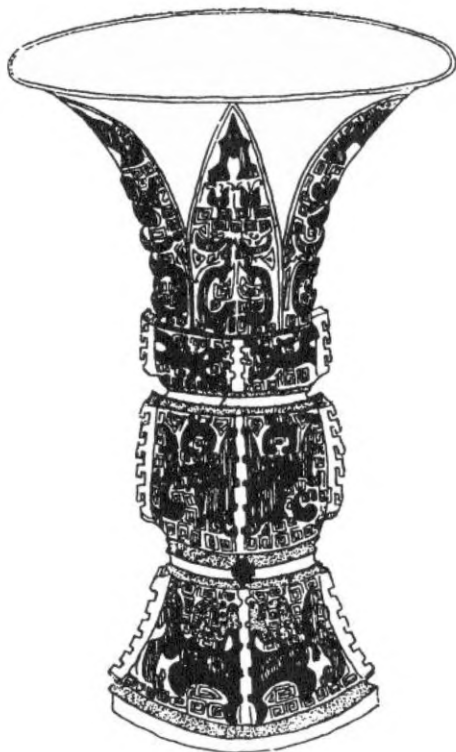
Gardízi szövege már nem nevezi meg a várost, amiből arra következtethetünk, hogy esetenként más-más rabszolgapiacot kereshettek fel.

Miként a 22. szakaszból kiviláglik, a kumai magyarság megszire elkalandozott, hogy pompaszeretétét kielégítse. „A magyaroktól a saqlabig tíznapi út van”, ami (lovakról lévén szó!)

600-800 kilométert is jelenthet. Ez a távolság meg is felel Kummagyaria északi határa és a szlávok lakta terület közének.

A „Wantii” városnév némi útbaigazítást jelenthetne számunkra, sajnos azonban, ezt a nevet ezideig még nem sikerült senkinek sem megnyugtatóan azonosítania. Tekintettel arra, hogy *Gardízi* a sok szláv város közül az egyetlen Wantii-t emeli ki, azt következtetem, hogy ennek nagyobb városnak kellett lennie és nem is lehetett nagyon messzire a szóban forgó területtől. Talán meglehetem a feltevést, hogy a név szótagcserével Kiev ó-oroszos alakjának (Kiowa)⁶² származéka: Kiowa = *ti* (t) + (o) + *wa* (n). Feltevésünk támogatására megemlítem, hogy a keleti kútfőkben hasonló szótagcserével elég gyakran találkozunk.

Azonosításunk mellett szól az orosz krónikáknak két adata is. Az 1096. évből említik „Jugra vad népének területét, amellyel csendes cserekereskedést lehetett folytatni.” Félszázad múlva pedig a vad Jugrok-ugrok leszármazottait a kievi nagyfejedelem udvarában szerepelteti, írván, hogy „...fogadtatás és ebéd után Izjaszlav nagyfejedelemnél az ugrok lovakon mutatványokat játszottak. A kieviek megcsodálták az ugrokat, azok szolgálait és lovait.”^{61/2} Hogy az itt szereplő ugrok nem a baskir-magyarok, sem az uralvidéki Jugria vogul-osztják lakói,^{61/3} hanem a kaukázusvidéki ugrok, vagyis a kummagyarok, abban *Arendt* sem kételkedik.^{61/4}

Kínai áldozópohár
a Csou-dinasztia korából (Kr. e. 1250–250)

A KÍNAI KÚTFŐK TANÚSÁGA A KUMMAGYARSÁGRÓL

A kínai történeti kútfők⁶³ számos értékes adatot őriznek azokból az időkből, amikor Kelet és Nyugat kapcsolata a népvándorlás, illetve a későbbi háborúskodások, különösen pedig a mongol hadjáratok során sokkal szorosabb volt, mint napjainkban.

A kínai kútfők részletesen foglalkoznak a mongolok történetével, Dzsingiz kán hatalomrajutásával és hadjárataival, a karkórumi nagykáni udvar berendezésével, és – természetesen – a mongolok nagy nyugati hadjáratának történetével is.⁶⁴

A mongol birodalom története akkor került szorosabb kapcsolatba Kummagyaria történetével, amikor Dzsingiz kán Mohammed sah, bokharai fejedelem megvert seregeinek további üldözését Szubutáj és Sejbán vezérekre bízta. Ezek behatoltak Nyugat-Perzsiába, feldúlták ennek városait,⁶⁵ bevették Tebriszt és közel jutottak Tifliszhez, majd átkeltek a Kaukázuson, ahol az alánok, cserkeszek és kipcsakok állták el útjukat. Az utóbbiakat csellel rábírták szövetségeseik elhagyására, akiket aztán könnyűszerrel legyőztek. A Juan-si (a Juan dinasztia története) adatai szerint Szubutáj a Kin-sah (Kipcsak) nép meghódítására indulva, a Kuan-tiengi-sze (Kun-tenger) partjára vezette seregét és miután a Kaukázus északi felén a Kipcsak-országot elpusztította, az A-li-gi (Atili = Volga) folyóig nyomult előre, ahol a Kipcsak (kunok) és oroszok egyesült hadseregét 1224-ben tönkrevverte (a Kalka folyó mellett).

Halálakor birodalmát fiai örökölték, de főuralkodóul Ogotájt ismerték el. Ogotáj nevéhez fűződik akinek végleges leverése és a karakórumi palota díszes felépítésének emléke is, amiről – az európai utazók közül elsőnek – Julianus ad hírt. Ogotáj uralkodásának idejére esik az Európa ellen indított mongol hadjárat is.

Ogotáj a főhatalmat 1234-ben vette át. Uralkodásának történetéről a Jün-csao-pi-si történeti könyv számol be. Ebből idézzük a Palladius-féle fordítás nyomán a következő, minket közelről érdeklő részletet:

„A császár ezután megparancsolta Szubietáj vezérnek, hogy hódítsa meg a tizenegy nemzetséget, és pedig a kanglikat, kibcsákat, az ubadzsigiket, az uluszukat, a madzsarokat, az aszukat, a szieszukat, a szierkeszukat, a keshimireket, a bularokat és a lalákat; hogy keljen át a Djayakh és Idil folyókon és vonuljon egyenesen Kivamien és Kermien városok ellen.”⁶⁶

Ez a szöveg fülünknek szokatlan, kínai elnevezéseivel nagyon idegenül hat ránk, mindamellett feltűnik nagy hasonlósága Pi-ano da Carpino⁶⁷ tudósításaival.

A NÉPEK AZONOSÍTÁSA

1. A kínai szövegben elsőnek említett népet *kangli* néven találjuk. Nem kétséges, hogy azonos a név Rashid Eddin arab író *kankali*, vagy *kankli* nép nevével.⁶⁸ Ez a nép a XIII. század elején az Aral-tótól északra, a Kaspi-tótól északkeletre lakott. A középkori utazók nem ritkán említik őket. Így da Carpino *cangita*, Rubruk *cangle* néven írt róluk. Schott szerint a bizánci írók *kanggarja* népe és a Han-dinasztia korabeli *Hang-kü* azonosnak tekintendő

az előbbiekkal.⁶⁹ Julien azonban kimutatta,⁷⁰ hogy Schott állítása téves, mert a *hang-hü*, vagy *kang-hü* népnév Szamokien (Szamarkand) lakóit jelenti.

2. Kibcsa, vagy kincsa néven a kínai írók a Fekete-tenger, a Káspi-tó és a Kaukázus vidékétől északra fekvő rónaságokat és sztyeppéket említik. Az arab íróknál a nevet Kibcsa és Kipcsak alakban találjuk meg. Rashid Eddin szerint a kipcsák a török oghuz kán fogadott fiának, Kibcsának az utódai.⁷¹ A XI. századbéli orosz évkönyvek *poloucsi*-nak nevezik ezt a népet,⁷² ami D'Ohsson szerint⁷³ „síkidéki lakosi” jelent. Bretschneider⁷⁴ ezt az értelmezést nem fogadja el. Da Carpino, Rubruk és Marco Polo *cumani* néven ismerik őket és Rubruk határozottan kimondja a kunok (*cumani*) és kipcsák azonosságát.⁷⁵ A magyar és bizánci kútfők a *cumani* és *comani* nevet említik.

Dzsingiz kán történetírója, a már említett *Je-lü-csu-czai* a kalkamenti ütközetről írván, (pedig erről biztosan tudjuk, hogy az orosz-szal egyesült kun fősereggel vívták meg 1223-ban a mongol hadak), a kunokat *kofucsa* néven említi.⁷⁶ *Kifcsak* néven ismeri őket Edriszi arab író is.⁷⁷ A *Jüen-csao-pi-si* történeli mű *Kibcsa*, a *Jüan-si* pedig *Kincsa* népet emleget.

Ezek szerint – noha – a *Kangmu* című kínai törvénykönyv összeállításai őket az oroszokkal kétségtelen, hogy a *kipcsa* (var, kibcsa, kincsa) népnév a kun népet jelöli. Esetünkben a *kun-kibcsa* gyűjtőnév és beleértendő a kun-palócok, besenyők és a kazár törzsek is!

3. *Azubadzsi* név Jankó J. szerint valószínűleg az *abkázokat* jelenti. Abkházia (Abkházia) orosz tartomány a Kaukázus délnyugati lejtőjén, a Fekete-tenger partján, az Ingur, Kodor és Bszib folyók között. A XI. századig önálló állam volt, később Georgia, majd

a XV. században török, végül a XVIII. században orosz fennhatóság alá jutott.

Ha megfigyeljük, a felsorolás a területi helyfoglalás, azaz a település rendjének felel meg és pedig úgy, hogy délen a Kaukázus gerince, északon pedig az orosz-bolgár érdekkör határa jelzi egyúttal a mongolok által tervbe vett hadműveletek határát is.

Georgia és Abkázia már, a Kaukázus vízválasztójától délre, ill. délnyugatra esik, tehát nem valószínű, hogy Jankó feltevése helyes volna, bár *látszólag* (az összezsengés alapján) megfelelő lehetne. Viszont ebben az esetben egy nagy terület kimaradna a haditervből: a Julianus első útleírásában említett Uela tartomány. Már pedig ezzel Ogotájnak feltétlenül számolnia kellett.

Kérdés, az ubadzsigi név valóban Uela lakosait jelenti-e?

Uela földrajzi térbehelyezésére csak az újonnan fellelt Julianus-kútfőknek részleges feldolgozása során nyílt alkalmam.⁷⁸ Azonban, eltekintve attól, hogy sikerült megállapítani Uela lakosainak mohamedán vallású, törökfajta voltát, azok kilétének közelebbi meghatározása nem állott módomban. Most más a helyzet: a kínai kútfő megközelítenünk engedi ezt a kérdést is, mert a rejtélyes névnek szükségszerűen Uela lakóit kell jelentenie.

Konstantinos Porphyrogenetos szerint⁷⁹ a baskir-magyarok szomszédai a IX. század végétől kezdve az oguzok voltak. Az ogúzok, gúzok, vagy gaga-úzok (fehér úzok, vagy fehér kunok) a kazárokkal szövetséges török nép a Volga-Ural közében, ill. attól keletre. A görög írók úzok, az arab írók gúzok néven említik őket.

Mint hogy kétségtelennek látszik az, hogy az Uelát lakó egykorú török törzsek a gúzok voltak, a kínai névnek is ezek népvénének kell megfelelnie.

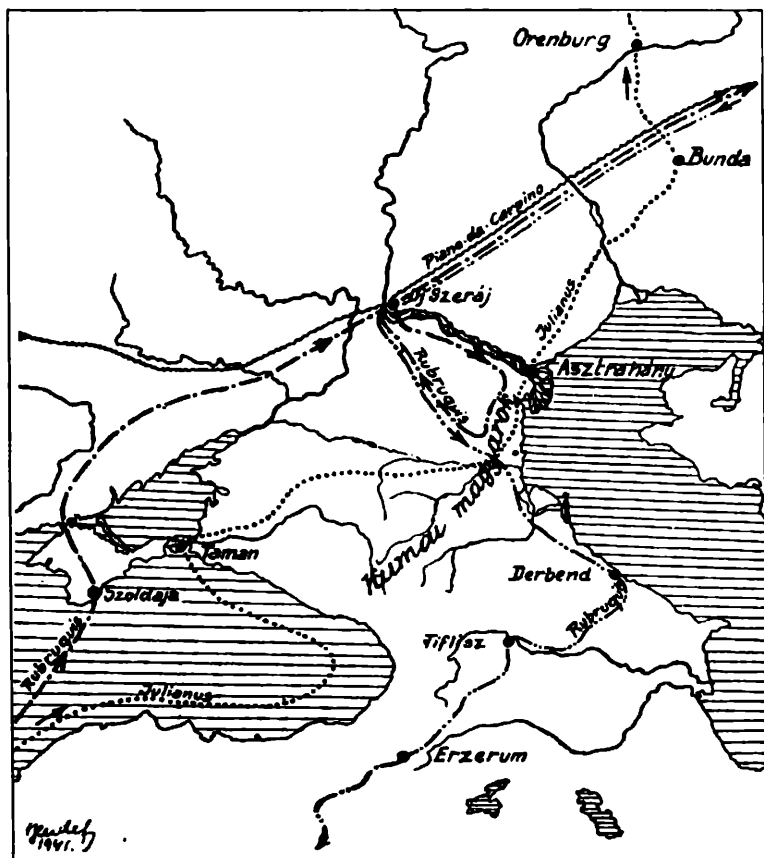
Az ogúzok nyelve nagyon közel állott a kunok nyelvéhez, sőt ahhoz még ma is olyan hasonló – bár mai nyelvük már tatárral bővült oszmanli –, hogy a nálunk kihalt kun nyelv megismeréséhez az alapot a bulgáriai ogúzok nyelve szolgáltatta.

A kínai szöveg népnevei az illető nép nevét annak saját nyelvén adják vissza. (V. ö. alább madzsar = magyar, ruszki = (u) luszu, jász, cseremis, cserkesz, bulgár, stb. nevekkal.)

Hogy az *ubadzsigi* szó nem fedí az ogúz nevet, kétségtelen, azonban kimerítő nyelvészeti kutatások igazolják, hogy gyakran törzsnevek szerepelnek népnevek helyett. Elegendő itt Németh Gy. vonatkozó megállapításaira utalnom. A régi forrásokból számos ogúz törzsnevet ismerünk.⁸⁰ Mivel pedig a XI. század körül szereplő ogúzok törzsneveinek részei megmaradtak a turkománoknál, velük együtt fennmaradtak a törzsnevek is. Azok között az élő törzsnevek között, amelyek már a régi forrásokban is szerepelnek, találjuk többek között a *Bagdili* nevet is.⁸¹

A *Bagdili* tehát ogúz törzsnév s a kínai szóban – kissé eltorzult alakban – erre ismerünk. Az *uluszu* szóban⁸² szintén találkozunk a szóeleji, főlősleges u hanggal. A szó közepén (gd = dg) – az egyébként is gyakori – hangátvetéssel állunk szemben, úgyhogy az (u) badzsigi szót az ősi *Bad-gili* = *Bägdili* törzsnévvvel azonosítjuk.

Julianus idejében a két rokonnyelv hasonlósága még nagyobb lehetett, s mivel Julianus a kun nyelvet feltétlenül ismerte, sőt (térítések, hitszónoklatok miatt) beszélnie is kellett azt, most válik valójában érthetővé előttünk, hogyan értette meg magát Uela „szaracénjei” között, a bundai fejedelem udvarában: kun nyelven, amelyet a fehér kunok is megértettek. Így tudott élelemhez és ruhához jutni, így tudta bekönyörögni magát és haldokló társát

Julianus, Piano da Carpino és Rubruk (Rubruquis) útvonala Kaukázsián keresztül. A térképvázlat szemlélteti, hogy mind a három szerzetesutazónak tudomást kellett szereznie a kumai magyarság létezéséről. (A térképet tervezte és rajzolta Bendefy László)

egy istenes mohamedán házába, így szegődhetett egy mohamedán pap szolgálatába. Senki sem fogad önszántából olyan szolgát, akivel nem tud szót érteni.

Julianus útjának sikerét tehát – amint látjuk – igen előnyösen mozdította elő az a körülmény, hogy Uelában ogúzok laktak, akik megértvén szándékát, előbbresegítették útjában.

4. A kínai szöveg *uluszu* neve kétségkívül az oroszokat jelenti. (Russi, Gardîzi-nál *rus*.)

5. *Madzsar* a következő nép. Bretschneider a kínai jegyek alapján angolos írásmóddal „madjar”-t ír, de azonnal hozzáfűzi a magyarázatot, hogy ezek „the Magyars or Hungarians”.

Hogy a név valóban és csakis magyar népségre vonatkozhatik, minden vitán felül áll, azonban felmerül a kérdés, melyik keleti magyarságról van itt szó: Magna Hungaria magyarjairól-e, akiket Julianus 1236-ban megtalált, vagy a Kaukázus lábánál visszamaradt kumai magyar népről. Mivel pedig ez a kútfő – amint látni fogjuk – nem találomra, hanem a leghatározottabb tervszerűséggel és területi egymásutánban sorolja fel a tizenegy, eddig még meg nem hódolt népet, világos, hogy csakis a Kaukázus keleti lejtőjén élt magyarságról lehet ebben az esetben szó.

Ez a kínai kútfő tehát ismét egy határozott, egykonú írásos bizonyíték az egykori kumai magyarság tényleges létezése mellett.

A rendelkezésre álló kútfők (Bíborbanszületett Konstantinosz, az arab-perzsa-, a szóbanforgó kínai kútfő) adatai alapján most már könnyebben tudjuk földrajzi keretek közé szorítani a kaspi-menti magyarság lakóhelyét is. Északról a kirgizpuszták déli határvidéke (itt találkozott velük Rubruquis),⁸³ délről a Kaukázus gerince, keletről a Kaspi-tó, nyugatról a cserkeszek földje szabtak határt annak a részben erdős-dombos vidéknek, ahol a későbbi

honfoglaló őseinktől elszakadt, szabad, sátorospásztor keleti magyarság évszázadokon át élte ősi vándoréletét. Ezekről a magyarokról tudtak, azaz inkább sejtettek valami keveset a nyugati krónikások is és ezeknek a földjét nevezték *Hungaria Vetus*-nak, *H. Maior*-nak, ill. *H. Antiqua*-nak. Tehát míg földjük fele jobbadán a Kuma folyó mentére szorítkozott, déli fele már az alánok és malkaiták földjével volt határos.

6. Kínai forrásunk a madzsarok mellett az aszu népről emlékezik meg. A név az osszét népet jelenti. Ezek még ma is az alánok ivadékainak tartják magukat, valaha pedig kétségtelenül az alán nép kebelébe tartoztak. Még ma is a Kaukázusban, a Dariel szoros vidékén, a Terek völgyében és keletre a Rion forrásáig együtt laknak mintegy 200 000 főnyi tömegben. Történeti adatainknak megfelelően, hitüket többször változtatták. Hol a kereszténység, hol a mohamedán tanok léptek föl nagyobb erővel közöttük. Az aszu név tehát az alánokat jelenti. A középkori kútfőkben nem ritkán találkozunk az alánok nevének *aas* alakjával. Így *Al Bakri*-nál,⁸⁴ a nyugati kútfőkben *Rogierius Bacon*-nél⁸⁵ és számos más kéziratban is. Annyi bizonyos, hogy a Kr. e. 120 körüli időkből származó kínai kútfők az alánokat *an-cai* és *a-la-na* néven említik.

Azonban a kínai aszu népnévet megtaláljuk másutt is: így az arab historikusok *oszi*, az oroszok *jasszi*, a szomszédos kaukázusi népek *osszi*, vagy *osszét* néven ismerik az alánokat. Mindezek kétségtelenné teszik, hogy a szövegünkben szereplő aszu név valóban az alánokra vonatkozik.

7. *Aszieszu* név kétségtelenül a jászokat jelenti. (Sz)jeszu-jaszu: a jászok neve. Más kínai forrásokban *Yüe-ti*, Ptolemájosznál *Juton*, *Jatajoi*, *Jadzüvész*, Sztrábonnál *asz* a római írónál *Jagni*, *Jaziges*

alakban fordul elő. Helyes és eredeti alakját a magyar oklevelekben találhatjuk meg. Nálunk először Károly Róbert idejében említik őket, (1323), tehát 100 évvel később, mint szóbanforgó kínai forrásunk, és pedig jasso (olv. jasszo-jasszu) alakban: azaz a jászoknak az a neve, melyet a magyar oklevél őrzött meg, tökéletesen egyezik a kínai történeti kútfő népnévvel.

Hogy jelen esetben csakis a jászokról lehet szó, már a település-földrajzi viszonyokból is következik, amennyiben tudjuk, hogy a jászok már Kr. e. 100-ban a Kaspi-tótól északra és a Meótisztól északkeletre tanyáztak. Egy részük innét nyomult be a Kárpátok medencéjébe, ahol a római hatalom szállt szembe velük. Marcus Aurelius 172-ben, Carus 283-ban nagy győzelmet aratott a jász (jazyg) seregeken. A XIV. század elején a jászoknak még mindig igen tekintélyes csoportja lakott az Alsó-Volga mentén, az alánok szomszédságában.

Felmerülhet az a kérdés, honnét került a kínai szieszu (jeszu-jasszo) névbe a szókezdő sz hang. (Betűről nem beszélhetünk, mert a kínai nem betűző írás.) Biztosan nem állíthatunk e tekintetben, mert származhatott az a történetíró ferde értesültségéből, éppúgy egyszerű elhallásból is. De – mivel nincs okunk, hogy a kínai évkönyveket a nyugati Annalesek fölé helyezzük – származhatott az elírásból is, ami a kínai betűvetésben talán még hamarabb fordulhat elő, mint latin írás esetében. Lehetséges azonban az is, hogy csak a fordító (Bretschneider) olvasási, ill. írás-hibájában leli eredetét. Ma már bajos volna megállapítanunk, melyik feltevés az igaz, de e nehézség ellenére is fenn kell tartanunk azonosításunkat, mert a szöveg logikai folytonossága és tiszta értelme felfogásunk helyessége mellett tesz bizonyosságot.

8. A kínai kézirat következő népe a *szierkesz*uk. A szóban nem nehéz felismerni a csierkeszu-kat, azaz a cserkeszeket, vagy ahogy Julianus híradásából ismerjük őket: a szikheket. Kínai kútfőnk értékes nyelvtudományi szempontból is, mert közvetlen kapcsolatot teremt a „szikhek” és „cserkeszek” szavak között. Bővebben nem térek ki erre a népre, csak azt említem meg, hogy a Fekete-tenger partján, a Kuban vízvidékén laktak.⁸⁶

9. *Akeshimir*-ek szó Jankó elgondolása szerint Kasmir bennszülöttjeit jelenti. Da Carpinonál a leigázott népek sorában valóban ott találjuk Kasmir nevét is *Casmir* alakban, aminthogy Kasmirt a mongol seregek valóban meghódították.⁸⁷ Ez az azonosítás azonban helytelen. Ellene mond a kínai kútfő alapelgondolásának, mert amikor a nyugati mongol hadjárat tervét látjuk magunk előtt, hogy is gondolhatnánk arra, hogy abban a sok ezer km-rel keletebbre fekvő Kasmirról lehet szó. Emellett Kasmir meghódítása nem is ennek a hadjáratnak keretében történt meg.

A *keshimir* szóban kétségtelenül mássalhangzócserevel állunk szemben és annak helyes alakja: *ke-ri-mish*, azaz *cseremis*z. A cseremiszek, amint tudjuk, a XIII. század elejen a Volga-Káma torkolatától északra laktak. A XI-XII. században messze nyugatra kiterjedő terület volt az övék a felső Volga mindkét partján, a Kljazma és Kosztroma mentén,⁸⁸ a régi rosztovi fejedelemségben, de a krivicsek előrenyomulása közben részint azokba beolvadtak, részint visszaszorították őket a volgai bolgárok földjére, ill. mai hazájukba. Már Jordanes is említi őket *Sremiscans* néven. Később a kazárok adófizetőivé, a XIII. században pedig tatár alattvalókká lettek.

10. A kínai szöveg *bular* népe kétségkívül a bolgárokat jelenti, azonban felmerül a kérdés, vajon melyik bolgár országról van itt szó, a dunairól-e, vagy a volgamenti Nagybulgáriáról, azaz – ahogy

abban az időben nevezték, – Bilerjáról. Minthogy a cseremiszek szomszédságában a még független volgai bolgár állam terült el, minden bizonnyal erre a bolgár országra vonatkozik a név.

Ezzel kapcsolatban pedig az a kérdés merül fel, vajon miért nem említi akkor a kínai szöveg Julianus magyarjait, Magna Ungaria lakosait. Azért nem, mert ebben csak arról a tizenegy meg nem hódolt népről van szó, amelyeket a tatár seregeknek mindenekelőtt le kell győzniök, viszont Julianus jelentéséből világosan kitűnik, hogy a tatárok az uralvidéki magyarságot a meghódolt népek közé számították, hisz már majdnem másfél évtizedes szövetséges társaik voltak azok és tizenöt országot együttes erővel pusztítottak el.⁸⁹

A MONGOL TÁMADÁS FŐCÉLJA A NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁRSÁG

11. A rejtélyes *la-lá* névnek, vagy olyan népet kell jelentenie, amelynek leigázása a vázolt haditerv általános keretébe beleillik s ebben az esetben az talán a votyák nép. Ezt a feltevést az alább következő Kermien szó jelenléte okolhatná meg: Cserdyn városának elferdített neve.

Ha a felsorolás sorrendjének jelentőséget tulajdonítunk, akkor a cseremiszbulgar-votyák sorrendből (l. a vázlatot) az északi hadsereg (Julianusnál első rész) feladataként nagyszabású átkaroló művelet tervei bontakoznak ki a sorok közül, amelyet a tatár seregek valóban így is hajtottak végre.

Lehetséges azonban az is, és valószínűnek is tartom ezt a lehetőséget, hogy a *la-lá* név az egész nyugati hadjárat végcéljára,

azaz *Alamaniára* vonatkozik, tehát a Német-római Császárságra, sőt átvitt értelemben talán egész Nyugat-Európára. Ez az értelmezés a hadiparancs szigorú logikus felépítésén mit sem változtat, leszámaztatása pedig minden nehézség nélkül megadható: *lá-lá* = (l)a-la-(man).

Ha ez a magyarázat a helyes, miként nyelvtudományi szempontból kétségtelenül emellett több valószínűség szól, akkor Szubutáj vezér búcsúzóul akkora megbízatást, sőt hadparancsot kapott Ogotájról, hogy azt teljes mértékben nem is tudta valóra váltani a nagykánnak időközben történi váratlan elhalálózása miatt.

A hadjárat kezdete azonban arra vall, ha ez a véletlen nem következik be, „Alamania”, azaz Közép- és Nyugat-Európa a mongolok igája alá kerül.

A FOLYÓ- ÉS VÁROSNEVEK AZONOSÍTÁSA

12. Minden nehézség nélkül meghatározhatók a *Djayakh* és *Idil* folyónevek is. Az előbbit Zemarkhosz *Daich*, Bíborbanszületett Konstantinosz *Géech*, da Carpino *Jaec*, Rubruk *Jagac*, Haithon *Jaic*, a Catalan Map *Jajech* néven említi, amiből egyértelműen az Ural folyóra ismerünk.

13. Az *Idil* = *Itil* név ebben az esetben is kétségtelenül a Volgát jelenti, de ez csak a szöveg értelméből következik, mert egyébként az *Ethyl-Etel-Ite-Atel-Atil* névváltozatok egyszerűen „folyór” jelentettek. Hogy az *Idil* név jelen esetben a Volgára vonatkozik, következik abból is, hogy a kazár birodalomnak a Volga-torkolat közelében fekvő fővárosát szintén *Itil*-nek nevezték.

14. A parancs utolsó sora a tatár sereg feladatául teszi, hogy „vonuljon egyenesen *Kivamien* és *Kermien* városok ellen”. Az elsőben Jankó J. felismerni vélte Kiow (Kijev) nevét. Valóban, Batu seregei 1239-ben elfoglalták a várost és az – míg csak 1320-ban litván kézbe nem került – tatár uralom alatt maradt.

A másik várost Jankó, a szöveg eddigi egyetlen magyarázója, nem ismerte fel.

Lássuk már most, mit jelent valójában a két városnév. Bizonyára olyan városokat, amelyeket (a szöveg szerint) a tatár csapatok – átkelvén az Ural és Volga folyókon – egyenesen megközelíthettek.

Kijev túlságosan messze feküdt ehhez és közben jelentős erősségek voltak, tehát „egyenesen” nem vonulhattak fel Kijev ellen a mongol csapatok.

Ellenben módjukban állt, miként így is történt, a bulgárok, cseremiszek és mordvinok legyőzése, vagy ami ezzel egyértelmű, az Ural és Volga folyókon való átkelésük után *Ki-ua-mie-n* = *Va-ki-mie-n* = *Vla-di-mi-(r)* ellen vonulniok s a várost a fősereg 1238 február 2-án el is foglalta.⁹⁰ Vladimir erősségének elfoglalása azért volt a mongol sereg szemében nagyon fontos, mert a város nemcsak Szuzdal fejedelemség kincsekben gazdag fővárosa, hanem egyúttal hatalmas erősség is volt s ennek eleste egyúttal szabadabbá tette a tatár sereg útját egészen a Kárpátokig!

15. *Ker-mie-n* viszont *Cser-di-n*, azaz *Clerdyn* városát jelenti. Cserdyn a Káma felsőfolyása mentén fekszik és a legészakibb, jelentős városa annak az észak-déli transzkontinentális útnak, amely a Kaspi vidékét a szibériai jellegű prémvidékkel kötötte össze. A tatároknak nagyszerű érzékük volt ahhoz, hogy ezt a

Vázlat Ogotáj kán hadiparancsának ismertetéséhez
A nyilak az egyes mongol hadtestek felvonulásának általános irányát jelzik
(A térképet tervezte és rajzolta Bendefy László)

fontos kereskedelmi útvonalat, amelyet Cserdyn, Bolgari, a volgai bolgárok egykori fővárosa, Sztálingrád, ill. Szarepta (Szeráj) és Itil városok jelöltek, mielőbb megszállják.

Cserdyn eléggé kiesik már a tulajdonképpeni haditerületből, de a kútfők tanúsága szerint még tovább is hatoltak a tatárok észak felé és meghódították a parossziákat (akiknek igen kicsiny gyomruk van és csak a főtt húsok gőzét szívják magukba, írja da Carpino), akiken a permi népeket kell értenünk. Csakis azzal tudom megokolni eljárásukat, hogy egyrészt biztosítani igyekeztek magukat az északi népek esetleges támadásával szemben, másrészt olyan adófizetőkre akartak szert tenni, akikről könnyű szerrel kaphatnak prémeket.⁹¹

Ezek után már írhatjuk a tárgyalt kínai kútfőt mai magyar nyelvünkre a következőképpen:

„A császár ezután megparancsolta Szubutáj vezérnek, hogy hódítsa meg a tizenegy nemzetséget, és pedig a kanglikat, a kunokat, az ogúzokat, az oroszokat, a magyarokat, az alánokat, a jászokat, a cserkeszeket, a cseremiszeket, a bolgárokat és az alemannokat, keljen át az Ural és a Volga folyókon és uonuljon egyenesen Vladimir és Cserdin városok ellen.”

A szövegben említett magyarokon a kumai magyarokat kell értenünk.

Mi tehát ez a kínai kútfőrésztlet tulajdonképpen? Nem más, mint annak a mongol hadjáratnak rövid hadászati terve, amelyet Ogotáj délen és északon: a Kaukázus-Pontus-Kaspi vidékén és egyidejűen a urali népeken át kezdeményezett Nyugat ellen.

A KÍNAI KÚTFŐK ÉS JULIANUS LEVELÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Hogy ez a haditerv a nyugati hadjárat melyik részletének felel meg, ahhoz Julianus híradása szolgál útbaigazítással. Második útról szóló levelében ui. a következőket olvassuk:⁹²

„Most pedig, midőn mi Russia határain veszteglünk az események közelében, tudjuk a valóságot, hogy a tatárok egész hadserege a nyugati részekre jött (és) négy részre oszlott.

Az egyik rész az Ethil folyótól Russia határai mentén, keleti irányból Szuzdálhoz közeledik. A másik rész pedig már dél felé, Risennia határaihoz (közeledik), ami egyébként a rutének birodalma, akik ellenállottak. Ezt (azonban) sohasem támadták meg.

A harmadik rész pedig a Don folyóval szemben, Ovcheruch (Novocserkaszk)⁹³ erősség közelében maradt vissza, ami egyébként a rutének birodalmához (tartozik).”

Vegyük újból alaposan szemügyre a kínai kútfőt, amely a leigázandó népeket ilyen sorrendben sorolja fel:

1–4. Kangli törzsek, kunok, oguzok, oroszok.

5–8. Magyarok, alánok jászok, cserkeszek.

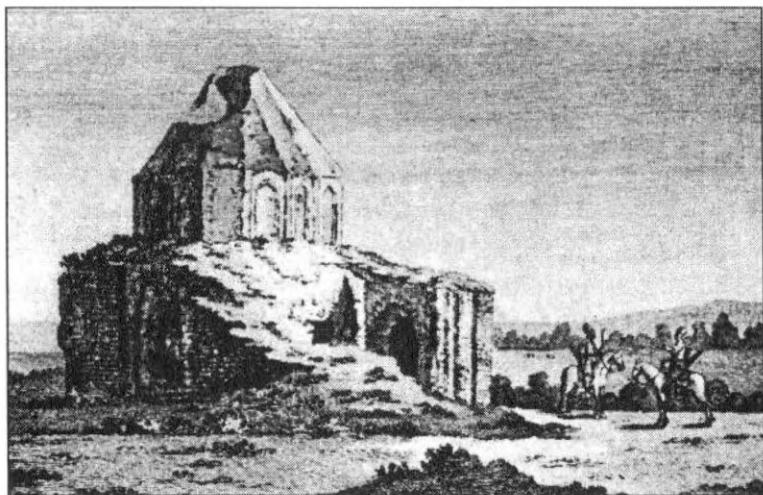
9–10. Cseremiszek, volgai bulgárok.

11. Alamania, ebben az esetben a Német-római Császárság.

Ha ezt a sorrendet összevetjük közölt térkép vázlatunkkal, világosan kitűnik, hogy zárt csoportokról van szó és ezek a csoportok megfelelnek Julianus fentebb említett négyes beosztásának, amennyiben megállapíthatjuk hogy a 9–11. a. id. népekre a tatárok I + II csoportja támadt, az 1–4. a. id. népekre a sereg III. része (majd a három rész egyesült erővel szorította meg az

oroszekat). A IV. rész feladatáról Julianus részletesebben nem emlékezik meg, mert tőle messzeeső vidékeken végrehajtott hadműveletekről van szó, de ezek után nyilvánvaló, hogy annak a feladatául jutott az 5–8. a. id. népek leigázása.

Julianus közléséből kétségtelenül kiderül, hogy a tatárok jól megfontolt, részleteiben kidolgozott haditervvvel kezdtek a nyugati vállalkozásba. Hatalmas átkaroló mozdulattal szorították harapófogóba az orosz–lengyel fejedelmeket, hogy utána Béla király országára rontsanak. Minthogy az 1223. évi kalkamenti ütközet helyzetüket délen lényegesen megerősítette és Cumania fölött hatalmukat biztosította, ezt az alkalmat akarták felhasználni arra, hogy Alania – a Német-római Császárság – ellen tervezett hadjáratuk sikerét a délről és északról támadó főserreg együttes fellépésével biztosítsák.

Egyik főúri palota romjai Magyarban (Pallas könyvéből)

Épületrom a XIII. századból Trojick közelében. Feltűnő a fentivel való nagy hasonlatossága (lelt. Benedekfy László gyűjteményéből)

MAGYAR VÁROSÁRA VONATKOZÓ KÚTFŐK

zok a keleti kútfőszemelvények, amelyeket a következőkben ismertetünk, igen értékes adatokat szolgáltatnak Magyar városra, illetve a városnak a Kipcsak birodalomban elfoglalt helyzetére vonatkozóan.

ABULGHAZI BAHADUR KÁN KÖZLÉSE

Első írásos adatunk, amely azt bizonyítja, hogy Magyar városa már a XIII. század közepén állott, *Abulghazi Bahadur kán „A tatárok története”* c. munkája (A XVII. sz. elején készült.) Szerzője megemlékezik Magyaráról, ezt a helyet azonban a francia és a német fordításokból egyaránt kihagyták. Én Klaproth nyomán idézem.⁹⁴ A szöveg *Mengu Timur kánról* (uralk. 1266–1272) beszélvén, ezeket közli:

„Ugyancsak Bahatur kánnak, Sejbán kán egyik fiának adományozta az Ak-orda nevű tartományt, míg Kaffa, Krím és Madzsar nevű városokat Oran Timurnak, Tukáj Timur⁹⁵ egyik fiának.”

A közlés köztörténeti vonatkozásaival a következőkben foglalkozunk. Itt csak azt szögezzük le, hogy Magyar városa ezek szerint 1270 táján már feltétlenül állott. Nem hiszem, hogy bármikor is lett volna olyan hosszabb időszak, amikor ezen a helyen város ne állott volna, mivel a hely igen kiváló kereskedelmi cso-

móponi! Már Zemarkhosz idejében is (Kr. u. 568-ból) találunk a Kuma és a Bujvola torkolatánál, tehát pontosan a későbbi Magyar helyén egy várost.

Abulghazi közlése az 1266–1272 közti időszakra vonatkozik és értelme a következő: A tatár birodalomba bekebelezett tartományok és nagyobb városok élére a kánok helytartókat állítottak. A tatár helytartók bizonyára részesedtek az adójövedelemből, tehát ha a kánok valakinek helytartóságot adományoztak, az ajándékszámba mehetett.

A fenti közlésből annyi nyilvánossággal kiderül, hogy Magyar tatár helytartója 1270 körül Oran Timur herceg, Tudáj Mengu kán (1272–1285) fia volt.

A fejedelmi szerző még egy helyen szól a kummagyarságról, még pedig a baskir-magyarsággal egyidejűen. Szűkszavú feljegyzése azért rendkívüli fontosságú, mert nemcsak népeveket említ, hanem azokat a folyókat is megnevezi, amelyeknek közelében az illetők laknak, ez alapon tehát a népek földrajzi térbehelyezését is lehetővé teszi. A fontos közlés így hangzik:

„Mihelyt felserdült ez a gyermek, Oghuz kán nevezetes hadsereget bízott rá azzal, hogy szálljon hadba az oroszokkal, vlachokkal, a madzsarokkal és a baskirokkal, akik a Don, a Volga és a Dzsaik folyam közelében laknak.”⁹⁶

Ez a legendás Oghuz kán háborúskodásaira vonatkozó szemelvény az oroszokról, a vlachokról, a kummagyarokról és a baskir-magyarokról beszél. Világosan megmondja, hogy ezek a népek hol laknak: a Don mellett az oroszok és a vlachok, a Don és a Volga között a kummagyarok, az Ural (Dzsaik) közelében pedig Magna Hungaria baskir-magyarjai. Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy a „madzsarok” ezúttal nem jelenthetik hazánk

magyarjait, minthogy mi távolesünk a fenti folyótól; mivel pedig a baskirokat is említi, világos, hogy kétségtelenül egy harmadik magyar országról beszél, ez pedig semmi más nem lehet, csakis Kummagaria. Azt is említsük még meg, hogy Abulghazinak ez a közlése egyik igen fontos bizonyítékunk arra vonatkozóan, hogy Magna – és Maior Ungaria két különböző fogalom, két különböző ország neve.

ABU-L'FIDA TUDÓSÍTÁSA

Abu'l-fida, egyik legnevesebb arab földrajzi író. Geográfiáját 1321-ben fejezte be. Ebben Magyar városként írja le, amennyiben a XXVIII tábla magyarázatában, ahol a Föld északi oldalát ismerteti, ezt mondja Magyarról:

„Ehhez a vidékhez tartozik Kumadzsar is, a tatárok Borka nevű országában, amely körülbelül középpütt fekszik a Vaskapu (Derbend) és Azak között és tőle Bab-el-Hadidi (= Vaskapu, Derbend) valamennyire délkeletre esik, míg nyugatra tőle Azak van. Nincsenek messzire innét a leszghiek lakóhelyei; ezek a hegységekben tanyáznak. Ezek az északi tatárokat, vagyis a borkaiakat elválasztják a délektől, akik viszont Hulagu-nak az alattvalói.”⁹⁷

A hely földrajzi körülírása teljesen fedi Magyar fekvését, a Kumadzs-r név pedig kétségtelenül a „Kum + Madzs-r” szavak összevonásából keletkezett.

Klaproth felemlíti, hogy a perzsa történetírók a kumamenti pusztákat Kumesztán néven emlegetik. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a XIV. századbéli Benaketi Abu-Szulejmán Daud perzsa

történetíró a dunamenti Magyarországot *Madzsarisztán*-nak nevezi művében,^{97/1} akkor a Kumesztán név jelentése az analógia alapján: *Kum-ország*, amit akár *Kumai ország*, akár *Hun ország* értelemmel azonosíthatunk (a korábban megtárgyalt *kum* = hun szóegyeztetés alapján).

A MOSDOKI TATÁR TÖRTÉNETI MŰ ADATA

Klaproth Mosdokban talált egy nogáj-tatár nyelvjárásban írt munkát a tatárok történetéről. Ebben a régi tatár kánok székhelyéről az alábbi részletet olvashatjuk:⁹⁸

„Tudósítás a gyülekező és székhelyekről

A kánok lakásai kőépítmények voltak. Egyik kán székvárosa Uris volt és egy másik kán lakása Kurszan(ban). Így Emir Kodzsa kán székhelye Uics-Ozen volt, Toktamis kán lakása Dzsam-Dzsaik, Semisen és Timszadak között. Dzsán Beg kán lakása Ak Adil(ben) volf, Saray Aldy, Buz Agas nevű hely pedig Kara kán lakóhelye volt. Bura kán lakóhelye Ak-Tuba, Kusum kán lakása a Tura hegyen volt. Ubar-durghan lakóhelye az Usal hegy volt. Hind Hekim kán lakóhelye Szaraycsik volt, Jaik kán lakása Madzsar(ban) volt. Három alkán volt, Asztrahányban (Adzsrahan) volt Timur Kutlu kán lakása, Borki kán lakóhelye Kathatár volt és Sejh Ali kán lakása Kazánban volt.”

Sejh Ali kánról tudjuk, hogy Rettenetes Iván 1350-ben helyezte vissza Kazán káni székébe,⁹⁹ amiből világos, hogy ez a forrás legkorábban csakis a XIV. század második feléből keletző lehetett.

Ebben a tudósításban öt nagykán (Temir, Kodzsa, Toklamis, Dzsanibeg, Tula Buka és Timur Kutluj), valamint hét alkán, nyilván helytartó székhelyéről szerzünk tudomást. Ezek szerint Magyarban székel valaha egy *Jaik* nevű helytartó is. Neve azonos az Ural folyó egykori nevével. Mivel a felsorolás teljesen rendszeretlen, közelebbit nem tudunk mondani, de abból, hogy ezekből a gyér adatokból is immár két magyar helytartó: *Oran Timur kán* és *Jaik kán* neve bontakozott ki, történeti tényként elfogadhatjuk, hogy *Magyar a kipszaki kánságban helytartói székhely volt*.

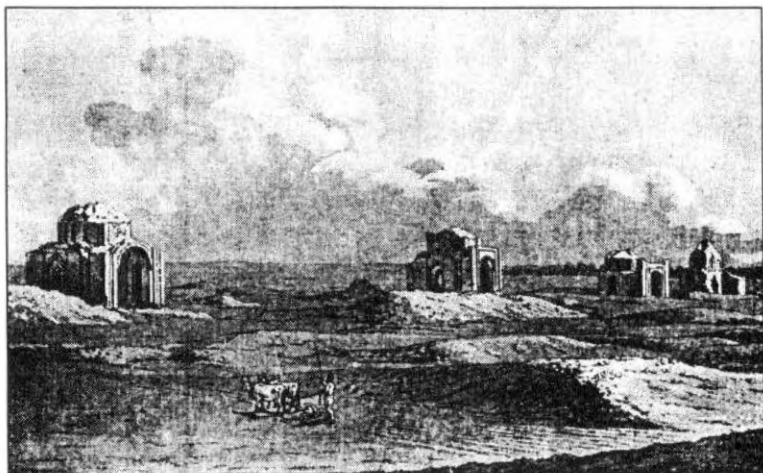
A DERBEND-NAMEH ADATA

A Derbend-Nameh is megemlékezik Magyar alapításáról a következőkben:

„Mintegy 70 évvel Mohammed születése előtt (Kr. u. 571) számtalan mongol nép tűnt fel, amint az északi Tibettel határos vidékekről szállottak alá Asztrahány síkságára. Itt két ágra szakadtak. Egyik ág a Volga folyó hosszában északnak, a másik pedig tovább nyugatnak tartott és ez az utóbbi alapította Kaukáziában Madzsart.”⁽¹⁰⁾

Ez a közlés valóban megfelel eddigi ismereteinknek, mert a magyar név első irodalmi feltűnése – Chorenei Mózes közlése szerint – körülbelül a Kr. u. 460. évi eseményekhez vezet. Hogy a Volgán áikelt magyarság a későbbi Magyar helyén várost, jobban mondva szálláshelyet alapíthatott, nagyon valószínű, de erre már csak a zemarkhosi idők után kerülhetett sor. Mivel a Derbend-Nameh a X. század derekán készült munka, annak évszámadataira nem támaszkodhatunk, de a feljegyzések lényegét min-

denesetre figyelembe kell vennünk. Így a közölt részletből valószínűnek látszik, hogy az igazság magva az, hogy Magyar a Kuma síkságán megtelepült magyarok alapították.

*Négy főúri palota romjai Magyarban.
Ennyi volt meg az egykori pompás udvarból 1780-ban (Pallas könyvéből)*

IBN BATUTA LEÍRÁSA MAGYAR VÁROSÁRÓL

Hogy milyen Magyar városában az élet, arról aránylag bőséges tájékoztatást nyújt Ibn Batuta vonatkozó leírása.

Mi ezúttal csak magát a leírást iktatjuk ide, hogy munkánknak a keleti kútfőket együttesen ismertető része csonka ne legyen, de Ibn Batuta leírásának bővebb taglalásába csak a III. részben bocsátkozunk.

Ibn Batuta Abu Abdallah Mohammed, a legkiválóbb arab utazó, 1302-ben született Tangerben, meghalt Fez városában 1377-ben. Még fiatalon, 1325-ben nekivágott a világnak s mintegy harminc évig folyton utazott. 1325–1349 között bejárta Egyiptomot, Szíriát, Perzsiát, Mezopotámiát, Arábiát, Dél-Afrika keleti partjait, Krimiát, déli Oroszországot, Kaukáziát, Khivát, Bokharát, Khorasszánt, Kandahárt, Delhit, Kínát, India kikötőit, sőt 1352-ben még a Szaharát is keresztülszelte és karavánjával Timbaktuig hatolt. Hatalmas munkáját 1855–1859-ben francia fordításban DeFrémery és Sanguinetti adta ki 4 kötetben.

Ebből a munkából^[109] adjuk az alábbi, Magyar városára vonatkozó részt, néhai Sikor Gizella tanár gondos fordításában.

Hogy a szöveg további elemzését megkönnyítsem, a leírást számozott tételekre bontom. Ibn Batuta tehát ezt írja:

(374. l.) „Madzsar.

1. Azután, hogy Toloktomur emir elutazott Azakból, én még három napig ebben a városban maradtam, amíg Mohammed Kodzsza emír elkészítette a szükséges tárgyakat (375. l.) az utazásra. Akkor útnak indultam Madsar (Madzsar) felé.

2. Ez jelentős és egyik legszebb város, a türkökhöz tartozik. Nagy folyó (Kuma) mellett fekszik. Kertek találhatók ott és gyümölcs bőségesen.

3. Mi itt a kegyes és alázatos sejk, a tiszteletreméltó Mohammed al-Bathaihi házában laktunk, aki Bathaihból származott, vagy Irak mocsaraiból. Ő Ahmed Arrifay sejknek, akivel Isten legyen megelégedve, a híve és vikáriusa volt. Az ő zarciahjában (zárkájában, kolostorában) körülbelül 70 arab, perzsa, török és görög

fakír volt, nők és nőtlenségi fogadalmat tartók is. Életüket alamizsnából tartották fenn.

4. Ennek az országnak lakosai nagyon jó véleménynyel vannak a fakírokról és minden éjjel lovakat, marhákat és birkákat vezetnek a remetelakba.

5. A szultán és a hercegnők eljönnek meglátogatni a sejket és áldását kéri, a legnagyobb szabadelvűséggel viseltetnek iránta és jelentős ajándékokat adnak neki, különösen az asszonyok.

6. Ezek (ti. a hercegnők) számos alamizsnát osztanak ki és a jó munkát keresik.

7. (376. l.) Madzsar városában voltunk a pénteki ima alkalmából. Amikor befejezték az imát, Idzs-eddin híszónok egy székre ült. Ez jogtudor volt és Bokharában egyike a kitüntetett embereknek. Nagyszámú tanítványa és koránolvasója volt, akik ezt a könyvet előtte olvasták. Intette és tanította a segédpapokat az emír és a város nagyjainak jelenlétében, ezután Mohamed sejk felemelkedett és ezt mondta: „A jogtudor és híszónok* utazni kíván és mi útravalót akarunk neki adni.” Ezután levetette azt a gyapjú-tunikát, amelyet viselt és hozzátette: „Íme az ajándék, amit neki adok.” A segédpapok közül az egyik levetette ruháját, mások lovat adtak, ismét mások ezüstpénzt. Ezekből a különböző tárgyakból sokat összegyűjtöttek a doktornak.

8. Láttam ennek a városnak a bazárjában egy zsidót, aki üdvözölt és arabul beszélt hozzám. Kérdezősködtem tőle, érintve az országát is, mire elmondta, hogy spanyol eredetű. Azért érkezett, hogy világot (377. l.) lásson. Nem a tengeren utazott,

* A jogtudor és híszónok ti. a bokharai Idzs-eddin volt.

hanem szárazföldön jött nagy Konstantinápolyból, Kisázsziából és a cserkeszek földjéről. Hozzátette, hogy elutazásának időpontja Spanyolországból 3 hónappal ezelőtti volt. Az utazó kereskedők, akik ismerik ezeket a dolgokat, biztosítottak engem beszédének igazságáról.

9. Tanúja voltam ebben az országban olyan figyelemreméltó dolognak, azaz jelenségnek, amelyet az asszonyok élveznek a türköknél; őket csakugyan egy ranggal magasabbra tartják, mint a férfiakat.

10. Ami az emírek feleségeit illeti, első alkalommal akkor láttam egyet, amikor kimentem Kirámból. Észrevettem akkor a hercegnőt, Szaltija emír feleségét a kocsijában. Az egész kocsit drága kék posztó takarta, az ablakok és a kocsi ajtaja nyitva volt.

A hercegnő előtt négy fiatal leány ült. Gyönyörű szépek és öltözkük csodálatos. Mögöttük több másik kocsi jött, ezekben szolgálatot teljesítő fiatal leányok voltak. Amikor ő közeledett ahhoz a helyhez, ahol az emír volt, (378. l.) kiszállt az arabából. Körülbelül harminc fiatal leány szintén kiszállt, hogy a ruhája szárnyát emeljék. Öltözete tele volt gomblyukakkal, minden fiatal leány tartott belőlük egyet-egyet, a ruha szárnyait is minden oldalról emelték és így a khatum méltóságteljesen lépkedett. Amikor odaérkezett az emír elé, az felemelkedett előtte, üdvözölte és oldalára ültette, a fiatal leányok pedig körülfogták úrnőjüket. Kimize-(kumis) tömlőket hoztak. A hercegnő öntött abból egy serlegbe, térdre ereszkedett az emír előtt és átnyújtotta neki. Amikor az ivott, a nő inni adott sógorának, majd az emír adott inni a királynőnek. Felszolgálták az ételeket. A hercegnő az emírral evett, ez adott neki egy ruhát, mire a nő visszatért. Ilyen módon viselkednek az emírek feleségeikkel,

11. és mi ezután a király feleségeiről beszélünk.

12. Ami a kereskedőket és a kisárusokat illeti, ezeket is láttam.

13. Egyiket például olyan kocsiban (ti láttam), amelyet lovak húztak. Mellette három, vagy négy fiatal leány volt, ruhája szárnyát hordozva. A fején ékszerekkel berakott és a legfelső részén pávatollakkal díszített (379. l.) boghtak, azaz akruf (magas, hengerformájú kalap) volt.

14. A kocsisátor ablakai nyitva voltak és látni lehetett ennek a nőnek az alakját, mert a türkök asszonyai nincsenek lefátyolozva.

15. Egy másik ugyanebből a rendből és szolgálóitól kísérve a vásárra juhokat és tejet hozott, s ezeket az embereknek illatszereként adta el.

16. Az asszonyt gyakran férje kíséri, akit – ha bárki látná is – szolgálai egyikének tartaná. (A férjnek) nincs más ruhája, mint egy birkabőrprém és a fején magas kalapot hord, amely illik ehhez a ruhához és amelyet „alkulának” neveznek.

17. Készülődtünk elutazni Madzsar városából, hogy a szultán tábora felé irányozzunk. Ez 4 napi járásra volt egy Bisdagh nevű* helyen.

18. „Bis” értelme a türkök nyelvén „öt” és a „dagh” jelentése „hegy”.

19. Ebben az Öt-hegyben van egy (380. l.) meleg vizű forrás, s abban a türkök mosakodnak, mert azt tartják, hogy ha ott valaki megfürdik, biztonságban van a betegségek támadásától.

20. Mi tehát útnak indultunk a táborhely felé, és odaérkeztünk ramadán első napján. Úgy találtuk, hogy a szultán tábora helyet változtatott és mi visszamentünk arra a helyre, ahonnan elindul-

* Mai terminológiával: Bestau, vagy Bestag.

tünk, mert a tábort a szomszédságba helyezték át. Sátoraimat felállították egy dombra azon a helyen* A sátor elé zászlót erősítettek, a lovakat és kocsikat pedig mögéje helyezték.

21. Időközben megérkezett a császári udvar, ezt a türkök ordunak (tábor, horda) nevezik.

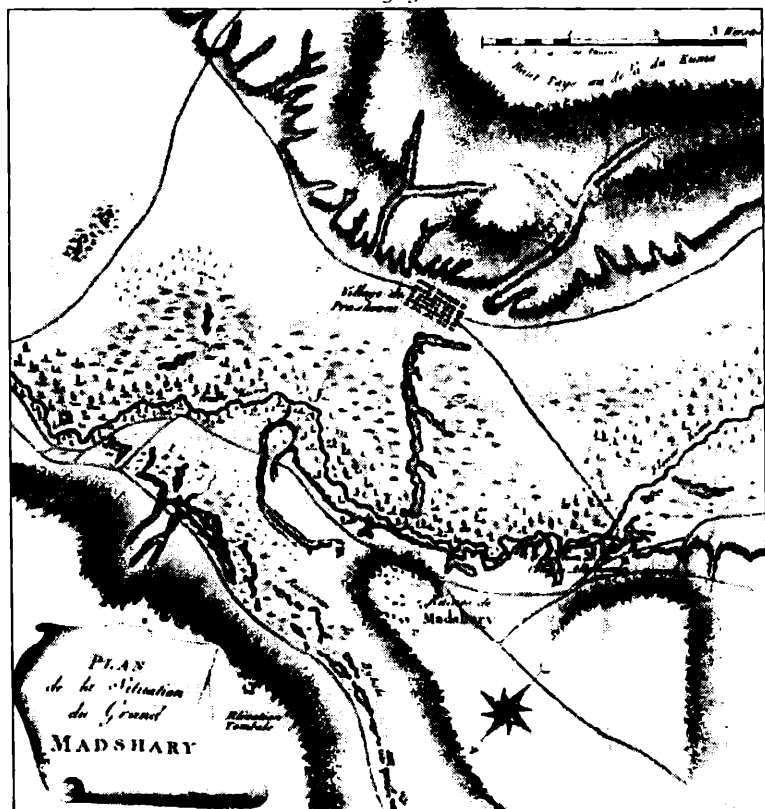
22. Láttunk egy nagy várost, amely lakosaival együtt költözött, magukkal vitték a mecseteket és piacokat is,

23. és konyhák füstje emelkedett a levegőbe, mert a türkök ételeiket utazás közben is megfőzik.

24. Lóvonta kocsik szállítják ezt a népet és mihelyt megérkeztek a táborhelyre, leszedték a sátrakat, amelyek az arabákon voltak, és felállították a földön, mert azok nagyon könnyűek. Ugyanazokat használják a mecsetek és a boltok részére is.

25. A szultán feleségei előttünk mentek el, mindegyik a maga külön udvarával. Amikor rang szerint a negyedik ment el (előttem), ez Izabeg emír leánya volt, (még beszélünk róla később), és látta a domb csúcsán felállított sátrat az eléje tűzött zászlóval, ami újonnan érkezett jelent, apródokat és fiatal leányokat küldött, hogy üdvözljenek és átadják nekem üdvözlését. Erre az időre megállt, hogy bevárja őket. Egyik társammal és Toloktomur emír kamarásával ajándékot küldtem neki. Az ajándékot, mintegy kedvező előjelként elfogadta, és elrendelte, hogy lakjam a szomszédságában, azután továbbindult. Később a szultán is megérkezett és tábort ütött külön szállásán."

* Ti. ahonnét elindultunk.

*Pallas térképe Magyar romjairól.**

A térkép tájékozása szokatlan, de egyébként az kitűnően szemléltető.
Látjuk a Kumát kísérő galériaerdőket, Magyar város halmait, a forró nyárban
mocsarakká és tavakká szétszakadozó Bujucölét.
A Kuma mellett német telepésfala.

* Pallas, Peter Simon (1741–1811) német származású olasz ázsiautató, etnográfus, akadémikus, a cári államtanács tagja.

KELETI KÚTFŐK TUDÓSÍTÁSA A KUMMAGYARSÁG PUSZTULÁSÁRÓL

Magyar főváros azokban a harcokban pusztult el, amelyeket 1387–1396 között Timur Lenk folytatott Toktamis kipcsaki kán ellen. Ugyanekkor szóródott végleg szét a kummagyar nép is. Ennek a szomorú évtizednek köz- és hadtörténetével később külön fejezetben foglalkozunk, míg most csak két olyan nevezetes kútfőt ismertetünk és taglalunk, amelyekben szó van – ezekkel a háborúskodásokkal kapcsolatban – a kummagyarságról.

JEFDI SEREFFEDDIN TUDÓSÍTÁSA

Jefdi Sereffeddin perzsa történetíró műve részleteket közöl a szóbanforgó, négyszer megisméltódott háborúskodásról. Lényegileg arról van szó, hogy Toktamis kipcsaki kánt, akinek hatalma egészen a Kaukázus gerincéig terjedt, Timur Lenk elleni vállalkozásában (a második hadjárat során) segítették különféle kaukázusvidéki népek hadai is. Az író a következő népeket említi meg:¹⁰¹ *a bulgárokat, cserkeszeket, alánokat, a krími tatárokat és a baskirokat.*

Felhívom a figyelmet, hogy azok a baskírok (besgurok), akikről Sereffeddin beszél, nem a bjelájmenti, mai napig is ezen a néven ismert baskír-magyarok, hanem a Kuma mentén élő magyarság

fiai. Németh Gyula bizonyította be, a legalaposabban és kétséget kizáróan, hogy a keleti kútfők a magyarokat és a baskirokat hol egyik, hol másik néven nevezik és ilyesformán a nevek bármelyike jelentheti mind a „magyar, magyar”, mind a „baskird, besgurd” néven ismert magyar népcsoportokat.¹⁰² Hogy ezúttal a perzsa történetíró valóban a kumamenti magyarságról beszél, azt bizonyítja

1. az a tény, hogy az említett népek mind a Kipcsak birodalom szomszédosai, és (a bolgárokat kivéve) mind a Kaukázustól északra, tehát a Timur által veszélyeztetett területen éltek,

2. hogy ezeknek a népeknek *saját érdekükben* is támogatniuk kellett Toktamist, ha nem akartak Timur rabszolgáivá, vagy esze-lős vérengzéseinek áldozataivá lenni.

3. Elképzелhetetlen, hogy Toktamis a Bjelája mentéről tudott volna mozgósítani és a Kaukázusba hozatni baskír-magyar csapatokat.

Ugyanígy azt is képtelenség feltennünk, hogy a „bulgárok” szó – Sereffeddin leírásában – a bilériai (volgamenti) bolgárokra vonatkoznék, de éppúgy nem vonatkozhatik az a dunai bolgárokra sem. Ez utóbbiak Kantakuzenosz János bizánci ellencsászár szerencsétlen lépése óta (1347, amikor az oszmánokkal katonai szövetséget kötött) örökös harcban állottak a terjeszkedő török birodalommal. 1387-ben volt a híres toplicai ütközet (Plocsnik mellett), ahol az egyesült bosnyák és szerb hadak úgy elverték a törököket, hogy azoknak alig egyötöde menekült meg. Előrelátható volt tehát, hogy Murad szultán nem hagyja megbosszszulatlanul a dolgot és a következő évben (1388) Ali pasa, fővezér 30 000 emberrel valóban Bulgáriába rontott. Egy év múlva (1389) volt a gyászos emlékű rigómezei ütközet.¹⁰³ Azt hiszem elegendő

ennyi Bulgária történetéből annak bizonyítására, hogy amikor a bolgár testvérnép legsúlyosabb harcait vívta Murad és Bajazid szultánnal, nem lehetett csapatfölöslege Toktamis számára.

De akkor honnét került Sereffeddin művébe a „bulgár” név? Ezúttal az eredeti török jelentésében („keverék”) szerepel¹⁰⁴ és a kumamenti magyaroktól és az alánoktól délre, a Kaukázus gerincétől pedig északkeletre élő, vegyes töredéknépekre kell vonatkoznia. Számos apró nép, mint pl. az abkázok, malkaiták, kumükök, kaitakok, stb. élt a hegyek között külön-külön törzsszövetségekben. Egészen természetes, hogy a közös érdek ezúttal Toktamis táborába szólította őket.

ABDERRASAK KÖZLÉSE

*Abderrasak*¹⁰⁴¹ történeti műve ugyancsak foglalkozik Timur Lenknek a Toktamis ellen viselt háborúskodásai történetével. A negyedik hadjáratnál kapcsolatban szól ő a kummagyar népről. A dolog lényege az, hogy amikor Timurnak végre sikerült döntő győzelmet aratnia Toktamis hadain, bosszúhadjáratot vezetett mindazok ellen a kisebb kaukáziai népek ellen, amelyek Toktamist ebben az évtizedes háborúskodásban segítették. Így azt is említi Abderrasak, hogy Timur bosszúja elérte a „*kabaili kumkjumat*” népet is.

Írja ugyanis,¹⁰⁵ hogy Timur előbb úgy tervezte, hogy az 1395–1396 évi telet a kabaili kumkjumat nép földjén tölti, azonban Omar Taban nevű alvezére Mahmudi, magyari népbíró (kelanter) híradása alapján olyan értesítést hagyott hátra számára a város lakosságának magatartására vonatkozóan, hogy addigi szándé-

kától elállva, parancsot adott a városnak földig való lerombolására.

Ezzel a *kumkjumat* névvel az orientálisták nem tudtak mit kezdeni. *Petit de la Croix* véleménye szerint: „Les habitants de Mamcatou et Cazicomouc.”¹⁰⁶ *Hammer-Purgstall*: „das ist die Stämme der Kumuken.”¹⁰⁷ *Klaproth* is ehhez a téves nézethez csatlakozott.

Miként fentebb bebizonyítottuk azt, hogy *Sereffeddin* művében a baskírok és a bolgárok emlegetése nem a volga-bjelája-vidéki baskír-magyar-, ill. bolgár népekre vonatkozik, hanem a *kummagyarokra*, ugyanígy a Magyar pusztulásáról szóló kútfőrészlet sem vonatkozhatik a kumükökre. Miről van itt szó? Arról, hogy miután Timur Ukeknél döntő csapást mért Toktamisra, maradt ideje arra, hogy megbüntesse, megfélemlítse azokat a népeket, amelyek a sokesztendő harcban az ellenfelet segítették.

Ezért vonult Ukek alól a Dnyepr partjára, mert onnét lecsaphatott a krími tatárokra. Közben kapja a hírt Barkjarok sereggyűjtéséről, mire a Karaszuhhoz siet, hogy megghiúsítsa Toktamis alvezérének támadási terveit, de mihelyt túl volt ezen a feladaton, azonnal folytatja büntetőhadjáratát. Beveszi Azovot, feldúlja a cserkeszek földjét. Ezután óhajtott megpihenni a kummagyarok országában.¹⁰⁸

Az idézett kútfő a nép nevét így írja: „*Kumkjumat*”. Hogy ebből a névalakból a kumükök nevét hogy olvashatnók ki, el sem tudom képzelni. A közölt szóalakzat ugyanis minden nehézség nélkül két részre bontható:

kum(kj)u + mat

Hasonlítsuk ezt össze Abu-l-fida

(1321) adatával:

kum + mads.r

Vessük még össze az 1320. évi

zárdajegyzék adatával: *Cum + mager(ia)*

és Chorenei Mózes (Kr. u. 460)

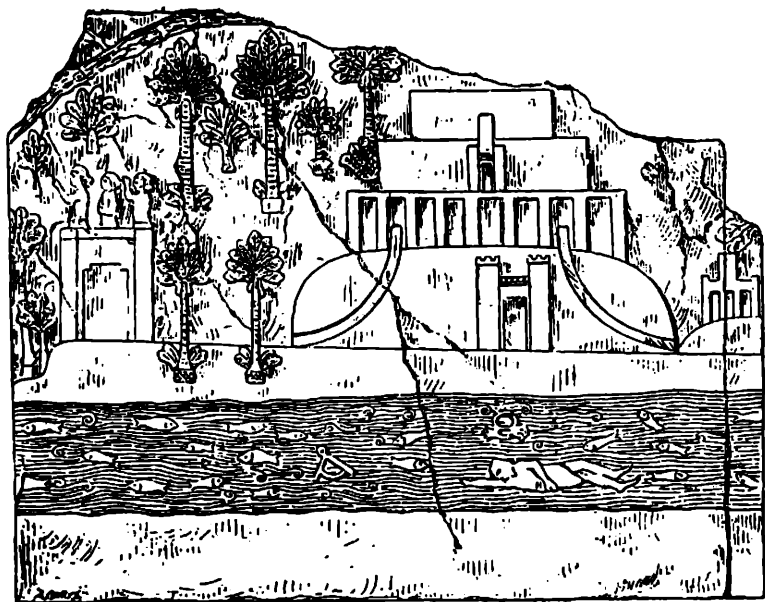
névalakjával: *Kum(-a) + magyar*

Abderrasak adata mindenestre 1396–97 tájáról származik és láthatóan első szótagja a Kuma folyó ősi *Gum > Kum* neve, utána az ómagyar melléknévképző „u” következik, majd a névalak utolsó tagja a „magyar” népnévnek lágyabb mássalhangzóval feljegyzett első szótagja. A *kum + u* közötti „kj” hang jelenléte – minthogy fonetikus alapon történt feljegyzéséről van szó és nem tudhatjuk, ki közvetítette a *kummagyar* nép nevét – nem lényeges, mert a kummagyar népnév szabályos alakjának közlését Abderrasaktól nem is várhatjuk.

Azonban amellet, hogy nyelvészeti alapon is teljes mértékben bizonyítható a fenti három névalak tökéletesen azonos volta, Timur büntetőhadjáratának menetéből is világosan láthatjuk, hogy szóba sem jöhet olyan feltevés, amelyet Kummagaria kikapcsolására építenék fel. Például mintha Timur a cserkeszek földjéről először a kumükök földjére vezette volna seregét, hogy onnét ismét Asztrahányba, majd Szerájba térjen vissza, ahonnét újból a kazikumükök és dardok vidékére vezette útja. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az egész büntetőhadjárat 1395-96 telén játszódott le, ez a tél pedig – a kútfők szerint – igen kemény volt.¹⁰⁹ Hogy ilyen időjárási viszonyok mellett pedig akkora hadsereggel, mint amilyen Timuré volt, nem lehet télidőben a Kaukázusban felvonulni, arra a döntő bizonyítékul szolgáljon az a tény, hogy Timur a három hadjárat során egyetlen alkalommal sem ment neki télidőben a hegységnek. Hogy Timur egyike volt a világ-történelem legkitűnőbb hadvezéreinek, nem szenved kétséget.

Márpedig bármelyik jó hadvezér a cserkeszek földjéről csakis a Kuban-Bujvola-Kuma völgyén, tehát Magyar városán keresztül vezetné hadseregét Asztrahány ellen. Ez volt Timur útvonala is.

Végül már itt felhívom a figyelmet arra, hogy *Piano da Carpino* útleírásában (I. köv. részben) a kummagyar névalak ismét szerepel, de eléggé torzított: *Cumae*, var. *Tumat*, *Tumacht*, *Tymat* formában. Különösen a *Tumat* alakban azonnal ráismerhetünk a $Tu + mat = Kum + maty(ar) = Kummagyar$ népnévre. Ez a *Tumat* névalak a *Kumkjumat* névalakkal a legszorosabb rokonságban van.

Kujundcsiki relief. A pálma az isteni teremthető és termékenyítő életet jelképezi, a víz pedig az életet és a termékenységet

TÉVESEN ÉRTELMEZETT, NEM MAGYARRA VONATKOZÓ HÍRADÁSOK

Mielőtt továbbmennénk a kútfők ismertetésében, szólnunk kell néhány olyan kútfőről, amely valamilyen formában megemlékezik a magyarok városáról, vagy ki-mondottan Magyar (Madzsar) nevű városról beszél, de amelyek – bizonyíthatóan – mégsem Magyarra vonatkoznak. Éppen ez a körülmény sok tévedésre adott okot a múltban.

A MAZAROK KIS VÁRA

Így meggondolásra ad okot az a néhány feljegyzés, amely *Heraclius* perzsa háborújával kapcsolatban a magyarok nevét, ill a mazarok városát említi.

Theophylactos Simokattes a görög-perzsa háborúkkal kapcsolatban megemlíti, hogy „*Heraclius* azon időben (ti. Kr. u. 612-ben) ismét Perzsiába ment. *Theodorus* és *Andreas* a mazarok – régisége miatt dűledező – erősített kis városát, amely nem volt messzire *Beiundaestől*, megújította”.¹¹⁰

Nesztor, az orosz krónikáírók fejedelme, úgy tudja, hogy a magyarok, azaz nála: *ugrik*, *Heraclius* idejében a perzsák ellen hadat viseltek.¹¹¹

Tudjuk, hogy *Heraclius* császár korára esik a Szasszanidák utolsó nagy erőfeszítése örök riválisuk, Bizánc megsemmi-

sítésére. A perzsák átkeltek az Eufráteszen, tönkreverték a görögöket, 611-ben elfoglalták Antiochiát, 614-ben Damaszkuszt, majd 615-ben Jeruzsálemet, ahonnan diadalmi jelvényül magukkal viszik Megváltónk szent keresztjét s azt fővárosukban, Ktezifónban helyezik el. 619-ben elfoglalják Ankyrát, annak a közlekedési útnak gócpontját, amely a fővárost Szíriával kapcsolta össze, majd még ugyanebben az évben meghódítják a termékeny Egyiptomot is. 626-ban pedig magát a bizánci fővárost, Konstantinápolyt ostromolják. Azonban Bizáncban – miként történetének ez egyik legjellemzőbb vonása – a nagy veszély idején nagy férfiak kezében volt a birodalom gyepője.

Heraclius császár 622–629 között újjászervezte és az ellenfél harcmódorához alkalmazva képezte ki hadseregét.

A lovaspásztor szomszédnépekben szövetségeseket keresett és szerzett magának, és egyik csapást a másik után mérte a perzsákra.¹¹²

Konstantinápoly ostroma gyors cselekvésre ösztönözte a bizánciakat. Heraclius császár 622-ben Ninive mellett rendkívül véres ütközetben verte tönkre a perzsák seregét és ezzel a haditénnyel birodalmát egyidőre ismét megmentette.

Ebben a perzsák elleni harmadik hadjáratban (626–627) Heraclius szövetségre lépett a Volga deltája felől déli, illetve nyugati irányban, a Kaukázus és a Krím felé terjeszkedő kazárokkal. Ez a nép, amelynek keretébe beletartoztak a VII. század magyarjai is, a bizánci források szerint ebben az időben kezdett fontosabb szerepet játszani.¹¹³ Heraclius hívására a kazárok, akikről *Theophanes* keleti türkök néven emlékezik meg, átkeltek a Kaukázuson és Tiflisz közelében csatlakoztak a császár seregéhez.¹¹⁴

Darkó Jenő elfogadja Bury¹¹⁵ álláspontját és az eseményt az 587. évre, teszi. Darkó abból az álláspontból indul ki,¹¹⁶ hogy Theophylactos csupán az 582–602. évi események történetét írta meg, tehát nem lehet szó Heraclius császárról, hanem csakis annak atyjáról, Maurikios császár hadvezéréről. Az idézett szövegrészt közvetlenül megelőzően a Heraclius hadvezér vezette seregek a perzsák elleni harcáról van szó. Az író megemlíti, hogy a bizánci sereget két részre osztották, élükre Theodórosz és Andreász kerültek azzal a feladattal, hogy a perzsákat folytonosan nyugtalanítsák.

Hogy a magyarok a bizánciak szövetségesei voltak ebben a hosszúra nyúlt perzsa hadjáratban, II. Justinus, II. Tiberius, Maurikios, Phokas és Heraclius császárok idejében, nem kétséges. A mi szempontunkból azonban nem lényeges, hogy az említett esemény az 587., vagy a 40 évvel későbbi hadműveletek során történt. A lényeges csupán az, hogy az újabb kutatók, így Darkó is, arra az álláspontra helyezkednek, hogy a „magyarok kis városa” nem lehet azonos a későbbi Magyararral.

Theophylactos Simokattes nem beszél valószínűtlenül a „mazarok megerősített kis városáról”, de ebben az utalásban nem kereshetjük Magyar város őseit. Azonban éppen olyan elhibázott volna ezt a kis erődöt az arab Irakban keresnünk, miként Hammer-Purgstall gondolja.¹¹⁷ Nem lehet azzal azonos sem a Tigris és Eufrátesz torkolatában fekvő Madsar,¹¹⁸ sem a *Peutinger-táblán* szereplő Macara, sem *Anonymus Ravennas Cosmographiájában* található, mezopotámiai Machara, vagy Machare város.¹¹⁹ Hogy mindezek a feltevések tévesek, legyen elég a Németh Gyula által felhozott nyelvészeti bizonyítékokon kívül annyit felemlítenem, hogy már a hadászati helyzet miatt sem kereshetjük ezt a kis

magyar erődöt a perzsák által birtokolt területen, hanem csakis ott, ahol az védelmi célzatának eredményesen megfeleltethetett. Utalnom kell arra, hogy a kazár uralom a Kaukázusra is kiterjedt, tehát magyar törzsek a hegység magasabb részeiben is élhettek. Védelmi erősségnek pedig csakis a Kaukázus hegyszorosaiban lehetett csak értelme és Heraclius másutt fekvő erődre semmi esetre sem pazarolta pénzét és idejét, csakis olyanra, amely a perzsák esetleges ellentámadását sikeresen feltartóztathatta volna. Erre pedig másutt, mint a Kaukázus gerincének közelében, nem volt lehetőség, sőt még itt is: a Terek áttörése közelében kellett lennie. Ugyanis, ha figyelembe vesszük azt, hogy a kazár-magyar hadak Tiflisz alatt egyesültek Heraclius hadával, világos, hogy a Kuma-Terek medencéjéből csakis Terek szorosán kelhettek át a hegységen, hogy a lehető legrövidebb úton Tiflisz alá érkezzenek.

A Theophylactosnál említett *Beiundaes* helységet ezen a néven ma már nem találjuk meg, de erős a gyanúm, hogy azonosítható a Vladikavkázttól keletre fekvő csecsenföldi *Buncsi* községgel.¹²⁰ Ezt a helységet a Terek szorosától (ahol az egykori erődöt sejtem), légvonalban mindössze 50-60 km választja el. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy ez az egykori kis magyar erőd azonos azzal a – Klaproth által Hadszerte-nek nevezett – erősített hegy-szorossal, amelyről bővebben az utolsó fejezetben szólok.

Nem vonatkozhatik Theophylactos híradása a későbbi Magyar városra azért sem, mert Magyar fekvése annyira nyílt város jellegű, hogy annak kisebb erődítmény még a VII. században sem kölcsönzött volna komoly védelmi jelleget, arról pedig szó sem lehet, hogy Magyar olyan régi város lenne, hogy már a VII. században dűledezett volna! Így Jemey erre vonatkozó elgondolásai tévesek.¹²¹

„KICSI MADŽAR” ÉS „ULU MADŽAR” HELYTARTÓI

Ugyancsak ide, a tévesen értelmezett és nem Magyar városára vonatkozó irodalmi utalások közé kell sorolnunk a *Derhend-Nameh*-nak egyik, elég gyakran idézett bekezdését. Amióta csak Magyar problémája otthonossá lett az irodalomban, ezzel a kútfőrészlettel mindig találkozunk. Hivatkoznak arra *Baer*, *Jemey*, *Klaproth* és még mások is idézett munkájukban. A vonatkozó részlet így hangzik: „Mivel *Balch*-ban a helytartó *Endery* volt, ismeretes, hogy ezért ezt a virost az ő nevéől *Endery*-nek is nevezték. Egyébként már ősidők óta *Balch* volt a neve. *Gülbak* eredeti neve *Iran*, azonban mivel volt egy *Gülbak* nevű helytartója, azért *Gülbak*-nak is nevezték. A történetírók beszélik továbbá, hogy amikor *Pasen*k a kagán fia Iránba ment, hogy minden helytartójával személyesen megismerkedjék, megparancsolta *Gülbak*-nak, Irán helytartójának, *Endery*-nek, aki *Balch* helytartója volt, *Surkáb*-nak, *Kizil-jar* erődítmény helytartójának, *Csumli*-nak, *Kicsi Madžar* helytartójának és *Ulu Madžar*, *Dzulad*, és *Seheri Tatar* helytartóinak és emezen egész vidék helytartóinak emlékezetébe idézte, hogy engedelmeskedni tartoznak *Gülbak*-nak, Irán helytartójának.”¹²²

A *Derbend-Nameh*-ből tehát az tűnik ki, hogy *Kicsi Madžar* és *Ulu* (Nagy) *Madžar* a *Hedzsra* II. századának (Kr. u. VIII. század!) elején már jelentős városok, vagy erődítmények voltak, hiszen saját helytartójuk volt. A derbendi történet szerzője, *Mohammed Avahl Akrasi* (művét *Gerai* kán parancsára írta meg tatár nyelven), *balchi* lakos volt.

Mindezek ismeretében vegyük mindazokat a részleteket szemügyre, amelyeket a magyarokra, ill. Magyarra vonatkozóan a

Derbend-Namehből közöltünk. A legutóbbi részletben hét földrajzi név szerepel: Irán, Balch, Kicsi és Ulu Madžar, Kiziljar, Dzulad és Seheri Tatar neve.

Balch városát ma is ugyanezen néven találjuk meg Afganisztán északi határának közelében. Tőle kelet-délkeletre Mazari-serif város, míg délnyugatra, ugyancsak az országhatár közelében Dauletabad városa fekszik. Ez az utóbbi megerősített hely a szamarkandi útvonal védelmére. Véleményünk szerint vagy ez a helység, vagy a Herirud folyó északi partján fekvő Daulet-jar azonosítható a kútfőben említett Dzulad-dal. Kicsi- és Ulu Madžar helységeknek a mai Mazar-i-serif környékén kellett lenniök. Seheri Tatar és Kizil-jar helységeket a rendelkezésemre álló térképészeti adatok alapján Sahur-arman erőddel, a Firuskuhi hegység gerincén, illetve Kizil-Kala helységgel (Djafiról északra) próbálhatjuk meg azonosítani. Minden vitán felül áll az a tény, hogy az Irán szomszédságában szereplő, fentebbi hat városnak zárt földrajzi egységben, Balch közeli környékén, tehát minden bizonnyal a mai Afganisztán északi részében, az Amu-Darja és a Hindukus gerince közötti részekben kellett lennie.

Azok a kutatók, akik a Derbend-Nameh fenti részletét úgy próbálták megoldani, hogy Balchot a mai Balch-kal, Kizil-jart a mai Kiziljar-ral (a Terek mentén), Kicsi- és Ulu Madžart pedig az egykori Magyar-ral próbálják azonosítani, csodálatos földrajzi iskolázatlanságról tesznek tanúságot. Bármiféle író is, mikor egy bizonyos dologról, eseményről beszél, nem kalandozhat el ennyire széteső területre. A mi esetünkben meg különösképpen világos, hogy zárt földrajzi egységről van a szövegben szó. A kagán fia, aki a helytartók meglátogatására utazott Iránba, vagy másik használatos nevén: Gülbakba, körútja során nem járhatott

be ilyen irdatlanul nagy területet. A szövegből az derül ki, hogy a fenti helységek Iránhoz, azaz a perzsa birodalom egyik tartományához tartoztak. Ezt a tartományt – helytartójáról – Gülbaknak is nevezték.

Még mielőtt a részletekbe mennénk, felemlítem, hogy ezek az afganisztáni „madžar” alakú szavak – Ligeti Lajos szerint – nem vehetők azonosnak a „magyar” népnévvel. Tudjuk, hogy a *kazár*, *kadzar* szó, mint népnév „vándorló, kóborló, bolyongó” jelentésű.¹²³ *Medriczky A. dr.* szóbeli közlése szerint pedig a „kadzar” és a „madzar” szavak az osszét nyelvben ma is ellentétes értelmet fejeznek ki.

A fentiek figyelembevételével, ha az említett földrajzi azonosítást elfogadjuk, a Derbend-Namehnek minden „magyar” vonatkozású, eddig homályos részlete világosabban áll előttünk. Tibet északi határa felől, tehát a nagy selyemút mentéről, arról a vidékről, ahonnan a népvándorlás századai alatt az ázsiai népek egymás sarkában igyekeztek nyugat felé, a Derbend-Nameh szerzője szerint mongolfajta népek törtek elő és veszélyeztették a perzsa birodalmat. Valószínűnek látszik, hogy a perzsa uralkodók nemcsak a Kyrosz folyó mentén, hanem a Kaukázusban is gondoskodtak erősségekről, hogy ezeknek a lovaspásztoroknak becsapásaitól országukat megvédjék. Szükségesnek mutatkozott azonban az is, hogy az Amu-Darja balparti részein, a Hinduks északi lábánál is építsenek erősségeket, így az említett városokat is, és ezek Irán fennhatósága alá kerültek. A mű szerzője – bizonyára igen hiányos történeti és földrajzi ismeretei miatt – összekeveri a dolgokat, mert ha feltesszük azt, hogy Anusirván perzsa király a legutóbb említett Ulu- és Kicsi Madžart alapította, de nem Derbend védelmére, hanem sok más erődít-

ménnyel együtt birodalma északkeleti felében az előretörő, vándorló, hazát kereső lovaspásztomépek ellen, akkor tiszta kép áll előttünk. Ezeknek az ősi erődíményeknek a romjai Afganisztánban az Amu-Darja és a Hindukus gerince között mai napig is megvannak. *Ligeti Lajos* pedig legutóbbi afganisztáni utazása alkalmával Afgán-Turkesztánban, az özbégek földjén, imamdzsán környékén *madzsar* nevű törzsekre akadt.¹²⁴ Mivel ezek a törzsek, miként azt *Ligeti* nagyon is kihangsúlyozza, velünk semmiféle kapcsolatba nem hozhatók, nincs okunk arra, hogy fel ne tételezhessük, hogy egészen ősi, talán a Derbend-Nameh említette időktől fogva helybenlakó törzsekről van szó. Mindezekből tehát azt a végkövetkeztetést vonjuk le, hogy a Derbend-Nameh oly sokszor idézett helyei nem a kumamenti Magyarra, hanem az egykori afganisztáni „madžar” erődíményekre vonatkoznak és Magyarra legfeljebb azt az egyetlen (fentebb idézett) állítását fogadhatjuk el, hogy a kaukázusi Madzsart a kelet felől előretörő lovaspásztomépek egyike (legvalószínűbben a magyar nép) alapította.

KUMMAGYARIA A KÖZÉPKORI IRODALOMBAN

Kummagyar, miként az előző fejezetekből láthattuk, igen használatos kereskedelmi útvonalon fekszik Távolkeletnek: Türkiszlánnak, Szogdiánának, Perzsiának, Indiának, sőt Kínának is minden Európába irányított és szárazföldi úton továbbított áruját szállító karavánok áthaladtak Gyeretyán országán. Tehát ha a testvéri kapcsolatoktól eltekintünk is, a földrajzi szükségszerűség úgy hozta magával, hogy a nagy néphullámsoktól nyugtalan orosz síkságokon túli, nyugodalmas évszázadokat élvező Nyugat is néha-néha hírt kapott arról a kis kumamenti országról, ahol Árpád népének vérszerinti testvérei éltek a maguk hányatott, küzdelmes éveit.

Természetes tehát, hogy helyel-közzel a nagy nyugati világkrónikákban is felbukkanik Kummagyar neve, de nem ebben, hanem *Hungaria Vetus*, vagy *H. Maior* alakban. A kumamenti magyar országnak ilyen elnevezése célzatos. Az író ti. szembeállítja *Hungaria Nova*-val, vagy *H. Minor*-ral, *Pannóniá*-val, azaz a Kárpátok koszorúján belül nyugati mintára felépült és megszervezett, újabb keletű magyar királysággal.

Gombóc Zoltán, a Magna Hungariára (a mai baskírföldre) vonatkozó középkori irodalom szorgalmas gyűjtőgyűjtője azt a három kútfőt is, amelyet alább részletesen taglalunk, besorozta a Baskíriára, illetve Julianus Magna Ungariájára vonatkozó kútfők közé.¹²⁵ Mi magunk is, amikor 6. alatt id. munkánkban összeállítottuk

a Magna Ungariára vonatkozó, eddig ismeretes irodalmat, Gombocz nyomán hajlandók voltunk ezt a három kútfőt is odatarozónak tekinteni. Azóta azonban hét esztendő telt el és ennek a hét esztendőnyi munkának Gyeretyán országára vonatkozó eredményei meggyőztek bennünket arról, hogy a követett nyom helytelen volt, mert Viterbói Gottfried, Vincentius Bellovacensis, Piano da Carpino és Rubruquis munkáinak idézendő (vagy már idézett) szemelvényei nem vonatkozhatnak semmiképpen sem a baskírföldi Magna Hungariára, hanem csakis a kumamenti magyarok országára. (Az utóbbi két szemelvényt Gombocz nem közölte.)

Eddig azonban az volt a helyzet, hogy Kummagvariára vonatkozó tudásunk és forrásismeretünk olyan fogyatékos volt, hogy az majdnem a semmivel volt egyenlő. Gombocz az említett és idézett gyűjteményébe még XXII. János pápa 1329. évi nagyjelentőségű bulláját is felvette. Ez az a bulla, amely egyedül említi Gyeretyán fejedelem nevét és az egész kumamenti magyarság történetének kibogozásához a kulcsot szolgáltatja. Igaz, hogy Gombocz Zoltán nem mélyedett a bulla tárgyalásába és megelégedett a latin szöveg pusztá közlésével, mintegy ezzel is jelezvén azt, hogy nem óhajt állást foglalni a kérdésben, mégis azzal a ténnyel, hogy ezt a bullát is besorozta a Julianus személye köré fonódó irodalom termékei közé, a helyzetet még bonyolultabbá tette.

NIKOLAOS MYSTICOS TÜRKJEI

Ma amikor kumamenti eleink történetét nagy vonásokban már ismerjük, elég könnyűszerrel és nagy biztonsággal ítéldhetjük meg és taglalhatjuk az egyes vonatkozó kútfőket.

Időrend szerint elsőnek Nikolaos Mysticos bizánci pátriárka levelét említjük.

Kr. u. 919–925 körül Bizáncra nehéz napok virradtak. Symeon bolgár cár hódító törekvései a birodalmat ostromolták. A bizánci udvar kétségbeesetten próbálkozott katonailag és diplomáciailag megghiúsítani a bolgár cár szándékait. Nikolaos pátriárkára hárult a békeközvetítés feladata. Evégből az több levelet intézett Symeon cárhoz; ezek közül 27 db időnkig is fennmaradt.

A XXIII. levél, (ismertetését *Moravcsik Gy.* adta)¹²⁶ 924 szeptemberében, vagy októberében íródott, még mielőtt Symeon cár csapatai Bizánc (Konstantinápoly) és Blachernai falait elérték volna. A nagy veszélyben Bizánc a régi, bevált módszerhez folyamodott: más népeket is csatasorba állított a bolgár hódítókkal szemben. Az említett levél két helyütt sorolja fel ezeket a népeket, mégpedig először *oroszokat, besenyőket, alánokat és nyugati turkokat*, a második alkalommal pedig (jelző nélkül) „*turkokat, alánokat, besenyőket, oroszokat és minden szkíta népet*” említ.

Moravcsik megállapítja, hogy a „nyugati turkok” kitétel a mai magyarságra vonatkozik. Ezt a nézetet vallotta már Darkó Jenő is,¹²⁷ noha nem ismerte Nicolaos pátriárka levelét.

Készséggel elismerjük: lehetséges, sőt nem is valószínűtlen, hogy a bizánci diplomácia a pannóniai új hazában alig megtelepült és a bolgár szomszédságba került magyarokra is gondolt, de kétségtelen, hogy *a második felsorolásban* már nem a mi ma-

gyarjaink, hanem az alán, besenyő, orosz és „egyéb szkíta népek” szomszédságában élő, azoktól közrefogott *kummagyarokról van* szó. Ezeket a bizánci udvarban feltétlenül jól ismerték. Ha Bizáncnak az alánokkal kapcsolatai voltak, akkor a bizánci követeknek Kummagyariában sokszor meg kellett fordulniok, mert az alánokhoz Tamanból kiindulva csakis a kumai magyarok földjén keresztül juthattak el.

KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS TUDÓSÍTÁSA

Bíborbanszületett Konstantinos bizánci császár „A birodalom kormányzásáról”, (*De administrando imperio*) című, már többször idézett művének egyik szemelvényében arról van szó, hogy a besenyők támadása folytán szétszakadt magyarság, a szöveg szerint a „*nyugati és keleti türkök*” kapcsolatot tartanak fenn egymással. A Pannóniába költözött magyarság követek útján érintkezik a keletre, a perzsa részek felé menekült testvérnéppel és gyakran választ is kap tőlük.

Világos tehát, és természetes is, hogy a két testvérnépben élt a szétszakadás után is a vérrokonság tudata és érdeklődtek egymás sorsa iránt. Ezt az érdeklődést fokozta az, hogy a szétszakadás nem törzsek szerint történt, hanem egyes törzsek, így pl a Magyar törzs is, az erőszakos besenyő lökés következtében kettéhasadt. Lehetséges, hogy a szétszakadás nemcsak egyes törzseket, hanem még családi kötelékeket is szétbomlasztott, ahogyan az háború idején nem egyszer meggesik.

Az egymás iránti érdeklődés tehát kezdetben – természetesen – a legnagyobbfokú volt. Miért maradtak azonban el a

későbbiekben a követküldözgetések? Meglazultak a rokoni kapcsolatok, ellanyhult volna az érdeklődés, kialudt talán a lelkekben az összetartozandóság tudata? Mindezt nem tételezhetjük fel. A kérdésre merőben másutt vélem megtalálni a feleletet.

Szeni István térítői tevékenységének kezdetével olyan eszmearámlat lett úrrá az új Magyarországon, amely végérvényesen szakítani óhajtott minden addigi ősi, pogány hagyománnyal és kapcsolattal. Egyik oldalon nyertünk: elnyertük a keresztény, nyugati kultúra minden építő értékét, a benne rejlő össze- és megtartó erőt, a királyi hatalomnak és a királyság intézményének ezer esztendőkre eléggé erősnek, időtállóan bizonyult szilárdságát, de a másik oldalon áldozatot kellett hoznunk: mert mindezekért elvesztettük legősbibb, pogány vonatkozású, népi hagyományainkat, hősi eposzainkat, regősdalaink legnagyobb részét, ősi vallásunknak majdnem minden nyomát, sőt áldozatul kellett hoznunk azokat a testvéri kapcsolatokat is, amelyek a Kuma mentén visszamaradt, akkoriban még részben, vagy talán java részben pogány eleinkkel fűztek össze bennünket. A közöttünk térítgető keresztény papság éppúgy félt a keleti véreinktől esetleg ideszivárgó pogány befolyástól, ahogy az első királyok is féltek attól, hogy a szabad törzsekben élő kumai magyarok követei, vagy az azokhoz küldött és tőlük visszatért követek a régi törzsi rendszer visszaállítására buzdítják a királyság államformájára kényszerített pannóniai magyarságot.

A sorsnak csodálatos és szomorú játéka, vagy valami előttünk érthetetlen, felfoghataatlan célzatú, céltudatos dolog lett volna, hogy a pannóniai magyarság soha többé – az említett követjárások elmaradása után – nem jutott közelebbi érintkezésbe Gyere-

tyán magyar népével?! Azt hihetnők és természetesnek tartanók, hogy II. András kereszteshadjárata kedvező alkalom lehetett volna a két testvérnép összetalálkozására. Ezzel szemben az egykorú okmányokból és egyéb írott emlékeinkből csak annyit látunk, hogy a kumamenti magyarságról egyetlen szóval sem tesznek említést. Tehát II. Andrásnak, a „jeruzsálemi királynak” fogalma sem volt arról, hogy a Szentföldre vonuló hadai útjától nem messzire véreink éltek! Igaz, hogy ez még a XII. század eleje, amikor a kumai magyarság még nemrég csak laza törzsszövetség keretében élt, de később sem törekedtek királyaink a kapcsolatok felvételére. Azt gondolhatnók, hogy nem is volt róluk tudomásuk. Ezt bajos elképzelni és egyáltalán nem is hiszem, mert (ha a következőkben ismertetendő krónikákat kikapcsoljuk is ezúttal) okmányyszerűen tudjuk bizonyítani, hogy III. Kázmér lengyel király levélben kérte V. Orbán pápát, hogy fr. Johannes Speculii nevezze ki Magyar püspökévé. Már pedig lehetétlenség még feltételezni is, hogy fr. Johannes Speculi, ha a magyar püspöki székre szeretett volna kerülni, ne tudta volna, hogy Magyar a Kuma mentén élő magyarság fővárosa és erről bizonyára felvilágosította Kázmér királyt is. Nem hihetjük, hogy ha Lengyelországban tudtak Kummagyaria létezéséről és vallási viszonyairól, stb., Magyarországon legalábbis a legfelsőbb köröknek ne lett volna kumai eleinkről bármiféle tudomásuk! Minthogy III. Kázmér királyról van éppen szó, ilyen lehetőség még csak szóba sem kerülhet.

III. vagy Nagy (Vielki) Kázmér lengyel király (uralkodott 1333–1370) még fiatal korától kezdve igen szoros baráti viszonyt tartott fenn a magyar királyokkal. Már mint trónörökös megfordult Magyarországon, Károly Róbert udvarában. (A monda szerint Kázmér trónörökösnek Zách Klárával folytatott viszonya volt Zách

Felicián merényletének kiváltója.) A későbbiekben Nagy Lajos magyar királlyal tartott fenn igen szoros baráti kapcsolatokat, többször is megfordult Nagy Lajos udvarában. 1335-ben a híres visegrádi összejövetelen, amelyet a világtörténelem legelső nemzetközi Duna-konferenciájának kell tekintenünk,¹²⁸ Kázmért Nagy Lajos békítette ki ellenségeivel. De királyunk a későbbiekben is mindig segítségére sietett Kázmérnak, akár politikai, akár fegyveres segítségről volt szó. Hadai dicsőséggel hordozták meg az Anjouk lilios lobogóját Kázmérnak a litvánok és a tatárok ellen vívott harcaiban.

Érthető, hogy ilyen kapcsolatok mellett Kázmér a lengyel koronát – arra az esetre, ha utódok nélkül halna el – már 1339-ben Nagy Lajosnak ígérte, s azt 1370-ben, Kázmér király halálakor valóban a magyar király tette fejére.¹²⁹

Világos tehát, hogy mivel Kázmér lengyel királynak 1363-ban tudnia kellett Magyar város, illetve Kummagyarია létezéséről és talán az ottani viszonyokról is, *Nagy Lajos királyunknak is feltétlenül tudomása volt kumamenti eleink létezéséről.* És ha így volt, mi a magyarázata annak, hogy a magyar kormányzat mégsem tett semmit sem a Gyeretyán népével újból megteremtendő kapcsolatok érdekében? Egyetlen magyarázat látszik csak kézenfekvőnek: minthogy kumamenti testvéreink elismerték Kipcsak kánjának közvetlen főuralmát, a nagy mongol birodalomba szervesen beletartoztak, és abba politikailag és gazdaságilag is teljesen beleilleszkedtek. Lehetséges tehát, hogy a magyar királyok nem tartották sem célszerűnek, sem kívánatosnak, hogy velük emiatt az ok miatt szoros érintkezést tartsanak fenn, mert esetleg ezzel maguk és országuk ellen kihívhatták volna a mongol nagykánok bosszúját. Félték a testvéri érintkezés

politikai következményeitől. Félelmük annál indokoltabb lehetett, mivel a mongol birodalom, vagy még jobb mai meghatározással: a mongol élettér nyugati határa a Kárpátok voltak.

VITERBÓI GOTTFRIED VILÁGKRÓNIKÁJA

Hogy a kumamenti magyarságról Európának már igen korán tudomása volt, arra bizonyíték *Gottfriedus Viterbiensis*-nek III. Konrád, I. Frigyes és IV. Henrik király udvari papjának és nótáriusának a XII. század elejéről, 1185-ből származó világkrónikája. Ezt az érdekes és tanulságos munkát a tudós pap fiatal uralkodója, Henrik király számára írta.¹³⁰ Fr. Gottfriedus 1133-ban született és 1196-ban, vagy 1198-ban halt meg. Uralkodója megbízásából több fontos küldetésben és több hadjáratban is részt vett, tehát világlátott ember volt.

Majdnem félszázados munkássággal gyűjtötte össze azokat az adatokat, amelyeket – mint a világtörténet legjelentősebb eseményeit – „*Memoria seculorum, vel Liber memorialis*” című világkrónikájában¹³¹ prózai és verses formában vegyesen közöl. Dagadó hexameterében és könnyen gördülő prózájában sok mesés elem keveredik a valósággal, ezért műve nem minden részében megbízható.

Művének „*De regibus Gothorum*” című fejezetében találjuk a következő, Kummagariára vonatkozó leírást: „*Olvassuk, hogy két magyar királyság van: egy régi, Meótság mocsarainak vidékén, Ázsia és Európa határán és egy másik, majdnem új, uralma kezdetén, Pannóniában terül el, ezt a Pannóniát némelyek Új-Magyarországnak nevezik. A magyarokat hunoknak is nevezik.*

Ezek uralma idején Attila és Totilla, egykori fejedelmeik, sok királyságot dúltak fel Itáliában és Galliában.”

Alább találjuk a következőket:

„Ugyanis abban az időben, amikor Aeneas – Trója lerombolása után – Itáliába érkezett, két másik trójai fejedelem, az ifjabb Priamus, a nagy Priamusnak Antenor nővérétől való unokája, ugyanannak atyai ágról való rokona, 13 000 emberrel a Mare Illiricumon át a Régi Magyarországra érkezett. Ez Ázsia és Európa határának környékén, a meóitszi mocsarak közelében terül el; itt pedig nagy várost építettek, Sicambriát. Ugyanőket erről a helyről sicambriusoknak is nevezik.”

A római hagyomány nagyjából megegyezik az idézett szöveggel, mert az előbbi szerint is Antenor – Trója pusztulása után, fiaival együtt – Tráciába, Illiriába, majd sok bolyongás után Itáliába jutott, ahol Patavium megalapítása fűződik nevükhöz.¹³² Ellenben mást beszélnek a középkori krónikák Antenorról. Ezek szerint nem Itáliába, hanem a Meóitsz ingoványai közé menekültek, majd innét is tovább vándoroltak Pannóniába.

A leírásnak ez a mesés eleme sem nem érdekes, sem nem lényeges szemünkben. A dologban a következő elemek a fontosak: A krónikásnak (1185 körül) tudomása volt arról, hogy ebben az időben nemcsak egy Magyarország van, a közeli Pannóniában létesült, újkeletű magyar királyság, hanem van egy másik, egy *régibb magyar ország* is valahol Ázsia és Európa határán, a Meóitsz mocsarainak vidékén. Ez a határozott kijelentés minden kétkedés nélkül, a tudós férfiú biztosságával olyan szűkre szabott földrajzi keretben adja meg ennek a régibb, másik Magyarországnak a helyét, hogy nem is kételkedhetünk abban, hogy csakis a kumamenti Magyarországról beszél.

Hogy ez valóban így van, azt közvetett bizonyítékokkal is igazolhatjuk. Kétségtelen ugyanis, hogy fr. Gottfried korában Ázsia és Európa közös határának a Don folyót tekintették, noha a Dont sem ismerték futásának teljes hosszában, hanem jóformán csak a Sztálingrád és Azov közötti szakasza volt általában ismeretes a tudományokban járatosabb elmék előtt. Tehát Fr. Gottfried helymeghatározását így is megfogalmazhatjuk: *a Régibb Magyarország a Don folyó mentén, Meótság mocsárvidékén terül el.*

Az előzőkben megtárgyalt arab és perzsa kútforrásokból viszont tudjuk, hogy a kumai magyarság által használt területet északról valóban a Don folyó zárta le. Ezek a kútforrások is a XII. századból valók, tehát az egykorú keleti és nyugati forrásmunkák adatai között teljes az összhang.

Van azonban egy negatív bizonyosságunk is: Richardus testvérnek Julianus első utazásáról felvett római jegyzőkönyve¹³³ azt bizonyítja, hogy a magyarországi dominikánusok a „Gesta Ungarorum”-ból és – miként 37. alatt id. munkámban bőven kifejtettem¹³⁴ – más, előttük jól ismert külföldi világkrónikákból szereztek tudomást keleten maradt pogány véreinkről. Azonban Richardusnál világosan ezt olvashatjuk: „A régiek írásaiból tudták, hogy (ti. keresett véreik) keletre vannak, de hogy hol lehetnek, nem is sejtették.”

Nagyon valószínű, hogy a szóbanforgó adatot nemcsak Gottfriedus frater krónikája tartalmazta, hanem más, korábban és később is készült krónikák is. A dominikánusoknak tehát ismerniük kellett ezt a híradást és erre nem mondhatták azt, hogy fogalmuk sincs, merre lehet a krónikákban emlegetett meótság-vidéki terület. Ottó és Julianus utazását a kumamentiek elszaka-

dásától mindössze 350 év választotta el, ha pedig arra gondolunk, hogy a két testvérnép között a közvetlen érintkezésnek körülbelül Szent István idejéig meg kellett lennie, ennek – a követek útján fenntartott – közvetlen kapcsolatnak csak 200 évvel korábban szakadt vége. Két évszázad pedig nem olyan nagy idő, hogy feltételezheink az élő hagyomány útján közvetített tudás teljes megsemmisülését.

Mindebből az következik, hogy Ottó és Julianus testvér utazásának előkészítői tudtak valamit a kumai magyarok országának legalábbis pusztá létezéséről, és tudniuk kellett azt is, hogy az a magyarlakta terület, amelyet ők kerestetni akarnak, nem azonos emezzel. Eszerint világos, hogy *már Julianus útrakelése előtt élt a három Magyarország szükségszerű tényleges létezésének halavány tudata.*

Térjünk azonban vissza Gottfried testvér krónikájához. Az idézett második szemelvényben az író arról mesél, hogy a trójai háború után két trójai fejedelem ebbe a Régibb Magyarországba érkezett (szó szerint meg is isméli, hogy ez az ország Ázsia és Európa határán, a meótiszi mocsarak közelében terül el) s itt ezek egy Sicambria nevű nagy várost építettek.

Kézai Simon magyar krónikája nyomán Sicambriát általában Aquincummal, Óbudával szokás azonosítani. Kézai ugyanis azt írja, hogy Attila eisenachi udvarából megindulván haddal Sicambria ellen vonult, ahol testvére, Buda székel.

Seregei győzedelmeskedtek Buda seregén, a város tehát meghódolt Attila előtt. Erre a hun király megparancsolta, hogy Sicambriát a jövőben nevééről nevezzék el. Ennek a parancsnak a németek eleget is tettek és a várost Echulburs-nak (Etzelburg) nevezték, de a hunok nem sokat törődtek a paranccsal, hanem

azt továbbra is Oubudának (Óbudának) nevezték, mint annakelőtte.¹³⁵

Nem kétséges azonban hogy Kézai a Sicambria nevet tévesen vette át. Lehetséges, hogy közvetlenül Viterbói Gottfried világkrónikájából. Az Ajánlólevélben, műve bevezetésében ugyanis ezt írja: "...gondoskodtam arról, hogy ennek a nemzetnek (ti. a magyarnak) Olasz-, Francia- és Németországszerte különféle iratokban elszórt és széthányt történelmét egy kötetbe szedjem."¹³⁶

A Gottfried testvér krónikájában foglaltaknak merőben más az értelme azt semmiképpen sem lehet összefüggésbe hozni Óbudával. Tekintsünk teljesen el a leírás legendás elemeitől és hámozzuk ki a nyers alapelemeket, akkor ez a kép áll előttünk: *A Meóitisz mocsarai közelében, az Ázsia és Európa határán elterülő Maior Ungariába, vagyis a kumamenti Magyarországba még nagyon régen (az időmeghatározás is csak legendaszerű elem!) görög gyarmatosok érkeztek és ott nagy várost építettek.*

Tudjuk, hogy pontosan a Kuma és a Bujvola torkolatánál, tehát a későbbi Magyar város helyén már a VI. században nagy görög gyarmatváros állott. Nem tartom kétségesnek, hogy a Viterbói Gottfried krónikájában említett Sicambria név egy, a magyar érdekerületen épült nagy gyarmati városra vonatkozik. Esetleg Magyar elődjére, esetleg másra. Ha névelírást tételezünk fel (és nem tartjuk a Sicambria városnevet teljesen költött névalaknak), akkor Matrika (Taman) neve jöhetne szóba. Matrika a Taman félsziget legnagyobb kikötővárosa, elsőrangú fontosságú kereskedelmi gócpont, amely – Szallam tolmács útleírásának tanúsága szerint – még Kr. u. 884-ben is a levediai magyarság érdekerületébe tartozott.¹³⁷

Annyit mindenesetre teljes bizonyossággal kihámozhatunk az idézett szemelvényből, hogy a Kaukázus alján megtelepült magyarság szállásföldjén már nagyon régen, de a Kr. utáni VI. században minden bizonnyal, egy, vagy több jelentős várost ismert az akkori tudós világ.

VINCENTIUS BELLOVACENSIS TUDÓSÍTÁSA

Vincentius Bellovacensis (Vincent de Bauvais) IX. vagy Szent Lajos király gyermekeinek nevelője, a XIII. század jeles enciklopédistája volt. A XIII. század elején született, s meghalt 1264-ben. Domonkosrendi szerzetes volt; kitüntető neve: speculator. Élete legnagyobb részét Royaumontban, Lajos király kedves városában töltötte. Itt írta meg élete híressé vált főművét, amelyet a kéziratok „Bibliotheca mundi, Speculum maius, vagy Speculum triplex” néven szoktak emlegetni.

Ez a munka három részre oszlik. Az első rész (Speculum naturale) a természettudományokat, második része (Speculum doctrinale) a tanulóknak és a teológusoknak szükséges tudományokat (mint bölcsészet, nyelvtan, logika, szónoklattan, költészet, stb.) tartalmazza, a harmadik rész (Speculum historiale) pedig rövid történeti összefoglalást nyújt Ádámtól kezdve 1254-ig a világ folyásáról. Ebben a történeti részben olvashatjuk Pannónia címszó alatt a következőket:

„Pannónia Európa (egyik) tartománya, amelyet valamikor a hunok hódítottak meg; ugyanez a nép közönségesen Hungariának nevezi. E második Orosiumból kettő van, ti. Maior és Minor. Az a bizonyos Maior túlsó Szíriában van, túl a meótszi mocsá-

*ra*kon. Innét indultak ki kezdetben a hunok vadászati kedvéért és igen kiterjedt mocsarakon és földterületeken át a szarvasok és vadak csapásait követve végre elérkeztek magába Pannóniába. Miután visszatértek saját (országukba), ismét visszajöttek – röviden nevezve – Pannóniába, és elűzvén (onnét) a telepeseiket, népüknek és hazájuknak eredetük korai idejére vonatkozó nevet adtak.”¹³⁸

Ebből a leírásból csupán két mondat érdekel itt bennünket. Az egyik az, hogy fr. Vincentius úgy tudja: Hungariából kettő van, éspedig Maior és Minor. Azaz két Magyarország tényleges létezéséről tud, egyik a Régibb-, másik az Újabb Magyarország. Másrészt tudomása szerint Maior Hungaria, azaz a Régibb Magyarország túlsó Szíriában, a meóitiszi ingoványokon túl fekszik.

Szíria nevének emlegetése tévedés. Bizonyára *Zichia*, Cserkeszföld nevével téveszti össze az író, de mégsem hagy Maior Hungaria földrajzi fekvése felől semmi kétséget sem, mert *megírja, hogy a meóitiszi mocsarakon túl van ez a másik magyar ország.*

Amikor Vincentius testvér *Speculum triplex*-ét írta (s erről tudjuk, hogy 1254-ben fejezte azt be), akkor már Piano da Carpino, sőt talán Rubruquis (Rubruk) utazásának eredményeiről is tudomást szerezhetett. Annyi bizonyos, hogy ő a maga idejének jelenkoráról ír, tehát semmi kétség, tudott, *határozottan tudott Kummagyaria létezéséről.*

Azt is láttuk az előzőkben, hogy ebben az időben különösen a ferences hittérítők *Fratres Peregrinantes*-ei előzőnlőtték már a Kaukázust, sőt 1250 körül már feltétlenül megjelentek a zarándoktestvérek Kummagyariában is. Tőlük is származhattak, sőt minden bizonnyal tőlük eredő hírek is eljutottak Európába. Ezekhez

ai híradásokhoz pedig a kitűnő tudósnak nem volt nehéz hozzájutnia.

Mivel pedig – ezek szerint – minden feltétele és lehetősége megvolt annak, hogy fr. Vincentius Kummagaria létezéséről hiteles híradásokhoz jusson, idézett két állítását az egykorú nyugati kútfők ritka, de annál értékesebb bizonyító erejű híradásai közé kell soroznunk.

KUMMAGYARIA NEVE PIANO DA CARPINO ÚTLEÍRÁSÁBAN

Piano da Carpino ferencrendi szerzetest IV. Ince pápa megbízta azzal, hogy néhány főből álló követségét a mongol nagykán udvarába vezesse.¹³⁹ A kitűnő barát feladatát fényes sikerrel oldotta meg. 1245 április 16-án kelt útra, s Kölnön, Prágán, Krakón és Kieven át eljutott Szerájba, Batu kán udvarába. Innét mongol fegyveres kísérettel utaztak tovább a Kaspi- és az Aral-tó érintésével, a Dzungáriai kapun át Karakorum városa felé, ahol a nagykánok székeltek. Nagyjában ugyanezen az útvonalon érkeztek haza.

Piano da Carpino nagy történeti műve az *Ystoria Mongalorum*¹⁴⁰ VII. fejl. 9. bekezdésében felsorolja azokat a népeket és országokat, amelyeket a tatárok meghódítottak. Ebben a felsorolásban ismét találkozunk a kumamenti magyarok említésével. Meg kell még jegyezni, hogy a kiváló utazó fenti műve kilenc kéziratos kódexben maradt fenn, és pedig kétféle szövegezéssel, de – P. da Carpino eredeti tanúsítványa szerint – mindkét szöveg még az ő személyes ellenőrzése mellett készült. Mi a Codex Cantabrigiensis (Corpus Christi Colleg. 181. Membr. saec. XIII.) szövegét

használjuk a Sinica Franciscana kiadása alapján, de a vonatkozó helyen közöljük a szóváltozatokat is.

Az említett VII. fejr. 9. bekezdésének eredeti szövege így található:

„9. Terrarum nomina quas vicerent sunt hec: Kitay, Naymani, Solangi, Karakitai sive nigri Kitay, Comania, *Cumae* (változatai a többi kódexben: Tymat, Tumat, *Tumacht*), Voyrat, Katanity, Huyur, Sumoal, Merkyti, Mecriti, Sarihuiur, Bascart is est *magna Hungaria*, Kergis, Cosmir, Sarraceni, Bisermini, Turcomani, Byleri, id est magna Bulgaria, Catora, Tomiti, Buritabet, Parossiti, Cassi, Alani sive Assi, Obesi sive Georgiani, Nestoriani, Armeni, Kangit, Comani, Brutachi, qui sunt indei, Mordui, Torci, Gazari, Samogedi, Perses, Tarci, India minor sive Ethyopia, Circasi, Rutheni, Baldach, Sarti, Alie terre sunt plures, sed earum nomina ignoramus.”

Azaz: „Azok az országok, amelyeket (a tatárok) legyőztek, ezek: *Kathaj* (Kína, Kitay); nájmánok (Naymani, Dzungáriától északra és az Irtisz folyó felsőfolyása mentén lakó nép);¹⁴¹ *Solangi* (Mandzsúriában és Koreában élő néptörzs);¹⁴² *karakitáj*, vagy *fekete kitáj* (A kerait néphez tartozó népség. A XIII században a Karakorum és a Bajkál-tó közén laktak. A karakitáj birodalom központja az Imil folyó vidéke volt. Legsűrűbben a mai Orosz- és Kínai Türkisztánban laktak a Lob-nor és a Talas folyó közén, nemkülönben a Szir-Darja mentén, szintúgy Khotantól a Balkas tóig és a Csü folyóig terjedő részek is a Karakitáj törzsek tanyahelyei voltak);¹⁴³ *Comania* (Cumania, a kunok földje, amely a Havasalföldtől, a Kárpátok lábától – abban az időben – a Don vidékéig terjedt);¹⁴⁴ *Cumae*, var. *Tumat* (*Tumacht*, *Tymat*), jelentése: *kumaiak*, ill. *kunmagyarok*;¹⁴⁵ *Voyrat* (Nyugati Mongólia lakosainak régi neve.

A kínai kútfők ezeket a népeket Wa-la néven említik. A mongolok 1208-ban győzték le őket);¹⁴⁶ *Karanity* (Abul Ghazi és más keleti kútfők szerint azonos a karanut néppel);¹⁴⁷ *Huyur* (Ujgurok, akik abban az időben Mandzsúriában, Koreában, Orosz- és Kínai Türkisztánban laktak);¹⁴⁸ *Sumoal* (fehér tatárok, a IX. századbéli kínai kútfők szerint a Flavus folyó északi folyásának vidékén laktak);¹⁴⁹ *Merkyti* (merkiták, nagy tatár népség a Szelenga folyó és a Bajkál-tó között);¹⁵⁰ *Mecriti* (mekriták, a keraitok egyik néptörzse, a Karakorum és a Bajkál-tó között laktak);¹⁵¹ *Sarihuiur* (Sari-ujgur, a Kuku-nor vidékének ujgur lakossága);¹⁵² *Bascat* (Baskíria, a Julianus által fellelt Magna Hungaria uralvidéki magyar lakossága);¹⁵³ *Kergis* (kirgiziek); *Cosmir* (Kaszmir);¹⁵⁴ *Sarraceni* (szerecsenek, azaz mohamedán hitű törökfajta népek); *Bisermi* (böszörmények, besenyők); *Turcomani* (a Kaspi-tó környékén és a szomszédos területeken lakó törökfajta népek);¹⁵⁵ *Byleri id est magna Bulgaia* (bilérek, azaz nagy Bolgárország, vagyis a volgai bolgárok földje); *Catora* (Teljesen bizonytalan nép, vagy ország neve d'Avezac úgy gondolja hogy Baskíria közelében lehetett, de ennek semmi komoly bizonyítéka sincs);¹⁵⁶ *Tomiti* (Teljesen bizonytalan név. d'Avezac Daghesztán lakosait sejt benne.);¹⁵⁷ *Buritabet* (Büri-Tübat, általában Tibet nevének fogadja el a szakirodalom, de Pelliot szerint a Si-hia közelében lévő Si-ming, vagy Csajdán nevének felel meg);¹⁵⁸ *Parossiti* (osztjások);¹⁵⁹ *Cassi* (Pullé szerint a Kaspi-tó és a volgai Bolgárország, valamint Baskíria között lakó népek, ezzel szemben d'Avezac esetleg kaukázusi népet sejt bennük, vagy talán a tangutokat Lhassza környékén).¹⁶⁰ Magam úgy vélem, a Cassi név valóban kaukázusvidéki népet takar, mégpedig vagy elírása a Jassi névnek s akkor a jászokat, azaz az alánokat jelenti, vagy pedig a Lesgi (Lesghi) név elírása s ebben

az esetben a leszgiek neve rejtőzik a kérdéses szóban (Rubruquis útleírása mindkét népet említi); *Alani sive Assi* (alánok, vagy ászok, mai nyelven osszéték, azidőben a Terck folyó mentén laktak); *Obesi* (abazgok); *sive Georgiani* (georgiabeliek); *Nestoriani* (nesztóriánusok); *Armeni* (örmények); *Kangit* (A kangiták a XIII. századig az Aral-tó környékén laktak. Helyüket később a kazárok foglalták el.);¹⁶¹ *Comani* (kunok); *Brutachi* (A Kur síkságának, vagy a mohamedán szerzők szerint Berdai lakosai. Piano da Carpino szerint zsidó hitűek);¹⁶² *Mordui* (mordvinok); *Torci* (Turci, türkök); *Gazari* (a Krím félsziget kazárjai); *Samogedi* (szamojédek); *Perses* (perzsák); *Tarci* (Tarsia lakosai);¹⁶³ *India minor*, azaz Etiópia (Indiának az Industól nyugatra eső, tengerparti része);¹⁶⁴ *Circasi* (cserkeszek); *Rutheni* (rutének, azaz oroszok); *Baldach* (kevésbé valószínű, hogy Bagdad volna,¹⁶⁵ mivel Bagdadot a mongolok 1258-ban dúlták fel, valószínűbb, hogy Erzerum, vagy Erzinghian városáról van szó. Az előbbi 1242-ben, az utóbbi 1243-ban került a tatárok kezére);¹⁶⁶ *Sarti* (Rockhill szerint mohamedánok, akiket a mongolok Sartol-nak neveztek, Deniker és Pullé szerint ma is Orosz-Türkisztánban élnek, d'Avezac szerint Bokharában idegenek.¹⁶⁷ Véleményem szerint Sarti – szártok, akik ma is az Amu- és Szir-Darja, az Aral-tó környékén, Északi Afganisztánban és Bokharában laknak.) *Több más ország is van* (ti. amelyet a tatárok elfoglaltak), de ezeknek nevét nem ismerjük", fejeződik be a leírás.

Ebben a felsorolásban 42 ország, illetve nép neve fordul elő (ugyanis a kunok, ill. kunföld neve két ízben is szerepel).

Ezek a népek a Sárga-tengertől a Fekete-tengerig a nagy Mongol Birodalomnak hol ebből, hol abból a részéből kerülnek ki. Ezek között jelennek meg a kumai magyarok is mindjárt a felsorolás elején, a kunföld neve után. *Cumae*: kumaiak, kumuk,

ahogy (a II. fejezetben) a Kuma név eredetét és jelentését levezteltük. Még kifejezőbb a párizsi Biblioth. Nationale és a British Museum kódexeiben található *Tumat*, vagy a bécsi császári könyvtár kéziratában fellelhető *Tumacht* név. Ezek a változatok pontosan egyezők *Abderrasak* perzsa történelírónak munkájában feljegyzett (és a VII. fejezetben taglalt) *kumkjumat* = *kumumat* = *kumumagyar* népnévvel, valamint *Abu-l-fida* Kumadž.r város nevével. Hogy a szókezdő K helyett ezúttal T szerepel, elhallásra vezethető vissza.

A HAZAI KRÓNIKÁK ADATAI

A kumamenli magyarok országáról említést találunk Anonymus és Kézai Simon mester magyar krónikájában, valamint az utóbbival rokon szövegű (Képes-, Budai-, Pozsonyi stb.) krónikákban. Mivel¹⁶³ a. id. munkámban bőven foglalkoztam ezeknek a krónikáknak földrajzi szempontból való taglalásával, ezúttal csak az eredmények rövid ismertetésére szorítkozom.

Anonymus szövegéből minket ezúttal ez a részlet érdekel:

„A scythiai föld pedig széltében és hosszában igen terjedelmes. A népet pedig, amely lakja, *Dentumogernek* nevezik mai napiglan...” Korábban pedig: „*Scythia... igen nagy föld, amelyet Dentumogernek neveznek.*”

Itt tehát két jelenidejű állítással van dolgunk. A múlt kísértő szkíta emlékeit keveri Anonymus *Dentumogeriára* vonatkozó, bizonyára az élő hagyományból, a „paraszttság csalfa meséiből és a hegedősök csacska énekeiből” vett ismereteivel. De nézzük a lényegét! Anonymus tudja azt, hogy az ő idejében van egy

téres ország keleten, a Tanais, a Fekete-tenger és a Kaukázus környékén, amelyet Dentumogemek, azaz Doni Magyarországnak neveznek. Azt a népet is, amely lakja, szintén doni magyarnak nevezik. Mindezt jelenidőben közli, tehát nem vonatkozhatik másra, csakis a kumai magyarokra és azok országára, amelynek északi határa valóban felnyúlott a Don folyóig. Anonymus a Kuma nevet nem ismerte, de a Donról tudott. Tehát a kumamenti magyarságot nem a Kumáról, hanem a Donról nevezi meg.

Tehát a Dentumoger kifejezés használatának egyik alapoka feltétlenül az, hogy Anonymus a Kumáról nem hallott. A másik oka pedig az, hogy a hagyomány a meótiszvidéki őshaza emlékét a Don folyóval kapcsolatban tartotta fenn, hisz a Don ennek a hazának legnagyobb folyója volt, s tengelyében szelte át.

Kézai Simon krónikája már sokkal szabatosabban, világosabban ír a keleti magyar országokról így: „A Scythia név egy országot jelent ugyan, kormányzás dolgában azonban három tartományra oszlik, úgymint Barsatiára, Dencióra és Mogoriára.”

Kétségtelen, hogy Barsatia = Bascardia, valamint az is, hogy Bascardia = Baskíria, mint földrajzi fogalom Kézainál jelenik meg, míg Anonymusnál teljességgel hiányzik. Ellenben Anonymus Dentumogerjét Kézai két összetevőre bontja, és pedig Dentu > Deincia és magyar > Mogoria elemekre.

Barsatia tehát a Bascardia = Baskíria név elírt alakja. A baskírmagyarság földjét jelenti.¹⁶⁸ Azonos a Julianus által Magna Ungariának nevezett uralmai magyar országgal.

Vámbéry és Chwolson kísérletezése a Barsalia olvasásmóddal¹⁶⁹ téves.

Mogoria, helyesen Mogeria, mai magyarsággal Mogyeria, vagy Magyararia: *a kumamenti magyarok földje*. Mogeriaát illetően Vámbéri is kerülgeti az igazságot, de a ferences kútfők adatait teljesen tévesen értelmezi.¹⁷⁰

Dentia jelentése: doni föld, donmenti ország. Hogy miért került bele Donmente és miért éppen ezen a néven Kézai leírásába, annak okát a következőkben látom: elsősorban azért, mert Anonymus is a Dentumoger kifejezést használja. Kézai helyesen tudta azonban, hogy Moger = Mogeria a Dontól távolabbi, külön ország, azonban – úgy látszik Anonymus nyomán – mégis megemlíti a Dent = Don folyóval kapcsolatos magyar földet is. Vagy azért, mert a Don partvidékén is tanyáztak *Magyariához* tartozó, vándorló halász-vadász-pásztor magyar törzsek és ezeket a hírszerzők külön magyar ország fiainak tartották, vagy – ha nem tudott ezekről – azért, mert a Dentia névben Levedia őshaza emlékét akarta fenntartani. Egyébként Vámbéry véleménye is az volt, hogy nem a Donec, hanem a Don mentén kellett Dentiának feküdnie.¹⁷¹ (A legújabb orosz kutatások eredményei (I. később) azt igazolják, hogy Levedia, e néven a Dontól északra eső magyarlakta terület, a VIII–IX. században a Don és Donec között teljes egészében magába foglalta.)

Végeredményben tehát azt olvashatjuk ki a közölt két szemelvényből, hogy Anonymus is, meg Kézai is valóban tulajdonított földrajzi értelmet Scythia leírásának, mert ők *Scythián a magyar őshazát értették*, jobban mondva ezzel a régi keletű földrajzi fogalommal jelölték a keleti magyarság lakóhelyét.

Anonymus idejében Baskíria és a baskír-magyarság még ismeretlen fogalmak. Ezek csak Julianus utazása (1235–38) után váltak nálunk ismeretessé. Ellenben Kummagyararia és a kuma-

menti magyarság, Konstantinos Porphyrogenetos „keleti türkjei”¹⁷² követek küldésével érintkezést tartott fenn a „nyugati türkők”-nek nevezett pannóniai magyarsággal. Annak tehát megvolt a lehetősége, és nemcsak valószínű, hanem Anonymus szavai nyomán bizonyos is, hogy *a dunamenti és a kumamenti magyarság tudott egymásról*.

Kézai „Mogoria”-ja csak megerősíti állításunkat. Az ő értesülése pontosabb, mint Anonymusé és nem késlekedik amazt kiigazítani.

Utalva Gombocznak Scythia és a szkíta név fogalmi körének változásáról adott magyarázatára, nem szorul bővebb bizonyításra, hogy Anonymus és Kézai – most már egészen pontosan – *Scythián a pannóniai magyarság ősének tartott, korukbeli magyarság (szkíták) országait, ili az ezeket egységesen körülölelő földterületet értik*. S ez a megnevezés részükről egészen jogos, mert még a pannóniai magyarságot is nem egyszer nevezik az árpádkori írók szkítáknak.¹⁷³

EGYHÁZI VONATKOZÁSÚ ADATOK

Kummagyararia, illetve Hungaria Maior, valamint Magyar főváros nevével gyakran találkozunk az egykorú egyházi vonatkozású írásos emlékekben. Ez a gazdag, írott emléktanyag két csoportra oszlik. Egyikbe a pápai bullák tartoznak, és ez a gazdagabbik; a másikba pedig a ferences zárdajegyzékeket soroltuk.

A HITTÉRÍTŐKHÖZ INTÉZETT PÁPAI BULLÁK ADATAI

Elsősorban azokról a bullákról szólunk, amelyeket az Apostoli Szék a Keleten működő hittérítőkhöz intézett, és nyomon kísérjük, hogyan bukkan fel, mikor tűnik el, illetve mivé alakul át Hungaria Maior neve. (Most szigorúan csak a levéltári adatok ismertetése a célunk.)

IX. Gergely
(1227–1241)

1233 május 17-én kelt IX. Gergely pápának *Pro zelo fidei* kezdetű bullája, amelyet még csak „*Fratribus Ord. Minorum interras Sarracenorum et Paganorum proficiscentibus...*”, tehát egészen általánosságban: a szaracénok (akkori értelmezés szerint a hitetlenek, mohamedánok, szerezsenek) és a pogányok földjén működő ferencesekhez intézett.¹⁷⁴ 1239-ben, tehát hat évvel később, ugyancsak IX. Gergelynek június

KUMAI VAGY KAUKÁZUSI PÜSPÖKÖK

Eubel *Hierarchiá*-jában és *Bullarium Franciscanum*-ában, valamint Golubovich kitűnő *Biblioteca Bio-Bibliografica*-jában találunk néhány olyan okmányt, amelyben egy XIV. századbeli, kaukázusi katolikus püspökség ügyeiről van szó. Az okmányok általában „*episcopum Montium Caspiorum*”-ot emlegetnek, de egyesekben előfordul ilyesféle magyarázat is: „*epp. Cumuchensis seu Comuchensis, vel Montium Caspiorum*”.

Pápai bullákon kívül egyetlen forrásból ismerjük még ezt a nevet: Fr. Bartholomaeus de Pisis *feljegyzéseiből*,²⁷³ vagyis – miként fentebb említettem már – abból a legrészletesebb középkori keleti ferences zárdajegyzékből (1380-ból), amely a mai napig is fennmaradt számunkra.

A vonatkozó írásos emlékek kétfélék. Egyik oldalon egyedül áll fr. Bartholomaeus zárdajegyzéke, a másik oldalon pedig a kaukázusi püspökök kinevezésével, áthelyezésével stb. foglalkozó pápai bullák sorakoznak fel. Forrásainkhoz tartozik még IX. Bonifatius pápának egy rendkívül érdekességű és fontosságú bullája is, ezzel azonban külön fejezetben foglalkozunk. Mindekelőt ismertetjük a kaukázusi magyar püspökségre vonatkozó, de az elnevezés második változatához tartozó okmányokat.

XXII. János pápa 1318 ápr. 1-jén kelt „Redemptor noster...” kezdetű bullájában²⁷⁴ szabályozta a ferencesek és a dominikánusok hittérítői tevékenységét és hogy a területi surlódásokat elkerüljék, szigorúan megszabta, hol szabad egyik s másik rend tagjainak hittérítői munkát kifejtienie. (Nem vonatkozott azonban a rendelet a püspökökre és érsekekre, mert a pápa kinevezhetett dominikánust is püspöknek a ferencesek területére s fordítva.)

Ennek a bullának magyarázatában Golubovich műve megjegyzi, hogy *Comuch (Montis Caspii)* egyháza is a ferenceseknek jutott.²⁷⁵ Tévedések elkerülése végett fel kell említenem, hogy Golubovich az id. helyen csak az olvasó tájékoztatásának megkönnyítésére sorolja fel a két rend hatáskörébe került püspöki székhelyeket, de munkájából nem következik az, hogy a „cumuchi” püspökség szükségsszerint már 1318-ban is meg volt szervezve.

1389. A kaukázusi püspökségről mai tudásunk szerint első ízben 1389-ben történik említés, amikor is VII. Kelemen avignoni pápa 1389 június 3-án kelt és egyenesen di S. Prassede Tamás kardinálishoz intézett bullájában úgy rendelkezik, „ut *Jacobum de Valle Aretza Ord. Min ecclesiae Montium Caspiorum per obitum Laurentii episcopi vacanti praeficiat*”.²⁷⁶

A jelek szerint – éspedig amint majd meglátjuk, nem kis valószínűséggel – *Laurentius volt a Kaspi hegyek első püspöke* s annak halála után – sorrendben másodikként – következett *Jacobus* püspök. Eubel és Golubovich²⁷⁷ feltételezik, hogy Laurentius is ferences szerzetes volt, ám ha van is ennek az elgondolásnak tárgyi alapja, amennyiben a Kaukázus környéke valóban a ferencesek hatáskörébe tartozott, még nem bizonyos, hogy Laurentius is ferences volt. Ennek a részletkérdésnek azonban legfeljebb rendtörténeti szempontból lehet jelentősége.

1390. Eubel említi,²⁷⁸ hogy a Kaspi hegyek (*Comuch*) harmadik püspöke *Martino Russo* volt. Ferences mivoltát ugyanazon az alapon sejtí, mint Laurentiusét. A helynevet azonban biztosabban rögzíti, mert ugyanebből az esztendőből kelteződik Fr. Bartholomaeus de Pisis említett zárdjegyzéke, amelyben a szeráji custodia egyházainak felsorolása közben 11. sorszám alatt ez a név tűnik szemünkbe: „*locus de Comuch*”.²⁷⁹

1392. A szóbanforgó püspökséget illetően a Comuch név azonban nem lehet általános ebben az időben, mert pl. IX. Bonifatius pápának Perugiában, 1392 november 8-án kelt és „Dilectis filiis Rogerio de Anglia et Ambrosio de Senis” címzett átirata ezt a nevet egyáltalában nem is említi.

A pápa az angol Rogerius és a sienai Ambrus testvéreket Európába hívja. Felszólítja őket, jelenjenek meg a Vicaria Aquilonaris vikárius generálisánál, válasszanak maguk mellé huszonnégyszerces testvért s azokkal együtt térjenek vissza a Kaukázusba. Ugyanis a kaukázusi püspökség megszervezése után olyan ütemben haladt előre azon a vidéken a térítés nagy munkája, olyan hatalmas tömegek csatlakoztak egészen rövid idő (4-5 esztendő) alatt a katolikus Egyházhoz, hogy a hegyekben működő hittérítők száma rövidesen kevésnek bizonyult. Ezért úgy rendelkezik a pápa a vikáriushoz és a nevezett két szerzeteshez intézett soraiban,²⁸⁰ hogy minél sürgősebben válasszanak ki 24 testvért a ferencesek közül és az utóbbiak azokkal együtt térjenek vissza a hiányolt helyekre, de különösen „*episcopatus Montis Caspii*” területére, ahol „*decem millia et ultra reductorum esse noscuntur, exceptis aliis dictorum Imperii et partium in quibus etiam sunt copiosae multitudines reductorum ad fidem*”.

Megállapítja a bulla, hogy ezeken a területeken és ezek között a népek között eddig is dolgoztak szép számmal hittérítő szerzetesek, de részben elhaltak, részben pedig örökös veszedelmek között élvén, az előretörő muzulmánok dühének estek áldozatul. Mivel pedig nem maradhatnak a hívek papok nélkül, óhajtja, hogy a legsürgősebben menjen 24 újabb hittérítő a Kaukázusba és Vicaria Aquilonaris egyéb területére.

IX. Bonifác
(1389–1404)

1396. november 27-én kelt bullájával IX. Bonifatius pápa a *Matino Russo* halálával megüresedett püspöki székbe *fr. Bernardus de Capha* ferences szerzetest nevezte ki.²⁸¹ A bulla „*dilecto filio Bernardo de Capha electo Montis Caspii*” szól.

Bernát püspök mindössze három évig állott egyháza élén, mert már 1399-ben elragadta a halál.

1399. Ezért IX. Bonifatius pápa 1399 július 31-én kelt bullája közli, hogy „*Joannes Gibiletus de Caffa ecclesiae Cumuchensi seu Comuchensi, vel Montium Caspiorum, per obitum Bernardi de Caffa vacanti praelectus est in episcopum.*”²⁸²

1400. Félévre rá, 1400 február 18-án újabb bullát bocsát ki IX. Bonifatius a kaukázusi egyház ügyében. Ez a bulla *fr. Joannes de Saul*-hoz, az azidőbeni kaffai püspökhöz szól s többek között ilyenféleképpen intézkedik:

...„*Dudum dilectus filius Henricus Ord. fr. Min. minister generalis eidem Ioanni episcopo... libris... ac casulam, et cameram cum pertinentiis suis, quam suis propriis sumptibus in conventu fratrum Minorum de Caffa aedificare fecit, in usum suum in vita sua tenere, illamque secundum sui libitum perficere (quam quidem cameram post ipsius Ioannis episcopi obitum, dilectus filius Georgius Gibiletus frater dicti Ordinis etiam professor, etiam in vita sua inhabitare et tenere deberet), nec non duos fratres eiusdem Ordinis de quibuscumque partibus, quos duceret eligendos, ad praedicandum in Montibus Caspiis et alibi fidem catholicam, quos etiam pro suis expendendis negotiis ad Romanam curiam transmittere valeret... caritative duxit indulgendum... Quare... Nos volentes eundem Joannem episcopum favoribus prosequi gratiosis... etc.*”²⁸³

1421. *Johannes Gibiletus* 1399-től 1421-ben bekövetkezett haláláig ült a püspöki székben. Utána a ferencrendi fr. *Ambrosius Scipio de Capha*-t iktatta a pápai kegy a kaukázusi püspöki méltóságba. V. Márton pápának erről szóló bullája 1421 nov. 24-én kelt.²⁸⁴ Valószínűleg ő volt az utolsó kaukázusi püspök. Eubel véleménye szerint,²⁸⁵ amit Golubovich is fenntartással elfogad,²⁸⁶ a kaukázusi püspökök kivétel nélkül a ferencrendiek sorából kerültek ki. Az okmányból azt látjuk, hogy legtöbbjük a kaffai vikáriátus kebeléből emelkedett a püspöki méltóságba, a vikária pedig kétségtelenül a ferencesek kezében volt. Ennyiben tehát nagy a valószínűsége Eubel megállapításának. Hogy miért nem lehet ezt teljes határozottsággal állítanunk, arról fentebb már volt szó.

A „CUMUCHENSIS” NÉV EREDETE ÉS MEGHATÁROZÁSA

A szóbanforgó püspökségről Golubovichnak az a nézete²⁸⁷ és pedig főként fr. *Bartholomeus di Pisa* zárdajegyzéke alapján, hogy „*locus de Comuch*” valamely egykorú helységgel azonosítható.

Annyi bizonyos, hogy di Pisa zárdajegyzéke a püspökség helyét máris korlátozta a szeráji *custodia* területére. A pápai bulláknak pedig ez a következetes kitétele: „...*Montis Caspii*”, vagy, „...*Montium Caspiorum*”, előírja, hogy a kérdéses helyet a Kaukázus területén kell keresnünk. Golubovich tehát nagyon helyesen zárta ki a tárgyalás lehetőségéből a perzsi Komum (Kom, Kumassah) helységet. Teherántól délre, ellenben kérdés, szerencsésen azonosította-e Kumuk-kal, a Kaspi-tó közelében, Dərbend-től északnyugatra fekvő várossal, illetve a kumük néppel.²⁸⁸

A kérdésnek ilyesforma megoldása egyáltalán nem egyszerű feladat. A komükok, vagy ghazi-kumükok, azaz hős kumükok – nogájtatárokkal vegyesen – ma a Kaspi-tó délnyugati partvidékén laknak Szulaktól közel Derbendig. Harcias hegyi nép. Számukat Rittich közel 72 000-re becsüli.²⁸⁹ Zichy Jenő gróf kaukázusi utazásai során társaival együtt behatóan tanulmányozta őket és Pósta Béla jó beszámolót ad róluk.²⁹⁰ Írja hogy a kumükok a Derbenditől északra csak kis távolságban fekvő Rubasz-Csai és a Terek között laknak, területük észak felé mindinkább kiszélesedik és a Tereknél már a Szundzsa torkolatáig terjed. Számukat 80 000-ben adja meg. A kumükok ma szunnita mohamedánok, de egyáltalában nem a muzulmánok fanatikus fajtájából. Hogy mikor tértek erre a hitre, nyitott kérdés. Tény, hogy az arabok első ízben már 733-ban betörték területeikre, majd 851-ben újabb arab megrohanásban volt részük, de az iszlám befolyása csak a XII. században tudott igazában érvényesülni. Dzsingiz kánnak 1221. évi, Timur-Lenknek pedig 1395. évi hadjárata nagyon kedvezett ezeken a vidékeken az iszlám megerősödésének. Pósta Béla tanulmányai szerint *„a kumükok a XIV. században már mind az iszlám hívei voltak”*. „Legközelebbi rokonaikat – írja – némelyek a nogájok, mások a vogulok és a magyarok között keresik. Nevük a kumükh, vagy Gumukh helynévtől ered, egyrészüket nogájnak vallja magát s ez a hagyományok szerint Mamai kán hordájától származik.

A helynevek biztonsága szerint területük egykor sokkal nagyobb lehetett... Nyelvük a nogáj rokona, értik azt s részben beszélnek is... Embertanilag nem a kaukázusi népekhez, hanem inkább a tatárokhoz, vogulokhoz és mongolokhoz hasonlítanak.”

A X. századbeli *Masz'udi* művében szintén megemlékezik Cumuchról. Miután beszél a Kaspi-tó közveien partvidékén fekvő tartományokról, így ír: „(El-krds)... tartomány szomszédságában egy Chumuk nevű tartomány fekszik, melynek lakói keresztények, fejedelmük nincs, hanem több főnöknek (törzsfőnöknek) engedelmeskednek és az alánokkal békében élnek.”²⁹¹

Ibn Ruszta (élt a IX–X. század fordulóján) *Dzsajháni* művére támaszkodva azt jegyezte fel Ghumikról, hogy az jól megerősített vár és Szerirhez (ma: Daghisztán) tartozik.²⁹² Ez a Ghumik azonban szerintem a mai *Gunib*-bal azonos (Kumuktól 45 km É-ÉNy-ra), az egykori erősség nyomai itt ma is fellelhetők.

Ennél többet nem sikerült az irodalomból kihámozni a kumükökre vonatkozóan. Ami többet adódik, az most vagy nem érdekel bennünket, vagy a regék és feltevések világába tartozik, de arra építeni nem lehet. *Hammer-Purgstall* is, akitől talán a legtöbbet várhatnók, mindössze egy-két helyen említi meg Kumuk város nevét.²⁹³

Már most mit olvashatunk ki ezekből a gyér adatokból? Először is azt, hogy Kumuk városa legalább is ezer esztendő múltára tekinthet vissza, s valaha erős határvár lehetett. Benne az észak-kaukázusi török népek védekeztek a déli hódítókkal szemben. A jelek szerint Kumuk X. századbeli lakosai valószínűleg befogadták a nesztoriánus hittérítőket és azok eredményesen is dolgozhattak közöttük, de később náluk is mindinkább teret hódított a folyton erősödő és terjeszkedő mohamedánizmus. Semmi kézzelfogható nyomát sem találjuk annak, mintha a kumükök valaha is a katolikus hitet elfogadták volna!

De akkor mire vonatkozik az idézett okmányok „...*Cumuchen-sis, Comuchensus*” vagy „*locus de Comuch*” kitétele?!

Ha gondosan megvizsgáljuk a fentebb közreadott okiratos szövegeket, láthatjuk, hogy azok a szóbanforgó püspököket minden esetben „*episcopi Montis Caspii*”, vagy „*ep. Montium Caspiorum*” néven említik és csak elvéve teszik hozzá magyarázatképpen a „*Cumuchenses, vel Comuchenses*” jelzőt. Ebből nyilvánossággal csakis annyit következtethetünk, hogy a szóbanforgó püspökség valahol a Kaukázusban volt. Ha az valóban Kumuk városában lett volna, akkor nem lett volna szükség a „*Montis Caspii*” jelzőre és még inkább: akkor nyomát kellene találnunk még a XIV–XV. századból is a kumükök kereszténységének! Ám ez a feltétel hiányzik, ellenben bizonyítható ennek az ellenkezője, hogy a XIV. században a kumükök már teljességgel az iszlám híveivé szegődtek.

A rejtélyes kérdést az az észrevétel teszi megoldhatóvá, hogy az első „*episcopus Montis Caspii vel Cumuchensis*” neve akkor bukkanik fel a pápai okmányok között, amikor Magyar püspökei viszont elvesznek szemünk elől.

A kumamenti Magyar város püspökségének alapításával és püspökeinek történetével a fentiekben bőven foglalkoztam, így most felmentettnek érzem magam attól, hogy fölösleges ismétlésekbe bocsátkozzam. Rövidség okáért foglaljuk össze a magyarai és a kaukázusi püspökök névsorát időrend szerint:

1329-ben keli XXII. János pápa bullája, amelyben szó van a magyarai püspökség alapításának jóváhagyásáról.

1330-ban Mancasole Tamás szamarkandi püspök, legátus tárgyal Gyertyán magyar fejedelemmel a magyarai püspökség megszervezéséről.

1330–? Fr. Thomas de Mancasola O. P. püspöki adminisztrátor.
?–1334. Thaddeus de Capha, Magyar első püspöke.

Térképvázlat XXII. János pápa szóbanforgó bullájának ismeretéhez
(A térképet tervezte és rajzolta Bendefy László) (Az olvasó könnyebbé-
néhány mai, ismertebb várost is rárajzoltunk)

1334–1360. Az adatok egyelőre hiányoznak.

Kb. 1360–1363. Fr. Nicolaus (OFM?).

1363–1366. Fr. Joannes Speculi OFM.

1366–1377. Fr. Nicolaus de Nuemburch OP, Magyar utolsó püspöke.

?–1389. Fr. Laurentius (OFM ?) az első (?) kumai püspök.

1389–1390. Fr. Jacobus de Valle Aretza OFM.

1390–1396. Fr. Martino Russo (OFM?).

1396–1399. Fr. Bernardus de Capha OFM.

1399–1421. Fr. Joannes Gibiletus OFM.

1421–?. Fr. Ambrosius Scipio de Capha, az utolsó (?) kumai püspök.

Gyenge száz esztendői ölelnek át ezek a sorok mintegy tíz püspök nevével. Valószínű, hogy ez idő alatt legalább 15–16 püspöknek kellett híveit kormányoznia. Szinte megdöbbentenek bennünket ezek az évszámok. Nyolc püspök közül öten átlagosan mindössze 4 évig ültek a püspöki székekben. Milyen mozgalmas időknek kellett lenniök, mennyi baj, gond és törődés jutott osztályrészül ezeknek az apostoli lelkű férfiaknak, hogy a sors ilyen kegyetlenül és hamarosan összemorzsolta őket.

A gond és a baj kétségtelenül megvolt! A XIV. században már igen erőssé lett az a nyomás, amelyet a korábban az arabokkal, most a mongolokkal előretörő mohamedánizmus a kereszténység előázsiái előőrseire gyakorolt. Különösen nagy volt a nyomás a Kaukázusban, mert ennek déli lejtőire, Arméniába már a VIII. században befészkelődtek Mohamed hívei, északról és keletről pedig a végzetes kalkamenti ütközet (1223) óta az iszlám ugyancsak előretörőben volt. Nem akarom a kérdés köztörténeti oldalát most részletezni, ezért itt csak annak megállapítására szorítko-

zom: hogy a katolicizmus Elő-Ázsiában a XV. század elejéig tartani tudta magát, örökre egyik legdicőségesebb fejezete marad egyháztörténetünknek, mert ehhez az eredményhez igen sok hittérítő szerzetes példásan buzgó apostolkodására, igen sok testvér kiömlő vérére volt szükség! És mégis szerencse volt a szerencsétlenségben, hogy a XIII. századtól kezdve a tatárok lettek Ázsia urai.

Az ő vallási türelmük két évszázadon át többé-kevésbé megúrta, sőt nem egyszer előnyben is részesítette a keresztény vallást az iszlámmal szemben.²⁹⁴

Mégis – a jelek szerint 1380 táján – olyan idők következtek, amikor a katolikus püspökségnek s azzal együtt valószínűen a ferences hittérítőknek is el kellett Magyarból menekülniök. Többé nem esik róluk szó a pápai bullákban, sem egyéb vatikáni okmányokban nem akadunk nyomukra. 1380-ban kiáltatta ki magát Timur Lenk Szamarkand emirjévé s rövidesen elindult hódító útjára. Ebben az időben a kipsak birodalom ura Toktamis kán volt. Nyugtalan vérű, fondorkodó, másokat örökké rettegésben tartó, nagyratörő akarnok. Már elődjével, Timur Melik kánnal fegyveres összeütközésbe került (1376), majd Timur Lenkkel is szembehelyezkedett. Emiatt az utóbbi fegyveresen űzőbe vette, s Toktamisnak Oroszország felé kellett menekülnie. Ez a hadjárat, amelyről különben dolgozatunk más helyén még bővebben lesz szó – keresztülviharzott a Kuma síkságán is. Tehát ha előbb nem, ekkor (1395) feltétlen el kellett volna menekülnie a püspökségnek Magyarból, de *fr. Jacobus de Valle Aretza* kinevezési okmányából azt látjuk, hogy már elődje, *Laurentius* püspök sem Magyarban székel, tehát a püspökség áthelyezése minden bizonnyal kb. 1380–1385 körül történt meg.

Magától vetődik fel most az a kérdés, hova helyezték át a püspöki székhelyt Magyarból és ha valóban a táblázatban közölt püspökök voltak a magyar püspökök utódai, miért változott meg a püspökség neve s mit jelent a „cumuchensis” név.

Már megállapítottuk azt, hogy a szóbanforgó püspöki székhelyet csakis a Kaukázus hegységben kereshetjük. Ezt a tényt a pápai bullákból világosan kiolvashatjuk. A körülmények azonban arra utalnak, miként azt fentebb kifejtettük, hogy a magyar püspökséget védelmi, azaz *védhetőségi célzattal* át kellett helyezni. Ám ha a kérdéses püspökség a magyar jogutódjának tekinthető, olyan helyen kellett székelnie, ahonnan akadály nélkül, könnyen érintkezhetett a kumamenti keresztény hívekkel és az azok lelki gondozását végző szerzetesekkel. Világos, hogy a püspökség nem költözködhetett, nem menekülhetett máshová, csakis a Kaukázusnak olyan jól védhető részére, fel a hegyek közé, ahonnan még rövid úttal, pár napos lovaglással elérhették a hittérítők a kumai keresztény híveket is. (Nem akarok keresztény városokról és falvakról beszélni, mert a XIV. században vallás szempontjából legfeljebb vegyes lakosságú falvak és városok lehettek Magyarában is az iszlám folyton erősbödő terjeszkedése miatt!)

A fentebbiekben már megemlékeztünk arról, hogy Klaproth az Elbrusz lábánál, az Ulu-Szilindszik forrásvidékén, fenn a havasok között megtalálta *Madzsar-Unneh* romjait. Nem messzire innét, a Szona partján másik templomromot is talált, ezt a környékbeli cserkeszek *Kliszi* néven ismerik.

A magyar püspökök eltűnése, ezzel egyidőben az *episcopi Montium Caspiorum* megjelenése, ugyanakkor Klaproth adata az Elbrusz közelében fekvő templomokról, valamint az a körülmény, hogy ezek egyikét a mai napig is *Madzsar-Unneh*-nek ne-

vezik, jogosulttá teszik azt a feltevést, hogy ezek között a tények között szoros történeti kapcsolat áll fenn. Ha ez a kapcsolat valóban az, ahogy azt fentebb már vázoltam, egyetlen nyitott kérdésre kell még feleletet adnunk: *honnét ered és mit jelent a Cumuchensis, var. Comuchensis név?*

Említettem már, hogy a szóbanforgó püspököket a pápai bullák elsősorban „*episcopi Montis Caspii*” néven emlegetik. Természetesnek is találom, hogy a *Kaukázusba menekült püspököket a pápai udvar nem Magyar, a korábbi, hanem a Káspi-hegység: a tényleges püspöki székhely alapján tartotta számon.*

Egyes bullákban azonban szerepel a megfejtésre váró *Cumuchensis* név (Változata nem játszik szerepet a következőkben.) Szó volt már arról, hogy a kumamenti magyarság hazáját már *Abu-lfidá* (1321) *Kum-madž.r* néven említi és ugyancsak *Cum-mageria* néven szól arról egy *minorita Anonymus Relationes de Martyribus et de Conventibus fratrum Minorum in Oriente etc c.* műve (1320) is. Ennek a két névnek jelentése: Kuma melletti Madzsar, illetve az utóbbié – latinos országnévképzővel – Kuma melletti *Magyaria*. *Chorenei Mózes* Kr. u. 460 körül *Gyeretyán* népét *kuma-magyarnak* nevezi.

A Kuma folyó neve cserkesz nyelven: *Gumis*, ősi neve pedig, miként *Klaproth* tisztázta: *Gum*.²⁹⁵ A fentiekben tisztáztuk már azt is, hogy a Kuma folyó neve a kumai magyarság ajkán *Kum*-nak hangzott. Tudván pedig azt, hogy az ősi magyar nyelvben a melléknévi *i* képző *u*-nak hangzott, ez a mai szó: „kumai”, így hangzott: *kum + u*, azaz *kumu*.

A kaukázusi püspökség a kumamenti, azaz kumai püspökség egyenes utódja volt, sőt a kumamenti lelki gondozás volt annak főfeladata a továbbiakban is. Ezért jogosan használták megjelölő

lésére a kumai püspökség, azaz ősi magyarsággal a „kumu püspökség” nevet. A „kumai püspök” kifejezés latinul így hangzik: „episcopus Cumensis”. Számolnunk kell azonban azzal, hogy az a sok idegen (olasz, német, angol) nyelvű hittérítő, aki azon a vidéken dolgozott, ha a nép egyszerű fiától érdeklődött, hova való, akárcsak ma, nem város-, hanem tájszerinti feleletet kapott attól: kumu-nak, azaz kumainak vallotta magát. Mivel pedig ezek az idegenajkú szerzetesek nem ismerhették olyan tüzetesen a magyar nyelvet, hogy a kumu szó jelentésével tisztában lehettek volna érthető, hogy a helyes „Cumensis” helyébe Cumuensis-t, ill. Cumuchensis-t írtak jelentéseikbe s a pápai udvarban ez a téves név vert gyökeret.

A Cumuchensis név fenti magyarázatának helyességét alátámasztják a következők is: miként láttuk, a hegyekbe menekült püspökségnek legelsősorban a Kuma felsőbb, Georgijevszk feletti szakaszának és a Podkumkának a vízvidéke esett kezeügyébe. Kliszi romjai a Kuma és a Podkumka forrásai fölött emelkednek. A Podkumka neve cserkesz nyelven ma is Gume^h. Ez a Gume^h névalak tökéletesen azonos az ómagyar Gumuk = Kumuk, latinosan Cumuch névalakkal.

Ha tehát a kumi = kumu szómagyarázat elfogadásának bármi nehézsége volna, akkor el kell fogadnunk azt a megoldást, hogy a Cumuchenis név Cumuch-ja a Gume^h szóban ma is őrzött ősi névalakra, Kumuk-ra vezethető vissza. Jelentése mindenképpen: kumai, kumavidéki.

Látjuk, nem volt nehéz fr. Bartholomaeus de Pisa-nak, aki a helyszínén sohasem járt, azt a következtetést levonnia, hogy a Kaspi-hegységből ismeretes Cumuch, var. Comuch városban van a ferenceseknek kolostoruk, noha ez a tudósítás a valóságnak

egyáltalán nem felelt meg! A valóság ellenben – a fentiek alapján az, hogy ez a kifejezés: „episcopus Montium Caspiorum, vel Cumuchensis, vel Comuchensis”, így fordítandó: *a Kaspi hegyek püspöke, vagyis a kumai püspök*.

A Podkumok forrásai felnyúlnak egészen a Kliszi nevű romhelyig, tehát az ott, ill. Madzsar Unnehen letelepedett szerzetesek pár órai lovaglással elérhették a „kumu”, vagyis magyarul a területeket. Sőt az is nagyon valószínű, hogy mindkét romkörzet környékét is magyar törzsek szállták meg. Erre vall Unneh „Magyar” jelzője. Nyáron a havasi legelőkre költözött magyar pásztorcsaládok, sőt magyar törzsek csak néhány órai vagy napi lovaglást jelentettek a hittérítőknek, de még magának a fővárosnak felkeresése (ahol az ősi kolostorokban bizonyára a legutolsó időig lüktetett a harcos hittedjesztő élet) nem jelenthetett többet 5-6 napi lovaglásnál. A sűrűn lakott magyar területek és a havasokba menekült püspökség között a távolság tehát valóban nem olyan nagy, hogy a félévszázadon át kiépített lelki kapcsolatokat meg kellett volna szakítania a hegyek közé menekült szerzeteseknek Magyar népével, de – figyelembe véve a térszín alakulását – éppen elegendő ahhoz, hogy a püspökség temploma és kolostora, annak lakóival együtt biztonságban legyen a tatároktól.

A Klaproth által Madzsar Unneh néven leírt romterületen egy nagyobb szabású kőtemplom, körülötte pedig réglából épült kolostor és egyéb (részben melléképületek) romjai hevernek. Mivel itt fekszik több rom és mivel ez a romterület őrizte meg a *Magyar* nevet, nem lehet kétséges, hogy a *püspökök székhelye ez a kolostor lehetett*. A Kliszi nevű romok csupán egyetlen templomra vallanak. Úgy látszik, az egyházi szolgálatot itt a környékbeliek auljaiban és jurtáiban, vagy csatírjaiban megszálló zárán-

dok testvérek látták el, mert állandó jellegű kolostornak nyomát *Kliszi* mellett nem találjuk. Klaproth említi, hogy a *Kliszi* templomromhoz harangtorony is tartozott. Ez a tény nem áll útjában annak a feltevésnek, hogy a templom a XIV. században épült. Bizonyoságul legyen elég *Üzbég* kánnak 1314 március 20-án kelt kiváltásglevelére hivatkoznunk, amelyben a birodalmában tartózkodó ferences testvéreket mentesíti mindennemű hadiszolgálattól, vámtól és adófizetéstől és kifejezetten védelmébe veszi őket mindennemű erőszakoskodással szemben. Megiltja, hogy bárki megtámadja, vagy feltörje templomaikat, házaikat, kolostoraikat, vagy megakadályozza őket *harangjaik használatában*. Mindezt pedig elődjeire való hivatkozással rendeli, akik már korábban szintén megadták nekik ugyanezeket a kedvezményeket.²⁹⁶

A fentebb közölt okmányok arra vallanak, hogy a Madzsar Unneh-i püspökség mindenkor a legszorosabb kapcsolatot tartotta fenn a kaffai vikáriátussal. Ez nem is volt nehéz feladat, mert a püspöki székhelyről a Kuban mentén könnyen elérhették Matrikát, ahonntól viszont rendszeres hajóforgalom irányult Kercs és Kaffa felé, másrészt ez a kapcsolat egyenes folytatása annak a szoros összeköttetésnek, amely megvolt már az Albors vidékén fáradozó testvérek és a kaffai püspökség között a XIV. század elején is.

Hogy a kaukázusbeli kolostorromok valóban az odamenekült kumamenti magyarsággal függnek össze, arra nézve további két bizonyítékunk van:

1. *Az orosz krónikák a Kaukázust következetesen magyar hegyeknek nevezik.* Hodinka Antal: „Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai” c. művében négy különböző orosz krónikából (1100–1282) is közöl ilyen értelmű idézetet.²⁹⁷

2. Gärber János Gusztáv pattantyús őrnagy, akit Nagy Péter cár 1723-ban a Kaukázus történeti és földrajzi viszonyainak tanulmányozására kiküldött, jelentésében közli, hogy „*A magjary, vagy inkább madsjary nép a cserkesz hegyektől északra eső felföldön lakott, most ismét visszatér Madzsar romjaihoz és nagy paloták, meg egészen boltozott pincék maradványairól beszél.*”²⁹⁸ Ez a helymeghatározás: a cserkesz hegyektől északra eső felföld, csakis az Elbrusz talapzatát jelentheti, tehát a Kuban, Kuma és Terek forrásvidékét. A „magjary” névalak pedig a „magyar” népnévnek oroszosan képzett többes nominativusa. Mindezek az egybevágó tények azt hiszem – az elmondottakra nézve semmi kétséget sem hagynak fenn.

THADDEUS, AZ ELSŐ „KUMAI” PÜSPÖK

XXII. János pápa 1334 március 11-én bullát bocsátott ki, amelyben „*Thaddeo episcopo Curquensi*”²⁹⁹ *confert episcopatum Caphensem vacantem per obitum Matthei*”³⁰⁰ *episcopo Caphensis, qui apud sedem Apostolicam diem clausit. Avinione, V. Idus martii anno XVIII.*”

Teljesen hasonló értesítést kap erről a tényről „Vosporus”, azaz a kimmériai Boszporusz érseke is.³⁰¹

Ez a látszólag egyszerű okmány igen nagy jelentőségű szemünkben, mert ebből nyerünk felvilágosítást az első magyar püspök személyére vonatkozóan. De vegyük csak sorjában szemügyre a dolgokat!

1325 és 1358 között Kaffának két Thaddeus nevű püspöke volt. Az első Thaddeus *Hieronymus* püspök (1318–1325) után

következett a főpapi székben, a második Thaddeust pedig Conradus (1358–1377) püspök követte.³⁰²

A két Thaddeus püspök személye körül elég sok zavar támadt, mert egyes okmányok hol egyiket, hol a másikat nevezik Matthaesusnak, Golubovich azonban tisztázta a kérdést és kimutatta, hogy mindkettőt Thaddeusnak nevezték.³⁰³ Az első kaffai Thaddeus püspök dominikánus volt, a második azonban nagy valószínűséggel ferencrendi szerzetes, legalábbis Sbaralea bizonyítékai szerint. Erről az első kaffai Thaddeus püspökről a Bullarium Ord. Fratr. Praed. is megemlékezik. Kinevezését 1323-ra teszi.^{303/1}

Thaddeus II. püspökre vonatkozóan a fenti okmány nyújt felvilágosítást. Eubel „*episcopus Turquensis*”-nek³⁰⁴ Waddingus „*epp. Curquensis*”-nek írja.³⁰⁵ E jelző tekintetében a paviai egyetemi könyvtár 346. sz. kódexének 235. versóján található feljegyzés tisztább helyzetet teremt, amennyiben itt azt olvashatjuk, hogy „ő volt *episcopus primus Curquensis* (non Turquensis) és nem volt dominikánus, mint Thaddeus I, hanem minorita, miként Sbaralea is hiszi, jóllehet egyetlen ellenőrző bizonyítékunk sincs arra nézve, hogy ferences volt”.³⁰⁶

Eubel is, Golubovich is megkísérelte, hogy akár a Curquensis, akár a Turquensis szót azonosítsa, de – miként az utóbbi sajnálkozva megállapítja – ez a törekvésük nem sikerült. Golubovich legalább a Kur (Kyros) folyóra gondolt de kénytelen volt elvetni ezt a lehetőséget is, mert ilyen nevű püspökségről egyáltalán nincs tudomásunk.

A megoldás kulcsát a paviai kódexnek az „*epp. primus Curquensis*” megjegyzése szolgáltatja. Nem lehet ugyanis kétséges, hogy XXII. János pápa, ha már egyszer elhatározta azt, hogy helyt ad Gyeretyán fejedelem kérésének és püspököt küld

Magyarba, nemcsak aziránt intézkedett, hogy Mancasole Tamás szarmarkandi püspök legátusként keresse fel a kumai magyarok fejedelmét és tárgyaljon vele személyesen a felállítandó püspökségről, hanem a kinevezendő püspök személyéről is gondoskodott. Sajnos, ez a kinevezési okmány ezideig nem került elő.

Ezideig annyit tudtunk a rendelkezésünkre álló adatokból kihámozni, hogy Tamás püspök 1330-ban járt Magyarban, az első püspöki kinevezési okmány pedig (Magyarra vonatkozóan) 1363-ból kelteződik,³⁰⁷ amikor is Kázmér lengyel király ajánlatára V. Orbán pápa bizonyos Miklós magyar püspök utódjául *fr. Joannem Speculi* Ord. Min. szerzetest nevezi ki. Hogy Miklós püspök mennyi ideig tartózkodott Magyarban, nem tudjuk, de lehetetlen még csak elképzelni is, hogy Tamás püspök 1330. évi útja után közel 30 esztendeig ne kapott volna püspököt a kumai magyarok országa, noha „oly hevesen ostromolta” ezirányú kérésével Gyerytán fejedelem az Apostoli Széket.

Már Gyerytán fejedelem ismeretes feltételeiből is biztosra vehetjük, hogy Magyarba első püspökül olyan egyént küldtek, akinek a keleti viszonyok és a keleti hittérítés körül már gazdag tapasztalatai voltak. Olyat, aki már többé-kevésbbé otthonos volt a keleti szokásokban és nyelvekben. S hol találhattak volna alkalmasabb személyre, mint a kaffai helynökség kebelében, vagy éppen annak a székhelyén működő szerzetesekben?

Tudván azt, milyen gyakran s milyen durva elírásokkal találkozunk a középkori kútfőkben, minden aggodalmaskodás nélkül helyettesítsünk a „Curquensis” szó *rq*-ja helyébe *m*-et, ebben az esetben ezt a szót kapjuk: „Cumensis”. Ha az olvasó figyelmesen megismeri pl. a 10/1 alatt id. munkában a XXIV. és XXV. táblán az 1320-ban kelt *fr. Johanca*-féle levél hasonmását, beláthatja,

nem sok kellett ahhoz, hogy a Keleten kelt jelentés „Cumensis” szavát Avignonban a sokkal értelmesebbnek tetsző „Curquensis”-nek olvassák. Hasonló, végzetes elolvasásokról egyébként bőven írtam már³⁰⁸ a. id. munkáimban.

A „Cumensis” szóról pedig fentebb már kimutattam, hogy az a kumu = kumai, kumamenti jelentésű ősi magyar szónak helytelenül (Cumensis helyett) képzett latin alakja. Tehát ezek szerint *Thaddeus II.* mielőtt a kaffai püspöki székre került, kumai, azaz magyar püspök volt és nyilván 1334-ig tartózkodott Gyertyán országában.

Gams Series Episcoporum c. m. említi^{309/1} egy Emericus nevű ágostonrendi szerzetest, mint „Epp. Camocensis”-t a kumai püspökök sorában. (Ő a kumai püspökök közül csak Joannes Gibiletus és Ambrosius Scipio nevét ismeri.) Emericus kinevezésének évszámát, sem a vonatkozó forrást nem közli.

A kumai püspökök sorában Laurentiustól Ambrosius Scipióig semmi szakadás sincs, tehát ha Emericus fr. valóban kumai püspök volt, csakis 1377–1389 között lehetett az. Sok szó fér azonban ahhoz, hogy valóban kumai püspök volt-e. Ugyanis a rendelkezésünkre álló adatok szerint Kummagyaria püspökei csakis a dominikánus- és a ferencrendi szerzetesek közül kerültek ki. Ágostonrendi hittérítőkről sem tudunk Kummagyariával kapcsolatban. Ez azonban még nem zárja ki a tény pusztá lehetőségét, de a „Camocensis” jelző, (bár szintén lehet durva elírás is), nem látszik megerősíteni azt. Éppen ezért Gams közlését a legnagyobb tartózkodással kell fogadnunk.

Ezek szerint a magyar püspökök névsorában mutatkozó hiányt körülbelül az 1334–1360-ig terjedő időszakra sikerült korlátoznunk. Hogy elejét vegyük a későbbi téves próbálkozásoknak, már most felhívjuk a figyelmet arra, hogy *Joannes, episcopus de*

Maschar (kb. 1344) akiről Golubovich fr. Daniel arméniai tartózkodásával kapcsolatban tesz említést,³⁰⁹ *nem magyar hanem Medz-Qari-i püspök volt.* Az okiratok tanúsága szerint János püspök „néhány esztendeig” az armeniai Medz-Qar püspöke volt.³¹⁰

A MAGYARI PÜSPÖKÖK NEMZETISÉGE

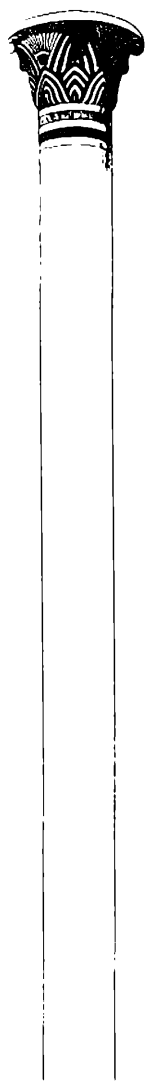
Felvethefnők a kérdést, vajon volt-e Magyar püspökeinek, vagy a kumai püspököknek sorában a dunamenti Magyarországból kikerült szerzetes is? Az eddig ismert püspöki személyiségek közül egyetlen egyről sem tudjuk bebizonyítani, hogy magyar volt. Thaddeusról nem tudjuk, milyen nemzetiségű volt, csupán azt, hogy a kaffai helynökség keretéből került Magyar püspöki székébe (1331). Kaffában dolgoztak magyar szerzetesek is, így nem lehetetlen, hogy Thaddeus püspök magyar születésű volt, de ezt egyáltalában nem lehet bebizonyítani. Az ellenkezőjét sem. Ugyanígy vagyunk az 1360. körüli Miklós püspökkel: az ő nemzetiségét sem ismerjük. Fr. Joannes Speculiról tudjuk, hogy lengyel származású, utódja, Nuemburchi Miklós, Magyar dominikánus püspöke pedig angol eredetű volt. A kumai püspökök sorából Laurentius epp. nemzetisége ismeretlen, Jacobus de Valle Aretza neve szerint olasz. Martinus Russus püspök talán orosz születésű, fr. Bernardus de Capha, valamint utódjának, fr. Joannes Gibiletusnak nemzetisége pedig ismeretlen. Az utolsó kumai püspök, Fr. Ambrosius Scipio valószínűleg olasz volt.

A fenti kérdésre ma tehát még nem tudunk megnyugtatóan felelni, a végleges választól pedig még igen messze vagyunk! Hogy mást ne is említsek, csak arra utalok, hogy az 1334–1360

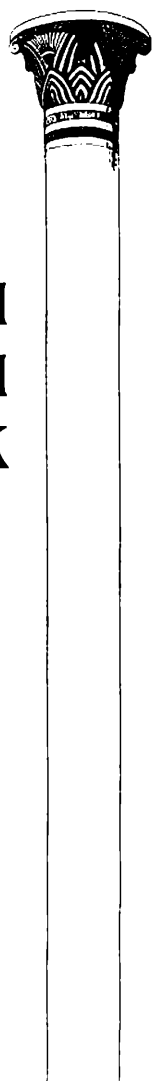
és az 1377–1388 közötti püspökökről még eddig semmit sem tudunk, pedig ez alatt a 37 esztendő alatt legalább öt-hat, de talán tíz püspök is váltogatta egymást.

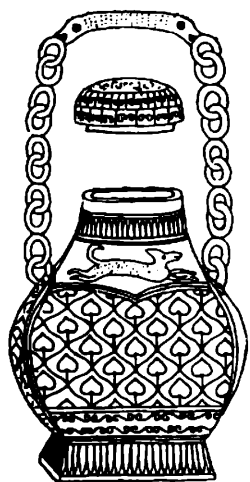
XXII. János pápa bullája teljes szövegének ismertetése kapcsán szólottunk arról, milyen kikötésekkel élt Gyeretyán fejedelem a kinevezendő püspökök személyi tulajdonságaira vonatkozóan. Ezek között volt az is, hogy az illető tudjon magyarul. Nagyon valószínű és kézenfekvő tehát, hogy magyar nemzetiségű püspöke is volt Magyarának, vagy Unnehnek. De ne feledjük, hogy ebbe a kérdésbe több más szempont is belejátszhatott. Így például az, hogy a magyariai püspöki székre – kulcshelyzete miatt – csak a kaffai helynők – , illetve a rendi generális legmeghitebb emberei kerülhettek. A generálisok és a helynökök között pedig nem volt egyellen magyar származású sem. Egy másik, nem kevésbé fontos kérdés: vajon jó szemmel nézték volna-e a mongol helytartók, ha dunamenti magyar ember kerül Magyar város püspökségének élére? Ne feledjük, hogy ezen a ponton – egyrészt a mongol, másrészt az orosz fejedelmek politikai természetű félelmén – bukott meg a baskirmagyarság katolizálása is!

De ma még korai volna akár igent, akár nemet felelnünk a felvetett kérdésre. A kumai magyarság történetére vonatkozó kutatások eredménye annyi, amennyit ez a könyv tartalmaz. A kutatómunkát a szerző távolról sem tartja lezártnak. Reméljük, hogy a további levéltári kutatások kitöltik a ma mutatkozó hézagokat és minden, ma még nyílt kérdésre sikerül megnyugtató választ adni. Annyit teljes határozottsággal mondhatunk: ha dunamenti magyar püspökökről nem is tudunk még Magyarban, az sokszorosan bizonyítható, hogy dunamenti magyar hittérítő szerzetesek szép számmal dolgoztak Kummagariában.

FÖLDRAJZI
ÉS TÖRTÉNETI
VONATKOZÁSOK

KUMMAGYARIA FÖLDJE

 különböző kútfők tárgyalása során már foglalkoztunk a kaukázusi magyarság által megszállt területnek térbe-helyezésével. Láttuk, hogy a IX. század végi besenyő támadás előtt a meótiszi magyar haza magába foglalta a Don és Dnyeper közét azzal – a Dontól délre eső – síksággal együtt, amelynek dél felől csak a Kaukázus hegysége szab eléggé éles határt. Amikor a besenyők támadása elől honfoglaló törzseink Levediából Etelközbe menekültek, a visszamaradt magyarság csak a Dontól délre eső vidékeket tartotta továbbra is kezében. Tartományuk határai ezen túl ott voltak a Don és a Manicsj mentén, magukba zárták a Jergenyi dombságot; érdektérületükbe tartozott a Kaspi-tó partvidéke legalábbis a Kuma torkolatának tájától a Terek torkolatának közeiig. A Kuma és Terek közti, legeltetésre annyira alkalmas, füves síkságon a határ elmosódott a kummagyar és alán törzsek között, s ugyancsak nehezen vonhatnók meg azt a Malkától nyugatra eső hegyvidéken, ahol ma is majdnem minden jelentősebb völgyet más-más néptörzs mondhat magáénak. Annyi azonban bizonyos, hogy a Podkumok vízvidékén már a kummagyarság szálláshelyei és legeltető területei voltak. Innét a Kubánnak és mellékfolyóinak vízválasztói jelölték ki a magyar területek nyugati határát.

Míg a IX. század második felében a Taman félsziget egésze és a Meótiisz délkeleti partja teljes egészében,³¹¹ sőt még Krím

északi fele is minden bizonyossággal a magyarság szállásföldjei sorába tartozott, a X. századi kummagyarság ezeket a területeket már csak vendégként látogatta, ha portyázásokra került a sor.

Az a terület, amelyet szilárdan birtokoltak és amely öt évszázadon keresztül kétségtelenül hozzájuk tartozott, nagyjában 170 000 négyzetkilométer, tehát körülbelül fele az 1914. évi Magyarország területének. Országukat a Kuma folyó teljes hosszában öntözte, nyugat felől pedig a Kubán vízvidéke szabott annak határt. Ha eltekintünk a Don rövid torkolati szakaszától, a Manicsj mocsárvidékétől, és az – ugyancsak a kumai magyarsághoz tartozó – Belső-kirgizpusztaságtól, azt mondhatnók, Kummagyarია két folyó: a Kuma és a Kubán vízrendszeréhez tartozott *Pallas*³¹² és *Klaproth*³¹³ annak idején alaposan bejárta ezeket a területeket és olyan megbízható vízrajzi leírást hagyott hátra azokról, amelyek majd alapul szolgálhatnak a kummagyariai helyszíni kutatásokhoz. Ezért nem tartom érdektelennek, hogy röviden összegezzük itt *Pallas* és *Klaproth* feljegyzéseinek idevonatkozó részeit.

A KUMA FOLYÓ ÉS VÍZRENDSZERE

Pallas és *Klaproth* szerint a Kuma a Mara hegységben ered. Forrásaitól alig 32 km távolságban több olyan jelentős patakot vesz fel amelyek szintén ugyanabban a hegységben erednek. Folyásiránya a régi orosz határig, tehát a kis *Tanlik* folyó beömléséig észak-déli irányú. Ez utóbbinak a forrásai közelében két kis sótó van, közel az orosz határhoz. *Pescsanoj Brod* („homokos gázló”) őrállomással szemben veszi fel a Kuma jobbról a mész-

kővidékről feléje siető *Andar* folyót. Néhány kilométerrel alább, ugyancsak jobb felől a *Kerkel* patak ömlik bele. Prokorivcsejnél, az *Otcsek Kuj* lábánál – balról – a *Kumiszi Barszukli* folyót, majd *Obilnoj* mellett – jobbról – a *Podkuma* folyót veszi fel.

A *Podkuma* maga is jelentős folyó. Majdnem olyan bővizű, mint anyafolyója, a *Kuma*. A *Kecsergán* és a *Baramut* hegységek lábánál két ágból fakad. Ez a két forráság a *Malka* forrásai és a *Kuban* főága közötti területen ered. Ezen a vidéken jó nyári legelők vannak, a cserkeszek nagyon kedvelik azokat és szívesen tartózkodnak ott, mivel kevés a légy és a szúnyog. A *Podkumának* több jelentős mellékfolyója van. Ilyen a gyorsvízű, mészkőhegységi *Keberdek*, ennek mellékpatakjai az *Eskalon*, a *Marzana* és a *Sztoka*.

A *Podkuma* torkolata alatt egy kis pusztai folyó, a *Szaluka* ömlik a *Kumába*, egyúttal ez az utolsó jobboldali mellékfolyója. Ti itt érkezik a *Kuma* arra a tereprészre, ahol már nagyjában párhuzamosan fut a *Malkával* és a *Terekkel*, és az utóbbiak minden északnak igyekvő vízfolyást a maguk medrébe vesznek fel. A *Kuma* pusztai szakaszának egyetlen jobboldali mellékfolyója sincs, de baloldaltól is csak egynéhány. Ilyen a *Karamikle*, a *Bujvola* és a *Szuhaja Bujvola* (száraz *Bujvola*).

Magyar azon a helyen épült (ma *Volodimirovka* falu van itt a közelben), ahol a *Kuma* esést változtat és ezért középszakaszjellegét elveszítvén, alsószakasz jellegűvé lesz: kanyarog, zátonyokat épít és itt is, ott is kisebb tavakká terül szét. A folyó ágya azonban ezeket a tavakat összefüggő egységbe fogja össze. Ezek jelzik, hogy valaha a *Kuma* háromágú deltával szakadt a *Kaspi-tóba*, de deltája idők folyamán egészen feltöltődött, elhomokosodott. Nem mondhatjuk, hogy maga a folyó pusztította el deltáját,

bár hasonló esetre gyakori példát ismerünk. A Kuma-delta pusztulásában nagy része van a szélnek is, mert a szél szállította homok igen nagy pusztítást vitt a deltában véghez. Azt az öblöt, ahova torkollik, *Kumszkoj Kultuk*-nak nevezik. A torkolat északi ágát a környékbeli kalmükok és tatárok *Küdük*-nek nevezik. Ez tulajdonképpen több kisebb, egymással összefüggő öbölből áll. Télen és tavasszal még csak megközelíti a folyó a tavat, de nyaranta kiszárad anélkül, hogy vize elérné a Kaspi partját: elvész a homokbuckák közé rejtett apró tavakban.

A közelben van a Kuma-delta másik ága, ezt is csak víznyomok jelzik. Az oroszok *Első Podkumok*, vagy *Malaja Kuma* (= Kis Kuma) néven ismerik, a tatárok és a kalmükok azonban ezt az ágot nevezik Kumának. Ez az ág is több, kisebb-nagyobb tó, nádas és mocsár összefüggő sorozatából áll. A folyóvíz küszködve közelíti meg a Kaspi partjait, de mielőtt elérné azokat, a partok közelében elvész a pusztaságok homokjában.

A torkolat déli ágát az oroszok *Második Podkumok*, vagy *Szrednaja Kuma* (= Középső Kuma) néven ismerik. Ennek az ágnak is ugyanaz a sorsa, mint a többié: nem éri el a Kaspi-tavat. Vízével egy kis mélyedést tölt meg és torkolat nélkül elenyészik a sivó homokban.

Előfordul azonban, hogy nyáron is kapcsolatot talál a Kuma a Kaspi-tóval. Ha ugyanis akkora a szélnyomás, hogy a Kaspi-tó vize felduzzadván, át tudja törni a homokbuckák természetes gátját, a folyó vize rövid időre természetes lefolyásra talál. Azokat a vízborította öblöket, amelyekben a Kuma vize a partok közelében elvész, az oroszok *Kumszkoj Kultuk*-nak, a tatárok pedig *Kozükáj*-nak nevezik. Közelükben fekszik Kumszk (Kumszkájá) városa.

Pallas, a Kaspi-tó és a Fekete-tenger közének szorgalmas és gondos kutatója, helyszíni tanulmányai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Kaspi-tó valaha közvetlen összeköttetésben állott a Fekete-tengerrel. Feltevése szerint az *Ulagan Terni*, az *Alabuga* és a *Biloe Ozero* nevű mélyedések, valamint a *Manicsj* kétségkívül tektonikus eredetű – árka jelölik az egykori kapcsolat vonalvezetését. Még ma is, szélviharok idején, nem egyszer zúdul be a Kaspi vize ezekre a területekre.* Pallas szerint azok a homokvonulatok, amelyeket ma a Manicsj árkában találunk, a Kaspi partvidékéről származnak. Ez a hatalmas, szélszállította homoktömeg akadályozza meg a Kumát abban, hogy roppant tömegű vizét ma a Kaspi-tóba szállítsa, noha a múltban megvolt a víznek a szabad lefolyása a Kumi öböl felé.

A KUBÁN FOLYÓ ÉS VÍZRENDSZERE

Klaproth a Kubán leírását rövid történeti visszapillantással kezdi.³¹⁴ Eszerint a Kubán folyó azonos Hérodotosz és Sztrábon *Hypanisz-ával*, és Ptolemájosz *Bardaneszével*. Forrásait, amelyekről Ptolemájosz semmi közelebbit sem tudott, Gerhard Merkator 1578-ban készült művének térképe – önkényesen – a valóságos helyzetnél jóval nyugatabbra tünteti fel, valahol az „Albániai kapu” tájékán. Bibius Sequester a Hypanist Ázsia és Európa határára helyezi ezekkel a szavakkal:

* Ennek a közvetlen kapcsolatnak a középkori arab irodalomban nyomát is találtam; közlésére még nem került sor. (Bendefy)

„*Hypanis Scythicae, qui, ut ait Gallus: uno tellures dividit amne duas, Asiam enim ab Europa separat.*”

Úgy látszik, hogy a folyót később Meótiisznak is nevezték, mert Julius Honorius és a tévesen Aethicusnak tulajdonított Kozmográfia Meótiis néven szólnak a Kubánról. Így az egyik: „*Fluvius Maeotae nascitur de monte Hypanis, influit in mare maeotis, currit millia CCIII.*” A másik: „*Fluvius Maeotis nascitur de monte Spano: influit in mare maeotis, currit millia CCIV.*” Szemmel látható, hogy azonos forrásból merített a két szerző, mégpedig olyan forrásból, amely a Tanaisz (Don) folyót jól ismerte, mert a Donról ezen a néven a szóbanforgó Kozmográfia is helyesen emlékezik meg. Az is bizonyos, hogy a fenti leírás nem vonatkozhatik más, a Kubán és a Don torkolata között a tengerbe torkoló folyóra sem, mert ezen a szakaszon nincsen egyetlen olyan folyó sem, amely a hegyekben eredne, hanem valamennyi csak a síkság vizeit gyűjtögeti össze. Azt is tisztán láthatjuk, hogy a „*mons Hypanis*” név nem egyéb, mint a folyó régi nevének a Kaukázus nevével való téves összecserélése; ilyesféle elírások a középkori földrajzi irodalomban nem ritkák.

A Kubán név – Klaproth szerint – tatár eredetű, és megtartották azt az oroszok is. A folyó nevét a nogájok is Kubánnak ejtik, jelentését azonban nem sikerült Klaprothnak megtudnia. Az abkázok Kubin-nak mondják, a cserkeszek Pszi-szhé-nek, ami régi vizet, régi folyót jelent. Hogy a Kubán név magyar eredetű volna, ehhez a feltevéshez legfeljebb az ad alapot, hogy Kézai szerint Kund vezér egyik fiát Cupán-nak (olv. Kupán) nevezték.³¹⁵

A Kubán az Elbrusz északi oldalának magas, hólepte régióiban ered, és még annak lábánál, Karacsáj falu mellett felveszi a beléje ömlő Kurzuk patakot. Folyásiránya kezdetben északnyugati, és

czen a szakaszán, jobboldalról sorrend szerint a következő folyókat és patakokat veszi fel:

1. A kis *Mara* patakot. Ez a hasonló nevű hegységben ered; ugyanennek a hegységnek az északi oldalán pedig a *Kuma* forrásai vannak.

Ha visszaemlékezünk a II. rész elején Gardízánek közölt leírására, ahol (a 13. és 14. szakaszban) arról van szó, hogy a magyarok a Duna folyó partján szemtől-szembe láthatják az alánokat, illetve, hogy onnét csak 10 napi járásnyira élnek a keresztény abkázok, láthatjuk, mennyire igaz az, amit az érdemes író feljegyzett. A Kuma folyó magashegységi forrásvidéke valóban csomópontja volt három, sőt a cserkeszeket sem feledve: négy nép szállásföldjének!

2. Tíz verszittel alább felveszi a *Kalmurza Dzsilgasszé* folyót,

3. öt verszittel alább a *Temir szu-t* (Vasfolyót),

4. ugyancsak öt verszittel alább az *Ucs-ku-t* (Három paraszt),

5. további 15 verszittel alább a *Dzsegotát*,

6. öt verszittel lejjebb a *Dzsekanesz*, var. *Jaknasz*, var. *Tasli* folyót,

7. majd 25 verszittel alább a *Kojden*, vagy *Toktamis* folyót. Itt lép ki a Kubán a hegyek közül a síkságra.

8. További 25 verszittel alább felveszi a *Batmakli* (= tatár: el-süllyedő, eltűnő) folyót, amely az előbbivel azonos hegylábon ered, annak délkeleti oldalán.

9. Innét számítva hosszú szakaszon nincsen számottevő mellékfolyója; csupán 35 verszittel alább veszi fel a *Gogunli* nevű bővíző patakot,

10–13. majd még négy jelentősebb patak önti bele jobbról a vizét, mégpedig sorrend szerint a *Barzukle* (Borzpatak), az *Ucs*

Barzuk (Három borz), a *Kamicsevataja* (orosz név), és *Ter-nouka*.

Baloldali mellékfolyói sokkal jelentősebbek és minket lényege-sen közelebbről érdekelnek. Sorrend szerint a következők:

1. *Teberda* (vagy *Teberde*), kis folyó; az Elbrusz nyugati felén ered és a Marával szemben ömlik a Kubánba. (A „*Podrobnaja Karta*” ezt a folyót *Keberda* néven említi.)

2. Hét verszittel alább a *Szonát* veszi fel. Emlíítettük, hogy ennek a partján állanak azok a *Kliski* nevű templomromok, amelyeket kétségkívül a kummagyariai hittérítés tárgyi emlékei közé kell so-rolnunk.

3–5. A következő három mellékfolyója a *Karakent*, a *Csasedzere* (ennek van egy jelentős jobboldali mellékpatakja), és a *Dzsákó* patak (cserkesz: nemezköpeny). Mind a három folyó a palahegy-ségben ered.

6. Mintegy 80 verszittel alább következik a tatárul *Kicsik Szilindzsik*, cserkeszül *Indzsik-szié*, oroszul *Maloj Szelendzsuk* nevű folyó. A Fekete-hegységben ered; forrásai magasan, fenn a havasokban buggyannak elő a firntakaró alól s alább egyesül-nek. Torkolata táján – Klaproth szerint – türk sáncok voltak,³¹⁶ és onnét út vezetett a folyó mentén fölfelé az *Altekesszek* és a *Besilbáj* érintésével az *Urup* forrásáig. Innen pedig tovább a szvá-nok földjén, a havasokon át a *Khobisz* forrásáig, majd ismét tovább a mingrélek földjére.

Ha valóban igaz, hogy ennek az útnak türk eredetű sáncokkal van kapcsolata, akkor Zemarkhosz annak idején bizonyára ezt az utat használta hazatértében. Mivel ő a mingrélek- és az imérek-lakta földre érkezett meg a hegyeken át, nagyon valószínű, hogy valóban ezt az utat kellett használnia,³¹⁷ ami visszakövetkeztetve

megerősíti azt a feltevést, hogy a sáncok valóban türk eredetűek lehetnek.

7. Körülbelül 25 verszittel alább az *Ulu Szilindzsik*, (cserkeszül: *Indzsik-güsgua*, oroszul: *Bolsié-Szelendzsuk*) következik. Ennek a folyónak a forrásvidékénél találta meg Klaproth *Madzsar Unneh* templom és kolostor romjait.

8. A soron következő *Urup* (cserkesz), vagy *Uarp*, *Arp* nogáj folyó a havasok lábánál, a *Niciri* hegységben ered, s csak néhány verszittel alább ömlik a Kubánba *Ubesznoj* erőd közelében. Az *Urup*- és az *Ulu Szilindzsik* torkolata közötti távolság 90 verszt.

A folyó partján ősi erőd áll. Ezt az összetűt hősmondák és – énekek *Uarp-pfidar* = *Uarp*-erőd néven ismerik. Háromnapi lovaglásra feküdt a nagy Kabardah mögött, és hősei közül *Bahhterasz**-nak, *Khammic* fiának a nevét emlegetik, aki a kabardok városát csodálatos módon foglalta el: nevesen csónakba rejtőzködött és így jutott be a városba. Ha az elbeszélés meseszerű is, mégis feltehetjük, hogy az erőd valaha valóban az összetűtek kezében volt, ami az alánság szállásföldjének nagy, nyugati irányú elterjedtségére élénk fényt vet.³¹⁹

9. Jelentős folyó a *Lába*. 125 verszittel az *Urup* alatt, *Uszt-Labinszk* erőddel szemben torkollik a Kubánba. Tulajdonképpen két folyó: az *Ulu*-, és a *Kicsi Lába* (tatár), vagy a *Labasua* és a *Labacuk* (cserkesz) egyesüléséből származik. A két folyóág az *Achmed* hegy alatt találkozik össze egymással. A keleti kútíók tárgyalása során említettem, hogy a *Lába* vidékén találta meg

* Klaproth a hős nevét így közli. Nem nehéz azonban ebben – az évszázadok folyamán eltorzult – névben az eredeti *Bahadur-asz*, *Bahator-asz* = alán hős névre ismernünk.³¹⁸

Klaproth a kumai magyarok 32 km hosszú, még ma is тұrhető karban lévő mesterséges öntözőcsatornáját

10. Harminc verszittel a Lába torkolata alatt ömlik a Kubánba egy nagy folyó. Ennek tatár neve: *Saukecse*, cserkeszül: *Saguasa*, vagy *Saguassza*, ami nagy fejedelemnőt jelent.³²⁰

11. Mintegy 10 verszittel alább a *Picsasz* folyó ömlik a Kubánba; a palahegységben ered és jobbról felveszi a *Psasz* patakot.

12. A *Sakupsz*, vagy a *Podrobnaja Karta Sekumeu* folyója ugyanott ered és az előzővel csatorna köti össze.

13. A *Sozup*, vagy tatárul: *Kislar Keten* jókora folyó. A magas palahegységben ered és az előbbi 12 verszinyire ömlik a Kubánba.

14. Tetemes folyó, különösen esőzések idején a *Kara Kubán*, vagy cserkeszül: *Afipsz*. Ha vízszintje a közepesnél magasabb, csónak nélkül már nem lehet átkelni rajta. Több kisebb patak összefolyásából a havasok lábánál ered, és az előbbi torkolatától 10 verszittel alább szakad a Kubánba. Az utóbbinak innét kezdve a medre sekélyebb, éppen ezért a tavaszi áradások alkalmával 5-6 verszt szélességben elönti a síkságot, majd az ár elvonulása után nádasokat hagy hátra. Ezek a zombékos, nádas turjányok el is kísérik a Kubánt egészen a torkolatáig.

15. A következő mellékfolyó a *Jaman-szu* (tatár = orosz víz), vagy *Otau Salgan* (cserkesz), a Kara Kubán torkolatától 10 verszinyire ömlik a Kubánba; vízével körül fogja az anyafolyó nádasait. 35 verszittel alább a Kubánon gázló van.

16. A *Jaman-szu* torkolatától 45 verszinyire a Kubán elágazik. 35 verszt hosszú mellékágát szintén Kara Kubánnak nevezik.

17. Utolsó a jobboldali mellékfolyók sorrendjében az *Ata-kum*. A Kaukázus nyugatra kiugró palahegységében ered. Egyik ága a

most említett Kara Kubánba ömlik, a másik pedig egyenesen nyugatra tartva a kubánmenti ingoványokban, a Fekete-tenger közelében vész el. Az Atakumnak több jelentős mellékpatakja van. Ezek a folyó jobboldalán keletről nyugatnak sorrendben a következők: az *Atkir*, *Bugundur*, *Ghof*; ezeknek a medre nagyon sekély, elnádásodottak és azokon át összefüggenek egymással továbbá a *Sadzsa*, (ennek mellékpatakja a *Sipcsi*), és a *Jerli*; ez utóbbi a *Sipcsi* és a Kubán között számos tavon fut keresztül. Az Atakum baloldali mellékpatakjai a *Bakan*, a *Kudruk* az *Isszibet*, a *Suga*, a *Csukupsz* és a *Sukán*.

A Kubán tiszta vizű folyó; jobbadán köves mederben folyik. Futása gyors, míg csak el nem éri a síkságot, ahol alsószakasz-jellegűvé válik és szétterül, elnádásodik, elmocsarasodik. Itt sok benne a zátony és vize állandóan zavaros.

MAGYAR FÖLDRAJZI HELYZETE

A kummagyarság fővárosa a Kuma és a Bujvola szögében épült Magyar városa volt. A XVI. század derekáig Európában semmit sem tudtak erről az egykor oly pompás városról, ugyanis a mai értelemben vett nyugati tudós világ csak Nagy Péter orosz cár perzsiái háborúi alkalmával ismerkedett meg Kaukázia addig eléggé elzárt területével. 1724-25-ben vetődött el Turkolly, 1728-ban pedig Gaerber a Kuma és a Bujvola folyó torkolatához, ahol egy hatalmas egykori város pompás romjai ejtették bámulatba derék hazánkfiát, illetve az érdekes német-orosz kutatót. Ezeket a romokat, valamint a közelükben épült újabb települést is a környék nogáj-tatárjai *Madzsar*-nak, vagy oroszosan *Madzsari*-

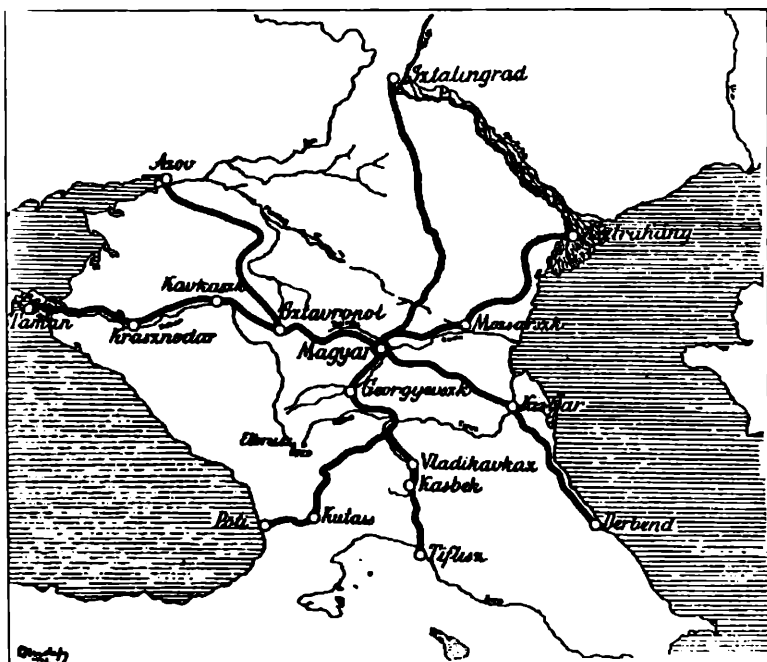

nak nevezték. Hogy mennyi ebben az elnevezésben a hagyomány? Bizonyára teljes egészében az, mert mi más okuk lett volna a nogájoknak arra, hogy éppen rólunk magyarokról nevezzék el a romokat, ha azoknak a magyarsághoz semmi közük sem lett volna!

Turkolly, aki 1724 áprilisa elején legelsőnek adott hírt a romokról, határozottan ezt írja: „A Magyarok királya pedig lakott a Kuma nevű folyóvíz mellett, melynek Palotái jóllehet rongyosok, de még ma is fennállanak és azon falu helyét itt való Pogány nyelven hívják Magyarinak...” stb. Turkolly (tekintve, hogy semmiféle ilyen vonatkozású előtanulmányokat nem folytatott) ezt az értesülését csakis a helyszínen élő hagyományból szerezhette.

Politikai fővárosok leginkább olyan helyen alakulnak ki, amelyet a földrajzi tényezők egyenesen erre a szerepre jelöltek ki. Ilyen helyen nagy, népes városok létesülnek jó összekötő utakkal az ország belseje felé és védelmi lehetőséggel az esetleges ellenséggel szemben. Az ilyen várost felkeresik messzi vidékek kereskedői és az átutazó karavánok. A város anyagi és szellemi szintje ilyen adottságok mellett folytonosan emelkedik. Magyar romjai igen előnyös adottságú, nagy szituációs energiájú csomóponton fekszenek. Az egykori város a legfontosabbak közé számító karavánutak találkozási pontján épült. Ezek az utak: a Caricin (Sztálingrád) – Tiflisz – Kutaisz – Poti (fekete-tengeri kikötő); a Taman – Asztrahán – és az Azov – Derbend közötti útvonalak.

Az északról szállított bolgár és orosz áruk, főképpen pedig a prémek, két úton juthattak el délre: vagy a Volgán végig és a Kaspi-tavon hajóval, amikor is Bakuból, Ardabilből, vagy valamelyik még délibb fekvésű kikötőhelyről szállították azokat nyugatra, vagy pedig Sztálingrád magasságában a Volga jobb-

Kaukázus főbb kereskedelmi útvonalai a XIII.-XIV. században,
Magyar kiűnő csomóponti fekvése miatt lett elsőrangú kereskedőútvrossá
(A térképet tervezte és rajzolta Bendefy László)

partján kirakták az árut és a Jergenyi dombok lábánál szállították azt karavánokkal a Kuma és a Bujvola torkolatáig, onnét a Kuma mentén a Terek felső folyásáig, majd a Terek felső szakaszán és a Kaukázus gerincén át (Kazsbek mellett) közvetlenül Tifliszbe, hogy onnét Kisázsia felé vegye útját.

A taman-asztrahányi útvonal a mai Kavkaszk és Armavir érintésével a Kuban partjai mentén vezetett kb. Temnojleszk (Sztavro-

poltól délre) magasságáig, ahol már 650–700 m magas középhegységbe jutott. Innét a Tumuszlova völgyén át a Kuma völgyébe ereszkedett le s a két folyó torkolatától jó egy napi menettel elérte a Bujvola torkolatát. Onnét – a Kuma balpartján haladván tovább – a mai Mozsarszkon keresztül a Belső kirgizpuszták termékeny keleti szegélyén vezetett az út Asztrahány felé.

Az azov–derbendi út viszont a Manicsj mentén vezetett kb. a Kalausz folyóig, onnét tisztán délnek csapva, a Kuma–Bujvola torkolati pontján vágott keresztül, majd a Kuma, illetve a Terek mentén elérte a Kaspi-tó partvidékét, ahonnan (kb. Tarkitól kezdve) a tó partján futott Derbendig.

Magyar városát tehát mind a három régi és fontos karavánút érintette. Ott találkoztak a különböző utak, a különböző áruk, és népek egymással. Természetes, hogy ilyen előnyös, csomóponti fekvésű helyen virágzó kereskedővárosnak kellett kifejlődnie.

Magyar környéke, tehát a Kuma–Bujvola szöge, 87 m tszf. magasságú. A folyók völgyében keskeny, jelenkori üledéktakaró (áradmány, alluvium) fekszik, egyébként a közvetlen környéket a száraz déli puszták (sziyep, steppe) barna talaja borítja. A termékeny földtakaró csak az előhegységben jelentkezik, a Kaspi-tó partján pedig a nogáji sziyeppek homokos talaja fogadja az utazót. A Jergenyi dombok gerincén termékeny a talaj, a környéket azonban a száraz déli puszták barna talaja borítja, a dombság keleti lábához pedig nagyobb sós talajfolt húzódik.

Magyar környékén az átlagos évi csapadék kb. 350 mm (Magyarországon 550 mm), az évi középhőmérséklet pedig 7,5 °C körül mozog. (A magyar Alföld évi középhőmérséklete 10,5 °C körüli.) A talajtani és éghajlati viszonyok tehát egyaránt a pásztorkodó életmódot írták elő a kumamenti lakosság számára. Az allu-

viális folyóvölgyekben, valamint a dombok termékeny lejtőin. Azonban földművelésre is lehetőség adódik. *Abu-l-fida*, *Ibn Rusta*, *Gardīzī* és *Al Bakri* leírásából valóban ilyen kép bontakozik ki: a kumamenti magyarság állatot tenyészt, halászik, vadászik, de földművelést is folytat az arra alkalmas területeken. Ebben a munkában bizonyára haszonnal alkalmazták a háborúskodások során ejtett szláv (orosz) hadifoglyokat is.³²¹

Magyar tehát három különböző művelődési terület találkozó pontján épült: keletre a nogáji puszták nyújtóznak a Kaspi-tó partvidékéig, délre a Kaukázus előhegységei kezdődnek. Ezek mind magasabbra törve a sokezerméteres gerincekig vezetik el a vándort. Északnyugaton az északkaukázusi környék leggazdagabb termőterülete, a Kubán síksága zárja be a kört. Eszerint a város piacát egyaránt felkeresi a nogáj birkapásztor, a hegyilakó állattenyésztő és a dombvidékek földművese. Azonban ennek ellenére sem lesz a városnak parasztváros jellege, mert három jelentős vásárvonal metszéspontján épült és életében a kereskedelem uralkodó szerephez jut. *Ibn Batua* 1333-ban Magyarban is megfordult és elismeréssel szólt a város szépen fejlődő kereskedelméről és pompás külsejéről.³²²

A VÁROS ALAPÍTÁSA

A város alapításáról biztosan nem tudunk. Az a monda, amelyet a *Derbend-Nameh* szerzője, *Tabari* említ, minden alapot nélkülöz. Eszerint ugyanis Kubád sahnak, Anusirvan perzsa király atyjának, meggyűlt a baja a Kaukázustól északra lakó kazár kagánnal. Száz-ezer vitéz harcos őrizi a nagy kazár fejedelemnek a Volga partján

felállított és drágakövekkel ékesített trónját és a büszke perzsa (iráni) király, hogy a békét biztosítsa, feleségül veszi a kazár kagán leányát. Ez a házasság azonban nem vetett véget a kazár hadfiak kalandozó természetének ezért a két király abban állapodott meg, hogy „a mythikus Nagy Sándor (Iskender) építette falat tekintik a jövőben határvonalnak és e határvonal kellő őrizetével Derbend (szószerint: kapuzár), az arabok nyelvén *Bab ul Ebuab* (a kapuk kapuja) városát építik, Anusirván pedig ez utóbbinak védelmére még hatvan más várost és erősséget alapít, ezek között e helységeket: *Ulu Madzsar*, Nagy Magyar és *Kicsi Madzsar*, Kis Magyar.”³²³

Ezzel szemben történeti tény az, hogy az araboknak, miután hatalmukat a Szasszanida-birodalom romjain Arméniáig és Transzkaukázusig kiterjesztették, nyolcvan éven keresztül kb. 720-800-ig szakadatlanul harcolniuk kellett a Kaukázus északi felét megszállva tartó kazárokkal. A szerencse hol egyik, hol másik félnek kedvezett. „Hol az arabok győztek és a kazárok gyűjtőnéven egyesült törököket nemcsak Derbenden és a Nagy Sándor falán túl úzték, hanem messzire bekergették a pusztába, hol meg a kazár fegyvereknek kedvezett a szerencse, mert nemcsak az egész Kaukázust lepték el, hanem gyors lovaikon délen Azerbejdzsánon átnyomultak, ideig-óráig néhány várost megszálltak, mint Amolt és Barfurust, azonban mindig visszatértek pusztai hazájukba, zsákmánnyal és az iráni műveltség termékeivel dúsan meg rakodva,” írja Vámbéry.³²⁴

Így tartott ez Harun-al Rasid (megh. 809-ben Kr. u.) koráig, amikor is a jól fegyverelt és szervezett mohamedán hadak felülkerekedtek és megtörték a kazár hatalom ellenállását. (IX. század első fele.)

Talán fölösleges is bővebben bizonyítanunk azt a tényt, hogy amikor a Kuma-Bujvola szöge a Kazár birodalom érdekkörébe tartozott, nem alapíthatott ott Anusirván perzsa király várost. Különben is *Magyar város neve csak 1270-ben jelenik meg először a történelemben*. Sem a X. század arab geográfusai, sem a XII. századbéli Edrisi, sem Julianus, sem Rubruquis nem említenek semmit sem erről a városról. Ebből *Pauler Gyula* arra következtetett, hogy abban az időben Magyar még nem is létezett.³²⁵ Rubruquis 1254-ben utazott át ezen a tájékon³²⁶ és nem említi Abulgázi történeti könyvében, az 1320 évi zárdajegyzékben és Abu-l-fida leírásában (1321) azonban már szerepel a név, tehát a városnak a XIII. század közepén állania kellett.

Erre utal az a tény is, hogy Klaprothnak a Magyar romjai között gyűjtött érméi közül (alább bővebben lesz ezekről szó) a legkorábbi 1274-ben verték Új Szerájban, jobbadán azonban Toktáj kán (1291–1315) korából, vagy későbből származó érmék kerültek elő. Igaz ugyan: az a körülmény, hogy 1274-es, vagy 1278-as veretű érmék is akadtak Magyar romjai között, még nem bizonyítja azt, hogy a város akkoriban már feltétlenül állott volna, mert egy 1274-es veretű érme még 30-40 év múlva is forgalomban lehetett azokban az időkben. Ez az adat összevág Abulgazi közlésével is. A Klaproth által talált sírkövek is mind XIV. századbeliek. Mindezekből a jelekből arra következtetünk, hogy a város csak az 1200-as évek derekán, vagy az 1300-as évek elején épülhetett.

Lényegében tehát csakis két eset állhat fenn: Magyar 1270 előtt vagy megvolt már, vagy nem. Ha megvolt, bizonyára nem olyan szép és megerősített város volt, mint ahogy Gyeretyán fejedelem és utódai idejében kiépült. Ezt a várost tehát – ha

valóban megvolt – Szubutáj seregeinek az 1222–1223. évi hadjárat során fel kellett keresniök. Talán el is pusztították, mert sem Julianus, sem Rubruquis nem tud róla. Azonban egy negatívumot teljes értékű bizonyítékként még nem fogadhatunk el. Bár sem Julianus, sem Rubruquis, sem P. da Carpino útjáról szóló leírásban nincsen szó Magyar városáról, ez még mindig nem bizonyítja azt, hogy a város akkor még nem volt meg. Sőt biztosra veszem, és bizonyítottnak vehetjük, hogy Magyar városa már a XIII. század elején is állott, mert Ibn Batuta szerint 1333-ban csodaszép város volt, élénk kereskedelmi forgalommal, zsúfolt népességgel, és a Kipcsaki Birodalom legnagyobb, legjelentősebb városai között Üzbég kán idejében a harmadik helyen sorolja fel. Ha fiatal alapítású lett volna, nem fejlődhetett volna ki ennyire 1333-ig. Ezért bizonyos az, hogy már a XIII. század elején is feltétlenül állania kellett!

Tehát eljutottunk ahhoz a kérdéshez, vajon eredeti alapítás volt-e Magyar, vagy sem. Ez a kérdés már Reineggset és Baert is foglalkoztatta. Reineggs határozottan állítja, de kútfő megnevezése nélkül, hogy Magyar újra alapították. Szerinte a várost Abu-Muselim arab hadvezér népesítette be újra. Évszámokat és arab feliratokat említ annak bizonyítására, hogy Magyar csak 1616 óta lakatlan.³²⁷ Nem tartjuk kizártnak, hogy 1395–1396 után, amikor Timurlenk hadai két ízben is feldúlták a várost (l. később), az említett arab hadvezér parancsára az újból felépült, de ennek a mi tárgykörünkhöz semmi köze sincs.

Baer, orosz akadémikus tanulmányai alapján úgy véli, hogy a városnak volt egy jóval korábbi virágkora is.³²⁸ Ha csak de la Motraye ásatásai eredményeire³²⁹ gondolunk, be kell látnunk, hogy ennek a feltevésnek megvan a létjogosultsága. Ilyen nagy

Görög eredetű dombormű. Magyar város romjai között találta De La Motraye 1712-ben. A jelenet: Dionysos megjelenik az alvó Ariadné mellett (De la Motraye könyvéből)

helyzeti energiájú helyen, ha még annyiszor elpusztul is a város, mindig újra – és újra felépül az (Savariát feldúlta Attila, utána föld-rengés söpörte el a föld színéről és újra felépült. A középkorban több ízben porig leégett és ma Szombathely újból virágzik! Ugyan-így: Aquincum-Etzelburg-Pest-Buda-Budapest.)

Annyi tehát kétségtelennek látszik, hogy Magyar nem az első város azon a helyen, de azt is kétségtelennek mondhatjuk, hogy annak a népnek, amely a városnak a Magyar nevet adta, ezen a helyen az első városa volt, ha megengedjük azt, hogy az 1223. évi mongol hadjárat után a várost meg kellett újítaniok, vagy talán teljességében újjá kellett építenök.

Kik voltak Magyar alapítói, miféle nép fiai? – Már a város neve is magyar törzsekre utal.

IV. Ince, IV. Sándor és IV. Miklós pápa bullái 1253, 1288 és 1291-ből említik már „*Ungaros majoris Ungariae*”, azaz a kumamenti ősi magyar haza magyarjait s ugyancsak rájuk utal az V. Orbán pápa 1369, ill. 1370-es keltezésű bulláiban található „*Scytharum terra*” kifejezés is.

A kumamenti magyarság említésével találkozunk a már fentebb említett keleti íróknál, továbbá Sereffeddin és Abderrasak feljegyzéseiben, Abu-l-fida-nál, Abulgazi-nál, Ibn Batuta-nál, valamint Ogotáj nagykán hadiparancsában.

Ám már Konstantinos Porphyrogenetos művében is találkozunk a magyarok említésével a 37. fejezet elején ilyenformán: „Tudni való, hogy a besenyők kezdetben az Atel folyónál és a Geékh folyónál laktak, a madzaroknak (Μαζαροι) és az úz neveztűeknek szomszédságában.”³³⁰

Kétség nem férhet hozzá, hogy ezen a helyen a magyarokról van szó, az akkor még egységes levediai népről, mert rögtön utána a besenyők támadásáról teszen az író említést.

Az előzőkben közöltekből tudjuk, hogy a Kuma folyó vízvidékén a Kr. u. V. századtól kezdve (Chorenei: Kuma-magyarok!) a XV. század elejéig megszakítatlan folytonosságban magyar törzsek éltek. Minthogy a IX. század végétől kezdve ezeket a kummagyar törzseket is a kettőskirálysági intézmény fogta szorosan össze, megvolt az a népi egység, az a népi erő, amely alkalmas egy életképes és virágzó főváros alapítására és fellendítésére. Annyi bizonyos, hogy Gyeretyán király idejében a város *in floribus* volt, s ez az állapota valószínűleg végigkísérte szomorú feldúlásáig.

Ne tévesszen meg az bennünket, hogy Ibn Ruszta, Gardízi, Al Bakri és Jefdi Sereffeddin *baskird*-nak, vagy *besgurd*-nak, szóval *baskír*-nak, Abu-l-fida és Abderrasak pedig *kum-madz.r*-nak, azaz

199

A KUMAI MAGYAROK A MONGOL BIRODALOMBAN

kumamenti magyarság a besenyő támadást követő szétszakadás után mintegy 300 esztendőn keresztül zavartalan békességben élt és fejlődött terményekben és vadban egyaránt bővelkedő hazájában. Nyugalmukat és békéjüket a nyugat felé törő tatárok először 1222-ben zavarták meg, amikor a kun és orosz seregek ellen a Kalka síkságára felvonulóban voltak. Ogotáj nagykánnak erre a hadjáratra vonatkozó hadparancsából világosan kiűnik, hogy Szubutáj nagyvezérnek parancsa volt a kaukázusi magyarság meghódítására is.³³⁴

Tudjuk: a kalkamenti ütközet az egyesült kun-orosz seregnek nézve nagyon szomorúan végződött. Sem a kínai évkönyvek, sem az orosz krónikák nem tesznek említést arról, hogy a kaukázusi magyar, alán, cserkesz, stb. hadak ebben az ütközetben résztvettek-e. Mindamellettt egészen bizonyos, miként az alábbiakból kiderül, hogy a kalkamenti ütközetben a kumai magyarok már a mongol sereg kötelékében harcoltak.

A MONGOLOK ELSŐ MEGJELENÉSE A KAUKÁZUSBAN

Első találkozásuk a mongol sereggel még 1222 tavaszán történt. Ez év áprilisában jelentek meg a mongol főcsapatai Sirvánban. Ennek uralkodójától Csepe Nuján és Szubutáj Behadir

mongol hadseregarancsnokok vezetőket kértek, hogy azok őket Derbendig elkísérjék. Meg is kapták azt a legkitűnőbb tíz embert, akit csak a sirváni udvarnál elő lehetett keríteni. Szubutáj az egyiket tüstént lenyakaztatta: hadd lássa a többi kilenc, hogyan hull az ő fejük is porba, ha a mongolokat törbe mernék csalni vagy tévútra mernék vezetni. És a megmaradtak mégis törbe csalták Szubutáj seregét! Ugyanis olyan szűk völgykatlanba vezették be a mongolokat, hogy ott az előre felkészült kaukázusi népek, mint az alánok (jászok), kunok (palócok), cserkeszek, abkázok, kumükök, stb. és köztük a kumai magyarok is, bekeríthették a sereget és az csak a legnagyobb nehézségek árán tudott kimenedni a csapdából. Erre a mongolok, hogy veszteségüket pótolják, ügyes fortélyal rávették a kunok két hadvezérét, Juryt és Dánielt, Kötöny fejedelem fiait, hogy – mint testvérmép – pártoljanak át hozzájuk. Mindketten életükkel áldoztak hiszékenységükért.

A mongolok maguk előtt űzték, hajtották a most már velük együtt harcoló kun sereget mindaddig, míg a különböző kaukázusi népek területein keresztül a kun nép sáncerődjéig el nem értek. A sáncokat is a kunokkal támadtatták meg és el is foglalták azokat. Ezután Sudak ellen vonultak. A Kaukázus és az Azovi-tenger között hét népet igáztak le teljesen.³³⁵ Ezek: az abkázok cserkeszek,³³⁶ jászok,³³⁷ továbbá földrajzi elhelyezkedésük alapján biztosan megállapíthatóan: a kumükök, kumai magyarok, kunok, malkaiták és minden bizonnyal még egynéhány kisebb néptörzs (dardok, karakalpakok, stb).

Mivel a tatár hadsereg férfierejének utánpótlása a meg hódított népek lakosságából került ki,³³⁸ nem lehet kétséges, hogy a Meótisz partjáról továbbvonuló tatár sereg soraiban ott voltak már többek között a kumai magyarok is.

Ligeti Lajos egyik kis tanulmányában³³⁹ említ egy közelebbről meg nem nevezett *mongol* forrást, amely szerint „a tatár seregben egyéb *kaukázusi* népekkel együtt, már 1241 előtt, a *magyarok* is szerepelnek.” Igaz, hogy ő a baskír-magyarokra gondol, de kétségtelen, hogy ez a híradás is csakis a kumai magyarokra vonatkozhatik.

Igy vette kezdetét az a szoros mongol-magyar viszony a Kaukázus alján, amelyet Julianus jelentése „szövetségnek” nevez.

A Julianus első útját megörökítő Richardus-féle jegyzőkönyv ugyanis azt közli, hogy a magyarok a tatárok szövetségesei és együttesen 15 országot pusztítottak el. Itt 15 kisebb nép földjére is gondolhatunk. Ha ezek a háborúk mind olyan „villámháborúk”, „lerohanások” lettek volna, mint a lengyel-német háború, akkor alig egy-két esztendő elegendő 15 nép leigázásához, de ilyen túl rövid időtartamot mégis bajos volna feltételeznünk. A második útról számot adó levélben Julianus arról értesít bennünket, hogy a tatárok 14 évig eredménytelenül ostromolták Baskíriát, míg a 15-ik évben, azaz 1235-ben sikerült a baskírokkal is szövetségre lépniök. Ez a közlés szigorúan megfelel a történeti tényeknek és nagyon érthető is, hogy a baskír-magyarok, bár számszerint a tatárokkal szemben igen előnytelen helyzetben voltak, az Ural-hegység gerincén mégis meg tudták törni a mongol seregek ostromát. Ám ha ezt a tényt elfogadhatjuk, miként el is kell fogadnunk azt, akkor világos lesz az előbbi közlés értelme is, ti. az, hogy nem a baskír-magyarok, hanem a kumamenti magyarság volt a tatárok régebbi szövetségese és azok segítették a mongol hadakat a többi nemzet elleni háborúskodások során. Mivel pedig ez a szövetség már 1223-ban kezdődhetett, semmi akadálya annak, hogy Julianus jelentéseit szószerint el ne fogadjuk, mert 12-14

év alatt a mongol seregek 15 népet kumamenti testvéreink segítségével könnyen leigázhattak.

Ez az eredmény mindjárt több, eddig homályos kérdést helyez jobb megvilágításba. Mit jelentett ugyanis a tatárokkal való „szövetség”? Ugyanazt, akárcsak ma látnánk: a hatalomban túltengő társ katonai és politikai súlyára támaszkodva, feltétel nélkül ráerőszakolja, rákényszeríti akaratát gyengébb „szövetségesére”. Kumamenti eleink tatár szövetségét tehát inkább mondhatjuk megszállásnak, vagy annexiónak, mint részükről történt önkéntes politikai állásfoglalásnak. Kétségtelen, nem kis része volt az események illetén fejlődésében Kötöny kunjainak, mert egyrészt a kunok meghódolása (árulása?) példa volt a kumamenti magyarság számára, másrészt a mongol-török népek testvériségének hangoztatása is megszédíthette őket s végül a kalkamenti ütközet és Kötöny kunjainak menekülése után nem is maradt a kumamentieknek más választási lehetőségük, csakis az, hogy „szövetségre” lépjenek a mongolokkal.

Ezek után érthető és világos, hogy kumamenti eleink 1223-ban részeseivé váltak a nagy mongol birodalomnak és – közelebbről – az Arany Horda, azaz a Kipcsaki kánság közvetlen főhatalma alá kerültek. Minthogy 1223-ig a kumamentiek életmódja a lovaspásztor népek nyugtalan, kalandozó, harckedvelő életformája volt, bizonyára kedvük szerint volt az is, hogy most a tatárokkal karöltve kalandozhattak és pusztíthattak, harácsolhattak az idegen szomszédok földjén.

Ez a tatárokkal való szövetkezésük adja a magyarázatát annak, miért nem szól Julianus útleírása a kumamenti magyarok földjéről.

KIPCSAK ÉRMÉK MAGYARBAN

A tatárokkal való kényszerű „szövetség” kumamenti eleinket új politikai feladat elé állította. Gondoskodniok kellett arról, hogy eredményesen, egyöntetűen és kellő súllyal léphessenek fel a mongol főhatalmat velük szemben közvetlenül gyakorló kipcsaki kánokkal szemben. Ennek a célnak az érdekében a kündű hatalma és tekintélye idők folyamán annyira kiteljesedett, hogy Gyeretyán idejében mind a nyugati –, mind a keleti források a leghatározottabban mint *fejedelemről* beszélnek a kummagyarság uralkodójáról.

A kumai magyarság – ami faji és nemzeti önállóságának védelmét illeti – igen nehéz helyzetben volt. Elnyomóik testvérnépük voltak s így a könnyű beolvasztás lehetősége eleve adott volt. Ám a körülöttük élő népek is vérrokonaiak, jobbára bolgár-török népek voltak, tehát a lassú keveredés köztük majdnem elkerülhetetlen volt. Önállóságuknak ideig-óráig való megóvását mégis biztosíthatta erősen fejlett szabadságösztönük és az a körülmény, hogy a nép jelentős része – még a tatár uralom előtt – a keresztény hitet fogadta el.

A fejedelem tekintélyével együtt növekedett a főváros politikai súlya és gazdasági jelentősége is. Magyar, ahol egész Kummagyaria gazdasági élete összpontosult, már a XIV. század legelején virágzó kereskedelmi központ volt. Nemcsak bennszülött, sőt talán kevésbé magyar, hanem inkább arab, orosz, örmény és zsidó kereskedők utcái töltötték meg a főváros kereskedőnegyedét.

Bizonyosságul álljon itt *Karamsin* egyik közlése, amelyet *Hammer-Purgstall* is átvesz:³⁴⁰

„1318-ban, minthogy a szerencsétlen Jaroszlavics Mihály nagyherceg – mint fogoly – Üzbég vadászatát a Kaukázus közeléig követte, s ott megölték, holttestét Madzsarba küldték. A kereskedők közül sokan, akik Mihályt személyesen ismerték, drága szemfedőkkel kívánták beteríteni és a templomba kitenni.”

A fenti idézetből világosan kitűnik, hogy 1318-ban, tehát kb. Gyeretyán fejedelem uralkodásának idején, Magyarban orosz kereskedők is laktak, sőt annyian voltak, hogy külön templomot is fenn tudtak tartani maguknak. *Ibn Batuta* is (1333-ban) élénk kereskedelmi városként emlékezik meg Magyarról.

Hogy Magyar, illetve a kumamenti magyarság a mongol birodalom egységébe tartozott, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a Magyarban talált érmék majdnem kivétel nélkül kipcsoi eredetűek.

A Klaproth által talált érméket az alábbi kánok korában verték:

1. Mengu Timur	1266–1272
2. Tudáj Mengu	1272–1285
3–4. Toktáj	1290–1315
5. Üzbég	1315–1341
6–8. Dzsaniibeg	1342–1357
9–10. Kildibeg	1359-ben
14. Pulad Temir	1361–1363
11. Urus	1370–1376
12–13. Toktamis	1380–1395

Az 1–14. érmék közül a 4. és 14. meghatározásában *Frähn* is részes, a többi *Klaproth* egyedül határozta meg. Lássuk tehát részletesen:

1. Rézérme *Mengu Timur* kánnak, Batu egyik testvérének korából. Az előlapon az alábbi jegy, vagy monogram, a hátlapon pedig ez a felirat: „Verték Szerájban... 73 évben”.

Igaz, hogy az évszám százaz jegye hiányzik, de az előlap monogramja kétségtelenné teszi, hogy még Toktáj kán uralkodása előtt készült, tehát az évszám csakis 673 lehet a hedzsra szerint, ami a mi időszámításunkban 1274–75-nek felel meg. Mivel *Mengu Timur* 1272-ig uralkodott, valószínűbbnek látszik, hogy ez az érme *Tudáj Mengu* korából való.

2. Két rézérme, előlapjukon cirádákkal körülvett négyszögben az alábbi monogram, vagy egyéb alakzat:

Hátlapjukon a következő felirat: „Készült az új (városban) ...77 évben”. Mivel a későbbi kipcsaki kánok nem használták elődjek monogramját és mivel érmeik sokkal tisztább veretűek is, mint az itt tárgyalt érmék, Klaproth felteszi, hogy az első számjegy 6-os, tehát az évszám 677, ami Kr. u. 1278-nak felel meg és (ő *Mengu* kánt ír és tévesen *Mengu Timurra* gondol, azonban nem az ő, hanem utódja) *Tudáj Mengu* korában készült.

3. Három ezüst- és egy rézérme egységes felirattal, de különféle verettel. Elöl, egy négyszögben: „A nagy szultán, *Ghajacs*

eddunia (a világ támasza) Toktáj az igazságos". A „Toktagu kán” név mongol írásjegyekkel. Hátlapján, ugyancsak négyszögben: „Verték Szerájban, a fővárosban a 715. évben”, ami 1315-nek felel meg.

4. Egy teljesen olvashatatlan feliratú érem, legfeljebb a 709. évből, ami 1309-nek, tehát Toktáj kán idejének felel meg.

5. Két ezüstérem előlapjukon: „A nagy szultán, Üzbek kán”. Peremfeliratuk: „Verték Ujszerájban”. Hátlapjukon: „Nincs más Isten, mint az Isten és Mohamed az Isten prófétája (küldöttje)”.

6. Egy igen jó megtartású ezüstérem, előlapján: „Dzsanibeg kán, az igazságos szultán, Dzsela eddin Mohammed”.

A „Dzsanibeg kán” név mongol-ujgur betűkkel. Hátlapján: „Verték Ujszerájban, a 744 évben”, ami 1343-nak felel meg.

7. Két ezüstérem, előlapjukon: „Dzsela eddin (a hit dicsősége) az igazságos szultán Dzsanibeg kán”. Hátlapjukon: „Verték Ujszerájban, a 747. évben”, azaz 1346-ban Kr. u.

8. Rézérmé, előlapján cifrázattal és díszítésekkel. Hátlapján: „Verték Szerájban a 6. és 50. és 700-ik évben”, azaz 1355-ben Kr. u.

9. Ezüstérme, előlapján: „Kildibeg kán, az igazságos szultán”. Hátlapján ezek a szavak: „Verték Szerájban” ... a szöveg többi része olvashatatlan. Az érme 1359-ből való, mert Kildibeg csakis ebben az évben uralkodott.

10. Több rézérmé Kildibeg kán idejéből. Előlapjukon csakis ez a jegy: , mint nevének kezdőbetűje, hátlapjukon olvashatatlan felírás. Csakis az egyikben olvasható a 761. évszám, amely 1359-nek felel meg a keresztény időszámítás szerint.

11. Két rézérmé, előlapjukon cifrázatok hátlapjukon ez a körirat: „Verték Ujszerájban a 722. évben” (1370 Kr. u.). Ezek az érmék tehát Urus kán uralkodásának idejéből valók.

12. Egy ezüsterme előlapján: „*Nadzer eddin Toktamis kán, az igazságos szultán*”. Hátlapján: „*Verték Hadzsitarkánban (Asztrahányban) a 786. évben*”, azaz Kr. u. 1384-ben.

14. A gyűjtemény utolsó darabja egy rézérme. Klaproth szerint előlapjának felirata: „*Pulad kán, az igazságos szultán*”. Hátlapján: „*Verték Uj-Szerájban*”. A veretés évszámát Klaproth nem közli, de azt írja, hogy a legfrissbb keletű érmének tulajdonítja ezt a darabot, mivel Pulad kán 1406–1408-ig uralkodott, így tehát az érme a XV. század elejéről való.

Tudnunk kell azonban, hogy a kipcsaki kánok sorában kettő viselte a Pulad nevet. Az első *Pulad Temir* néven 1361–1363-ig, a másik *Puladbeg*, vagy egyszerűen *Pulad* néven 1406–1408-ig uralkodott. Tehát az érme Puladbeg idejéből semmiképpen sem származhat, mert Magyar 1396 januárjában véglegesen elpusztult, tehát csakis Pulad Temir idejéből való lehet.

Mindezek az érmék, még ha majdnem kivétel nélkül tatár eredetűek és a szeráji vagy az újszeráji nagykáni pénzverde termékei is, nem bizonyítják szükségképpen azt, hogy Magyar lakosai nogájatatárok lettek volna, miként azt Klaproth bizonyítani igyekszik. A magyar érmék csupán azt bizonyítják, hogy a város XIV. századbeli lakossága a legélénkebb kereskedelmi kapcsolatban állottak a Kipcsák birodalommal, továbbá, hogy a városban általában a kipcsaki pénznemek voltak forgalomban és hogy magyar veretű érmék alig-alig készültek. Közvetve bizonyítják azt is, hogy Magyar valamilyen formában Kipcsák politikai hatalmi körzetébe tartozott. Az érmék legfeljebb gazdasági kapcsolatokra, vagy bizonyos mértékű politikai hovatartozásra utalnak, sőt néha még arra sem; a nemzetiségi viszonyokról azonban egyáltalán nem tudósítanak bennünket.

MAGYARI VERETŰ ÉRMÉK

Amikor Baer orosz akadémikus megtalálta a szentpétervári tudományos akadémia levéltárában Gaerber eredeti rajzát Magyar városáról és elhatározta, hogy azt nagyobb értekezés keretében közreadja, igyekezett minden forrást felkutatni, ahonnan tervbe vett munkájához adatokat szerezhet. Így került összekötetésbe Frähn-nel, korának egyik legnevesebb numizmatájával. Őt azzal a kéréssel kereste fel, hogy nyilatkozzék a magyar érmékről. Frähn levélben válaszolt Baer kérésére a következőkben:

„Madzsarban ugyan az Arany Horda kánjainak nagy tömegű érméje került elő, de olyan, amelyik ott is készült, ezideig igen kevés, mindössze két különböző példány akadt. Ez utóbbiak egyike, ami elég ritka, a hedzsra 710. vagy 715. évéből, vagyis 1310-ből, vagy 1315-ből való. A verető fejedelem neve (padisah-nak címezi magát, ami az Arany Horda kánjainál nagyon szokatlan) még nem határozottatott meg. Talán Toktang (Toktáj) kántól való, aki akkortájt uralkodott. (Numophylacium orientale Potatium. Casani, 1813 8° pag. 80.– Recensio Numorum Muhammedanorum Academiae Imp. Scientiar. Petropolitanae. 1826 pag. 202. No 11.– Die Münzen der Chane von Ulus Dschudschis, o. d. Gold Horde. St. Petersburg, 1832. 4° pag. 5. No. 26 és u. ott Tab. II. No. XVII.)

A másik gyakrabban előforduló pénz Muhammed kántól ered, őt tulajdonképpen Bulöknök (Puladnak) is nevezték és Temnik Mamai emelte trónra. Ezt az érmét 774-ben (azaz 1372–73-ban) Madzszer-el-dzezid, azaz Új Madzsar városában verték. (Recensio Numorum. pag. 289. No. 5. – Die Münzen der Chane von Ulus Dschudschis pag. 21. No. 174. Tab. V. No. CXLII.)³⁴¹

Eddig Frähnnek idevonatkozó szövege. Minthogy ebben a meghatározásban több zavaros pont is mutatkozik és több ellentmondás is van, szükségesnek láttam, hogy az érmét újabb vizsgálatnak vessük alá. Az eredeti példány nem állott rendelkezésemre, csakis az az ábra, amelyet Frähn fent id. m. II. tábláján XVII. szám alatt mutat be. Kétségtelenül megbízhatóbb volna, ha akár az eredeti példány, akár annak hiteles fényképe lenne kezünkben, de a mai viszonyok között be kell érünk ezzel a rajzzal is.

Felkérésemre *Germanus Gyula* és *Fekete Lajos* prof. úr szíves volt megvizsgálni a rajzon közölt feliratokat. * Mindkettőjük szerint az érme hátlapján a 715-os évszám tisztán kivehető, tehát az érme Toktáj kán uralkodásának utolsó évéből, 1315-ből való. Az ékalakú választóléccel elhatárolt részben lévő szöveget *Germanus Gyula* szerint nagyobb valószínűséggel lehet így olvasni: „*dhuriba bi amr*”, azaz „présetetett parancsára”. *Fekete Lajos* véleménye szerint a választóléc vízszintes szára fölötti írásjegyek valóban, nehézség nélkül olvashatók *dhuriba*-nak, míg a fölöttük lévő, összefont írásjegyekből a *bi amr* kiolvasható. Azonban lehetséges az is *Fekete* szerint, hogy a vízszintes választóléc alatti írásjegyek rejtik a *dhuriba* szót és akkor a lécz felső oldalán lévő somak valami más értelmének kell lennie.

Nincs azonban kizárva az sem, miként mindketten hangsúlyozzák, hogy a választólécen belüli szöveg olvasata: „*dhuriba... Madsar*”, vagyis présetetett Magyarban, de ebben az esetben a helyhatározó ragja hiányzik.

* Szíves fáradozásukért ezúttal is köszönetet mond a szerző.

Arról kellene már most dönteni, hogy a Madsar név, amelynek helyes arab alakja: **ماجر**, szerepelhet-e egyáltalán olyan monogramszerű alakban, mint a szóbanforgó érme közölt ábráján látjuk, vagy sem. Frähn szerint a szó Madsar nevét adja, a nyelvész minden befolyástól mentesen – „dhuriba bi amur”-nak olvassa. Hogy melyik olvasat a helyes, azt csak gyakorlott, az arab érmékben nagyon járatos numizmata hivatott eldönteni. Frähn idejében csakis ez az egyetlen egy Madsar-i veretű érme volt ismeretes, ma azonban több darabból álló összehasonlítható anyaggal rendelkezünk s ezek alapján, miként Zambaur Edvard ezredes úr közölte velem, Frähn meghatározását ebben a tekintetben nyugodtan elfogadhatjuk.

Ami az érme előlapját illeti, Germanus Gyula véleménye szerint a *padisah* olvasat egyáltalán nem biztos Ugyanis a felső sorban csak ez az egy szótag olvasható: „ba”. Hogy ez a szó a perzsa eredetű *padisah* szó első tagja-e, vagy sem nagyon kétséges. Maga Frähn is „nagyon szokatlannak” mondja ezt a címzést, ami Germanus aggodalmát jogosulttá teszi. A középső sorban szerepel a veretű fejedelem neve. Ezt a nevet nem arab írással préselték, egyelőre megfejtetlen.

Fekete Lajos a *padisah* szót illetően csatlakozik a fenti véleményhez és ő sem merne Germanusnál többet mondani erről. Az alsó sort azonban teljes határozottsággal „il Ali”-nak (a magas, a felséges) olvassa. A fejedelem nevét rejtő középső sort pedig kufita írásnak gondolja.

Szíves véleményadásuk után két nyitott kérdésünk maradt: mi a veretű fejedelem neve, és mi volt a fejedelmi címe.

Minthogy a pénzverés joga a mongol kánokat, illetve a helytartókat illette, a veretű fejedelem nevéként minden bizonnyal

valamelyik mongol kán neve szerepel. A veretés évszámából következnék, hogy Toktáj kán nevét rejti ez az olvashatatlan írás.* Kérdés, volt-e célja és egyáltalában lehetséges-e, hogy valóban kufita írásjegyekkel örökítsék meg a kán nevét. A mongolokról tudjuk, hogy általában ujgur írásjegyeket használtak, viszont az is igaz, hogy a mezopotámiai Kufa^{34/1} nem volt olyan távolságban Magyarától, hogy kufita rézmetszők ne kerülhettek volna a magyar fővárosba. Sőt ez valószínű is. Ibn Batuta közli, hogy a legkülönbébb foglalkozású mohamedánusok, tudósok, hitszónokok, fakírok, iparosok és kereskedők szívesen fordultak meg Magyarban.

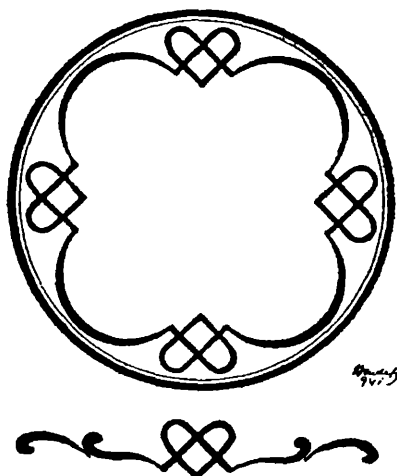
Frähn a fejedelmi cím olvasatában (padisah) olyan merész véleménynek adott kifejezést, hogy – ha ezt figyelembe véve nézzük a kérdést – feltétlenül Fekete és Germanus olvasatát tesszük inkább magunkévá.

A fejedelmi címről tehát nem mondhattunk megnyugtatóan semmit sem, csak annyit, hogy egyáltalában nem valószínű, hogy az a „padisah” méltóságnév lenne.

A szóbanforgó másik érmére vonatkozóan is kikértem Fekete és Germanus prof. urak véleményét. Természetesen ezt az érmét is csak a Frähn által közölt kezdetleges rajz nyomán vizsgálhatták meg. Muhammed kán nevét mindketten, minden kétség nélkül felismerték. Fekete prof. véleménye szerint az évszám az érmének mindkét lapján szerepel, mégpedig az előlapon 774, de inkább 772, a hátsó lapon határozottan 772. Ezek szerint tehát az érme 1370-ből való, amikor a kipszaki kán Aszisz (1364–1373)

* Miként látni fogjuk, E. v. Zambaur a kérdéses-nevet „minden habozás nélkül” valóban Toktagu-nak (Toktáj) olvassa.

volt. Germanus az Új-Madsar olvasatot elfogadja. Fekete a hátsó lapon a következő szöveget betűzte ki: a legnagyobb határozottsággal felismerhető szerinte az évszám, 772; mellette a kis négyszögbe szorított tamgha mellett balról: „Halad Allahu”, azaz „tartsa meg az Isten sokáig”. – A tamgha fölött „dhuriba” (veretett), jobbról a Madsar-eldzezid (rövidítve) név betűzhető ki.

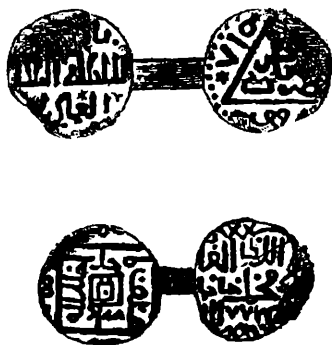

Magyarban, ill. Új-Magyarban vert mongol érmék peremdíszítése
(Szerző rajza)

Ezek szerint ennek az érmének teljes felirata: I. Muhammed kán, az igazságos szultán 772. – II. (Tamgha) Tartsa meg az Isten sokáig! Veretett Új-Madsarban 772.

A feliratot törökös jellegű díszítés koszorúzza. Ugyanennek a peremdísznek kis részletét látjuk a másik magyar veretű érmén is.

Ha összegezzük az újabb, gondos vizsgálat eredményét, nyilvánvaló, hogy az érmet 772-ben (1370–1371-ben), Új-Magyarban Muhammed kán verette. Mivel pedig tudjuk azt, hogy ebben az időben Aszisz volt Kipcsak kánja, el kell fogadnunk ez érme alapján azt a következtetést, hogy a Muhammed nevet Aszisz kán is viselte.

*Fent: a magyarí, lent: az újmagyari pénzverdében készült
mongol káni érme (Frähn nyomán)*

Minthogy nem foglalkozom érmészettel, Huszár Lajos úrnak, a Magyar Nemzeti Múzeum éremtára igazgatójának megkérdezésével Eduard von Zambaur úrhoz, a német birodalmi véderő ezredeséhez fordultam azzal a kéréssel, írja meg ő, akit az érmészeti évkönyvek az arab érmék terén ma az egyik legkiválóbb szakembernek ismernek, véleményét a magyarí veretű érméről. Lekötelező szívességgel rövidesen, 1941. március 17-i keletű levelében kimerítően válaszolt kérdéseimre. Levelét – fontosságához mérten – majdnem teljes terjedelmében, magyar fordításban közlöm:

EDUARD VON ZAMBAUR LEVELE

„Szerencsés módon itt van nálam minden olyan hozzáférhető adat – írja –, amely kérdésére vonatkozik: csak ki kell írnom „*Handbuch der muhammedanischen Prägstätten*” c. nyomásra kész kéziratomból a „*Madjîr*” c. fejezetben foglaltakat. A következőkből látnivaló, hogy a kérdésre vonatkozó irodalmi segédeszközök még mindig igen szegényesek.

Mindkét kérdéses érmét első ízben Frähn írta le 1826-ban, és pedig „*Recensio Numorum Muhamedanorum*” c. munkájának 202. és 289. oldalán, majd 1832-ben ismét közölte ezt a két érmét „*Münzen des Chane von Ulus Dschudschis*” című művében.³⁴¹²

Ugyanezek az érmék felbukkantak a British Museum gyűjteményeiből is. Ezeket *Stanley Lane-Poole* közölte ismert katalógusának VI. kötetében 506 szám alatt, 1881-ben.

Ugyancsak mindkét kérdéses érme megvan a leningrádi Ermitage éremgyűjteményében is, összesen 13 példányban. Ezeket A. Markoff ismertette leltárjegyzékének (*Inventarkatalog*) 444. oldalán 28 és 30 szám alatt, illetőleg a 475. oldalán (10 példányt).

Végül W. *Trutouszkij* „A moszkvai Rumianzoff-Múzeum éremgyűjteménye” c. orosz nyelvű művének III. kötetében, a 101. oldalon, 928 szám alatt leírt egy 774-ből származó újabb leletet.*

Ezidig megállapításom szerint a két kérdéses érme még *sehol másutt* nem szerepelt az irodalomban. A nagy orosz-, például a Gagarin-, Sztroganoff- stb. féle gyűjteményekben sincsenek madjîri veretű érmék (A kérdéses érméket nem Madjîrban találták, hanem Frähn és utódai a madjîri veretűekhez osztották be azokat.)

* Megfelel 1372-nek, tehát Aszisz kán uralkodásának idejéből való. (Bendefy)

A fenti adatokból megállapíthatja ön is, hogy a négy legkiválóbb érmész és orientalista mindkét kérdéses érme olvasatában és jelentésében teljesen azonos úton jár és nem hagy az olvasat értelmezésében semmiféle kétségnek sem teret. Ez olyan ismeretű jel, amelyet észre nem venni nem szabad. Különösen *Markoff* közlései igen nagy fontosságúak. Ennek a férfiúnak az orosz múzeumokban előkerült roppant nagy anyagot rendelkezésére bocsátották és elődjeinek számtalan hibás olvasatát és tévedését javította ki. Hogy *Markoff* *Frähn* olvasatait változatlanul megtartotta, gondolkodásra késztet. Különösen én nem helyezkedhetem vele szembe, mivel nekem ezekből az igen ritka érmékből még soha, egyetlen egy sem volt a kezemben. Egyetlen egy élő tudós van, akinek az ítélete végső fokon dönthetne: ez pedig *Vasmer Rikárd*, az ismert leningrádi orientalista. Neki azonban sajnos, néhány év óta nyoma veszett; a bolsevikiek áldozata kellett, hogy legyen. Bizonyára Szibériába száműzték. Hogy ma él-e még vagy meghalt, nem tudjuk.

Én nem merek ebben a kérdésben *Vasmer* véleménye nélkül ítéletet mondani.

...Mindenesetre megjegyzem, hogy az idevonatkozó, körülbelül 13 darab különböző érme egy roppant terjedelmes, számos orientalista által feldolgozott, olyan érmekörbe tartozik, amelynek jól megalapozott tudományos rendszere van, amelyből nem egykönnyen lehet egyik, vagy másik darabot kirekeszteni. Erre nézve szintén nem vagyok abban a helyzetben, hogy a madjiri érméket különállóaknak, a többi *Dzsudzsi*-féle érméktől függetleneknek jelentsem ki, egészen eltekintve attól, hogy én ilyen kényes kérdésben csakis autopszia, nem pedig *à priori* komoly vélemény alapján mondhatnék ítéletet...

Ami az olvasatokat illeti, azokat – a **ماحر** helynévtől eltekintve – habozás nélkül tisztán látom Ezek szerint az idősebb darab Toktagu (Toktáj) mongol káné a Hedzsra 710. évéből, a fiatalabb darab pedig Muhammed Bulak mongol káné a 774. évből. Mongol szokás szerint minden kán új székhelyet építtetett magának a régi közelében, tehát Muhammed Bulak az ő székhelyet Madjir al-djadid-nak, **ماحر الجدد**: Új-Madjirnak nevezi. A legtöbb orosz-mongol érmén van „tamgha”, vagyis az illető uralkodó címerhez hasonló jelképe. Így Muhammed Bulak érmein az ő ismeretes tamgháit láthatjuk. Az Ermitage madjiri eredetű példányain ezeknek a tamgháknak öt változatát láthatjuk, éspedig:

*Muhamed Bulak kán tamghái
(E. V. Zambaur vázlata nyomán)*

Az érmék stílusa, műszaki kivitele, ötvözete, röviden minden éremtechnikai ismertető jegye arra vall, hogy a kérdéses darabok a XIV. századbéli, déloroszországi eredetű mongol érmék közé tartoznak. Ennyit tehát minden kétség nélkül elmondhatunk.

Ami azonban a helynév olvasatát illeti, *ebben* a kérdésben irodalmi, történeti és földrajzi szempontokat kell megbírálnunk és összevetnünk. Mindenekelőtt tehát azt kellene kérdeznünk, honnan tudott egyáltalán Frähn az északi Kaukázusban, a Bujvola és a Kuma torkolatánál fekvő Madjir romjainak létezéséről...”*

* Hogy Frähn ismerte a Magyar romjaira vonatkozó, akkori újabb kutatások eredményét, nem kétséges. Az a műve, amelyben a magyari veretű érméket

Felvehetnők még azt a kérdést, ha a mongol helytartóknak Magyarban, ill. Új-Magyarban pénzverő műhelyük volt, hogyan lehetséges az, hogy a város romterületén a sok egyéb érme között magyar veretű, helyben készült érme mégsem akadt. Zambaur levele is ezt a tényt hangsúlyozza. Ezzel szemben rá kell mutatnom arra, hogy az a két érme, amelyet annak idején Frähn ismertetett, mégis csak minden valószínűséggel a magyar romok közül került elő. Ezt bizonyítja Frähn Baerhez intézett, idézett levelének első mondata:

„Madzsarban ugyan az Arany Horda kánjainak nagy tömegű érméje került elő, de *olyan, amelyik ott is készült, ezideig igen kevés, mindössze két különböző példány akadt*”.

Semmi esetre sem Frähn találta ezeket a helyszínen, hanem valamelyik utazó; legvalószínűbben Klaproth gyűjteményéből valók, de ezt legfeljebb csak Frähn kézirati hagyatékának birtokában dönthetnők el.

Mindenesetre ha majd eljutunk oda, hogy Magyar romjait rendszeres ásatásokkal feltárhassuk, érmészeti szempontból is beláthatatlanul gazdag anyagra számíthatunk. Akkor sok, ma még nehezen megközelíthető kérdésre nyerünk majd végleges választ. Az érmék tanulmányozásából levonható és véglegesnek tekinthető, legfontosabb köztörténeti eredményeket röviden abban foglalhatjuk össze: bebizonyult, hogy Magyar, mint egyik hűbéres állam fővárosa, a mongol birodalom gazdasági életébe teljesen

először leírta, 1826-ban jelent meg, míg Gaerber, Gmelin és Klaproth alapvető munkái már évtizedekkel korábban közkézen forogtak. Emellett Frähnt személyes ismeretség fűzte Baerhez is, akinek érdeklődését viszont Gaerbernek – általa megtalált – eredeti rajza keltette fel Magyar romjai iránt. (Bendefy)

beleilleszkedett. Ezt bizonyítja az, hogy nem voltak külön érméik, illetve hogy ezideig Magyar romjai között csakis mongol eredetű érméket találtak. Magyarban a mongol kánoknak provinciális jellegű pénzverdék voltak. Továbbá igazoltnak kell vennünk azt a tényt is, hogy Muhammed Pulad kán Magyar közelében Új-Magyar néven új székvárost, illetőleg új helytartósági székhelyet építtetett.

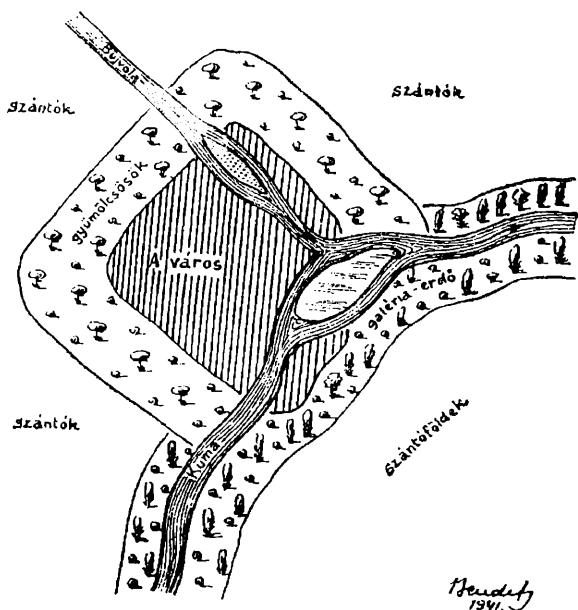
IBN-BATUTA LEÍRÁSA A KUMAI MAGYAROK ÉLETÉRŐL

A kummagyarság XIV. századi életét Ibn Batuta leírásából meglehetősen ismerjük. Igaz, hogy a derék arab utazó jóformán mindig csak Magyar városi lakosságról beszél, de ott is egyaránt tudósítást ad a gazdagabb és a szegényebb néprétegek helyzetéről. Emellett a Bestauba tett utazása alkalmával megismerkedik a szabad sátorospásztor életet élő magyarsággal is. A városi és a pásztorfajta magyarságról adott rajza igen szerencsésen egészíti ki egymást. A következőkben tételenként megtárgyaljuk Ibn Batuta leírását. (Az eredeti kútfő fordítását lásd a II. rész VI. fejezetében.)

MAGYAR VÁROS FEKVÉSE

Ibn Batuta leírását több szempontból is figyelmesen meg kell vizsgálunk. Legelsősorban a városra vonatkozó adatokat illetően.

A 2. tétel szerint Magyar annak a vidéknek, tehát Kaukáziának jelentős, s egyben egyik legszebb városa. Kertek és pompás gyümölcsösök veszik körül, ami természetes is a Kuma termé-

Magyar város fekvésének vázlata Ibn Batuta leírása nyomán
(Tervezte és rajzolta Bendefy László)

keny völgyében. A folyót még ma is galériaerdők kísérik. Klaproth leírása szerint³⁴² Georgijevszktől Magyarig, ill. a Bujvola torkolatáig mindenütt csalitos, bokros vidékeken vezet az út a Kuma mentén. A folyó partjai magasak, nagyobb rész omladozó. A cserjések és lombdombok nemcsak a folyót kísérik, hanem a pompás televényen messzire kiterjednek.

A XIV. században, tehát Ibn Batuta magyar tartózkodása idején (1333) a várost úgy képzelhetjük el, hogy a városfalakat három oldalról, ahol nem akadályozta az erdő, szélesebb-, délről azon-

ban keskenyebb sávban fogták körül a gyümölcsöskertek, mert ezen az oldalon minden talpalatnyi területet úgy kell a város lakóinak az erdőből elhódítaniok. A gyümölcsösökön túl következnek a szántók és legelők, a földesurak terjedelmes birtokai.

Hogy Ibn Batuta Magyarat a magyarok (nála: türkök) városának mondja, arról az előbbiekből már bőven volt szó.

MAGYAR VÁROS NAGY JELENTŐSÉGÉRŐL

Ibn Batuta művének „A híres Mohamed Üzbég kán szultánról” szóló fejezetében két érdekes, vonatkozó megjegyzést találunk. Az egyik röviden annyit mond, hogy a kán szó értelme a türköknél ugyanaz, mint „szultán”.^{342/1}

A másik megjegyzése érdekesebb. Üzbég kán hatalmáról szólván így ír: „Nagy királysága van, nagyon hatalmas, híres érdemekben kiemelkedő, az Isten ellenségeinek, Konstantinápoly lakóinak legyőzője, és merészséggel telt a harcban. Államai hatalmasak – folytatja – és városai jelentékenyek. Ezek közé számítják Kaffát, Kiramot, *Magyart*, Azakot, Szudakot, Kharezmet és fővárosát, Amarát”.^{342/2}

Talán semmi sem világítja meg jobban Magyar kimagasló szerepét, mint ez a rövidke összeállítás. Hány mai, a közeli környéken fekvő nagy kereskedővárost hagy el Magyar ebben a felsorolásban! Hogy többet ne is mondjak, például csak Asztrahányt, Tifliszt és Teheránt említem. Csodálatos magasságokba ívelt ennek az ősi magyar városnak a sorsa, hogy futócsillagként a semmibe hulljon!...

MAGYAR VÁROS KERESKEDŐI

A 12. tételben az utazó megemlékezik a város kereskedőiről és kisárusairól. Ezeket is látta, mondja ebben a mondatban, amely egyébként – bizonyára szórakozottságból – meg nem felelő helyre, a király feleségéről szóló beszámolóba került.

Már említettük, hogy Magyar élénk kereskedőváros volt. Szóltunk azokról az orosz forrásokról, amelyekből kitűnik, hogy a városban sok gazdag orosz kereskedő talált otthonra. A térbeli közelség alapján kétségtelennek vehetjük, hogy görög (bizánci) kereskedők is megtelepedtek Magyarban. Az arab-mohamedán kereskedelemnek is bizonyára voltak képviselői. El lehet-e képzelni ilyen kereskedelmi gócpontot zsidó nélkül? A 8. tételben valóban említ Ibn Batuta egy spanyolországi zsidót. Három hónappal korábban indult el bizonyára szegényen Hispániából, hogy világot lásson. Gazdag zsidó otthon is megtalálta volna kenyerét. 90 napi szárazföldi úttal érkezett meg Magyarba. Ha lett volna is valamije, mire odaérkezett, bizonyára kifogyott mindenből s lám, mégis volt egy bazárja, amikor Ibn Batuta 1333 júniusa derekán a magyar vásártéren meglátta. Ez a körülmény arra vall, hogy a városban több zsidó kereskedő is élt, mert csakis fajrokonai segítségével juthatott ez a spanyolországi zsidó is anyagi alaphoz Magyarban.

Magyar kereskedőnegyede olyan lehetett, mint a mai keleti városoké. A legtöbb déloroszországi és egyéb keleti városnak szívében ma is ott van a bazárnak nevezett kereskedőközpont. ahol a kicsike boltfülkék mint a méhsejtek szoronganak egymás mellett. A bazárban a vevő minden elképzelhető kereskedelmi árut, ideértve a kisebb élőállatokat is, megtalál. A nagyobb állatok

kereskedelmére külön állatvásártér szolgál. Az iparosok utcák szerint szoktak Keleten elkülönülni. Ha valamelyik iparágból nincsenek annyian, hogy egy utcát teljesen megöltözték, és emiatt többféle iparos is egy-egy utcába szorul, az egyfajta ipart űzők műhelyei szigorúan egymás szomszédságában sorakoznak fel. Hogy Magyarban is ilyen volt a helyzet, azt a romokból világosan kiolvashatjuk. A város közepén ugyanis nem találták egyetlen nagyobb épület nyomát sem. Ott – a tágas piactér körül – kisebb vályogkunyhókban a kereskedők és iparosok kínálgatták áruikat, ill. készítményeiket a városbelieknek és a várost felkereső idegeneknek egyaránt.

VÁSÁRTÉRI JELENET

A 15. tételben a magyar bazár egyik hétköznapi jelenetét ecseteli közvetlen szavakkal az író. Előkelő magyar asszony, valamelyik földesúr hitvese vonult ki a vásártérre. Drága és csinos ruhákban, ékes fejdíszben lépdel az úrnő, körülötte a szolgák és szolgálóleányok tömege. Az előbbieket juhokat terelnek az állatvásártérre, a leányok tejesköcsögöket visznek. Az úrnő – nyilván – csak azért megy ki, hogy a jószágok és a tejhaszon eladását személyesen irányítsa, de felhasználja az alkalmat arra is, hogy hazatérőben betérjen a bazárba és a kapott szeráji ezüstökért bizánci eredetű illatszereket vásároljon.

Látott a kiváló arab utazó (16. tétel!) együtt sétáló magyar házaspárt is. Amint mondja, a csinosan öltözködött asszony mellett a férjet a nő szolgájának tarthatta volna az ember egyszerű ruházata miatt. Milyen volt a férfiak ruhája Magyarban? Ezt is közli

Ibn Batuta: „egyetlen birkabőrprém, mondja, a fején pedig magas kalap, amely illik ehhez a ruhához”. Nyilvánossággal birkabőrsubáról és magas birkabőrsüvegről beszél az arab író és azt „alkulának” nevezi. Minden bizonnyal a kucsma, vagy a kalpag név rejtőzik ebben az elírt ősi, magyar szóban. A magyar, mint ősi vadász- és állattenyésztő nép a legősibb idők óta felhasználta a szőrös bőrt ruha- és fejrevaló készítésére. Ibn Batuta leírása azonban annyiban pontatlan, hogy egészen bizonyosan volt a suba alatt egyéb öltözet is a magyar férfiakon. Ha más nem, borjúszájú ing, meg bőgatya, mint hortobágyi lovaspásztorainkon nyárnak idején. A szóbanforgó feljegyzés júniusi megfigyelés eredménye. Láthatjuk, hogy a subaviselet a kumamenti magyarságnál 400 évvel a szétszakadás után ugyanaz volt, mint még manapság is nálunk. A hortobágyi pásztornép a subát télen-nyáron állandóan viseli, csak a szőrért fordítja hol ki-, hol befelé, aszerint, hogy a subának a hideg-, vagy a meleg ellen kell-e védenie gazdáját.³⁴³

KÖLTÖZKÖDŐ SÁTOROSPÁSZTOR MAGYAROK

A kumamenti magyarok sátorospásztor életmódjára utal a 22. tétel: Amikor Ibn Batuta Magyarból a Besdagh-ba, azaz az Öt-hegybe utazott, útközben látott egy költözködő magyar törzset is. Ő azt a sok embert, akiket ennek a törzsnek a vándorlása megmozgatott, valamelyik város lakosainak gondolta, s úgy hitte, hogy az egész város helyet változtat. Hogy az állattenyésztő magyar törzsek évenként legalább kétszer (a téli és nyári legelők változtatásakor) tanyahelyüket szükségképpen megváltoztatták, bizonyításra sem szorul.

A derék arab – említett hitében – keresi az elhagyott várost, de mivel nem lát gazdátlan kőépületeket, azt hiszi, hogy a mecseteket és a piacokat, azaz bazárépületeket (!) is lebontották és azok anyagát is viszik magukkal.

Valószínűleg pihenője közben találkozott az író a hatalmas karavánnal, mert amint a 23. tételben írja, konyhák füstje szállt az égnek. Semmiesetre sem szabad tábori mozgókonyhára gondolnunk. Napközben, talán a legnagyobb melegben, vagy valamelyik folyó közelében, ahol a nyájakat, méneseket és csordákat is megittatták, megpihentek, tüzet raktak és szalonnát sütöttek, vagy birkahúslevest rögtönöztek, „mert – miként írja Ibn Batuta – a magyarok (törkök) ételeiket utazás közben is megfőzik”. Ez a jótulajdonsága ma is megvan a legegyszerűbb magyarnak is! A csongrádi kubikos, az alföldi kanász, a tiszai halász, stb. el nem engedné délben a maga sültlebbencs-levesét, a dunántúli polgár meg a sültszalonnáját.

„Lóvonta kocsik szállítják ezt a népet” mondja tovább az író (24. tétel). A „nép” szón ezúttal az asszony nép egy részét, a gyermekeket, öregeket és az összes ingóságokat kell értenünk. A férfinép, a legénykék, sőt az asszonyok nagy többsége is lóháton költözködött. Bizonyosságul említhetjük Almásy György,³⁴⁴ Prinz Gyula³⁴⁵ és Sven Hedin³⁴⁶ megfigyeléseit és leírásait a mai kirgizekre vonatkozóan.

Egy ősi, kínai forrás szerint a hunoknál már a kisgyermekek birka vagy ürüháton tanulnak lovagolni és nyilazni. Vönöczky-Schenk Jakab-nak aggodalma túlzott, amikor kételkedik abban, hogy a hun gyermekek birkahátról nyilaztak,³⁴⁷ mert el lehet képzelni, hogy a pezsgővérű hun s ugyanúgy az ómagyar 3-4 éves gyermekek is, parányi nyilukkal kezükben csupa mulatságból ker-

gették a birkákat s ha egyet-egyet elkaptak, hátára pattantak. A magyarnak, a huszárkodásban egész Európa tanítójának, születésétől kezdve véreben van a ló szeretete és a lovaglás tudománya.³⁴⁸

Nincs okunk tehát arra, hogy Ibn Batuta sorait (24. tétel) más-ként értelmezzük, mint ahogy fentebb említettem.

Amikor megérkeztek a kiszemelt táborhelyre, leszedték a sátrakat a kocsikról, folytatja elbeszélését az író, és felállították azokat a földön, mert azok nagyon könnyűek. A kocsit Ibn Batuta arabának mondja, viszont tudjuk, hogy a krími tatár nyelvben a kétfogatú, négykerekű lovaskocsi neve is madžar.³⁴⁹ Ugyan Vámbéry azt hiszi, hogy ez a név későbbi eredetű és nem a honfoglalóktól származik,³⁵⁰ sőt teljesen hasonlóan vélekedik Klaproth is,³⁵¹ akitől ez a tudósítása ered, mégis fel kell tennünk a kérdést, miért ne függhetne össze a négykerekű krími kocsi madžar neve a kumamenti magyarsággal? Ibn Batutának az araba szava a ma is élő araba (kocsi) turki szóval van összefüggésben. (Az arabára a következő fejezetben visszatérünk.)

A sátrak szállításának és használatának leírása teljességben a mai kirgiz jurtákhoz hasonló sátrakra utal. Ezek szerkezetéről, szállításuk és használatuk módjáról, berendezésükről stb. a 406–408 a. id. munkában bő leírást talál az olvasó. A 24. tétel utolsó mondatának értelme a következő: Ismeretes, hogy a kumamenti magyarok között a ferencrendiek zárandok testvérei (Fratres Peregrinantes) nagy számban dolgoztak az Evangélium terjedéséért. Okmányaink vannak arról, hogy ezek a buzgó hit-terítők hűen követték a mozgó táborhelyeket, sőt hordozható kápolnáik is voltak. *Rubruquis* útleírásában³⁵² a hordozható kápolnáról igen részletes felvilágosítást nyerhet az olvasó. Ibn Batuta

– muzulmán lévén – a kápolnát természetesen mecsetnek írja. Hogy a törzsekkel vándorkereskedők is együtt vonultak, egészen hihető. Ezek sátrát mondja boltnak az író.

A BESTAU MELEGFORRÁSAI

Hogy a türkökön nem tulajdonképpen törököket (türköket) ért Ibn Batuta, az a 18. tételből világosan kitetszik. Itt arról van szó, hogy a *Bisdagh* = *Bestag* = *Bestau* hegység nevének értelme a türkök nyelvén: Öthegey. Tehát nem azt mondja, az író, hogy a *Bisdagh* név türk szó, hanem a név értelmét magyarázza meg, mégpedig a legnagyobb szabadsággal. A *bes* = öt (5) jelentést a *besgurd* >baskír népnévből különösen jól ismerjük. A *tag* = hegy szó, mint földrajzi fogalom szintén általánosan ismert.

A 19. tétel a *Bestau*-val kapcsolatban a magyarok egyik népi hagyományára utal. Volt a hegységben egy melegforrás s arról a néphit azt tartotta, ha abban megfürdik valaki, azon nem fog semmiféle betegség. A jelenkori viszonyok tökéletesen igazolják Ibn Batutának ezt az állítását is. Nemcsak a *Bestau*, hanem közeli környéke is tele van melegvízű forrásokkal, fürdő- és gyógyhelyekkel. Ilyenek pl. *Seljesznovodszk*, *Mineralnj-Vodij*, *Esszentuki*, *Kisslovodszk*, stb. Mindezek jónevű természetes gyógyfürdők, ásványokban dús melegvízzel. A kumamenti magyarság magas műveltségére vall, hogy 600 évvel ezelőtt már felismerte ezeknek a forrásoknak a hasznát, jelentőségét és szívesen fel is kereste azokat.

A MAGYAROK ASSZONYAIRÓL

Beszéljünk ezek után az asszonyokról! Ibn Batuta azt írja, hogy Magyar város türkjei az asszonyokat egy ranggal többre tartják, mint a férfiakat (9. tétel). Ebben a közlésben a hagyományos magyar nőliszteletre ismerünk.

Az írónak alkalmá volt látnia a király, mégpedig a magyar király egyik feleségét (11. és 12. tétel). A kocsisátor nyitott ablakán át ki tudta venni a nőnek az alakját, „mert a türkök asszonyai nincsenek lefátyolozva”. Ebből is láthatjuk, hogy *a magyarok nem voltak mohamedánok, hanem a mohamedán tatárok főuralma ellenére is megmaradtak kereszténységükben.*

A királynő hosszú, uszályos ruhában jelent meg, három-négy udvarhölgye kíséretében. Azok vitték utána bizonyára gazdag díszítésű ruhájának uszályát. Magas, hengerformájú kalapját ékszerek borították és talán perzsa hatásra utaló pávatollak díszítették. (14. tétel.)

Ibn Batuta a király feleségeiről ír. A türkök királyán a legnagyobb valószínűséggel *Gyeretyánt* kell értenünk, hacsak 1330–1333 között meg nem halt. Márpedig Gyeretyán katolikus fejedelem volt, így nem látszik valószínűnek, hogy több felesége lett volna, de nem tartom lehetetlennek sem. Julianus útleírásából tudjuk, hogy Matrikában a cserkesz fejedelemnek, noha kereszténynek vallotta magát, kereken 100 felesége volt.³⁵³ A keleti kereszténységben mindenesetre előadódhatnak ilyen visszasságok már azért is, mert nagyon elsőkézből érte azt a mohamedánság hatása.

Mivel Ibn Batuta a király feleségeiről ír, majd később azt mondja, hogy látta *egyiket*, fel kell tételeznünk, hogy Gyeretyán fejede-

lemnek, vagy az utódjának valóban több felesége volt, ami azonban Gyeretyánnak a katolikus hit terjesztése körül szerzett érdemeit semmiben sem csökkenti.

A KUMMAGYAR FŐÚRI RUHÁZAT

Ibn Batuta a kummagyar férfiak ruházatáról csakis az említett egyetlen esetben emlékezik meg, azzal a vásártéri jelenettel kapcsolatban. Ne higgyük azonban, hogy a XIII–XIV. században a magyar főurak is bőgatyában és subában jártak a Kuma mentén. Valószínű, hogy voltak abban az időben is szegény magyar parasztok, nemcsak orosz- és egyéb földműves rabszolgák közöttük. Ezekről azonban mind műveltség, mind ruházat dolgában élesen elütött a főúri osztály férfja.

Már a X. századi szemtanú arab s perzsa írók is azt mondják a kumaiakról, hogy azok igen tekintélyes, jóképű emberek, szeretik a díszes, fényes, pompás öltözékeket. A bizánci piacokon szívesen adták el rabszolgáikat csillogó ékszerért és bársonyszövetekért.

Zichy Jenő gyűjteményében többek között szerepel egy kis ezüstlemez,^{353/1} amelyen egy díszruhás solymászt látunk. Ennek az öltözéke határozottan a mai díszmagyarjainkra emlékeztet; viszont tudjuk, hogy mai főúri díszmagyarjaink a történeti főúri díszruhákból fejlődtek. Az is kétségtelen, hogy ezek a díszruhák perzsa hatásokra vezethetők vissza. Megvan tehát minden jogunk arra a feltevésre, hogy a kumamenti magyar főurak az említett (és a borítón bemutatott) képen látható solymászhoz hasonló díszruhákban jártak. Azt viszont a sírleletekről tudjuk, hogy ru-

háikat, akárcsak lovuk szerszámain is, arany-, ezüst-, illetve aranyozott és ezüstözött boglárók díszítették. A főurak melle nagy boglárókkal volt tele, övükről finoman kidolgozott, úgynevezett csuklós csüngők lógtak és ékes, veretes szíjvégek himbálóztak. Oldalukat enyhe görbületű, karcsú szablya díszítette. Tarsoly-lemezt, ami a mi honfoglalóink sírleletei között olyan előkelő helyet foglal el, a kumai sírleletekből tudommal nem ismerünk, de nem tartom lehetetlennek, hogy rendszeres ásatásokkal ilyenekre is akadnánk.

IBN BATUTA ÚTVONALA

Hammer-Purgstall tévesen adja meg Ibn Batuta útvonalát.³⁵⁴ Az 1. tétel világosan megmondja, hogy a derék arab utazó, miután a Krím félsziget jelentős kikötővárosából, Kercsből Azakba, azaz Azovba utazott, onnét *Kotlog Timur* emír (a leírásban *Toloktomur*) Charezmi helytartó távozása után 3 nappal egyenesen Magyar felé vette útját. Azakban Mohammed Kodzsa emír látta el útravalóval. *Kotlog Timur* és Mohammed Kodzsa elsőfokú unokatestvérek voltak de Üzbéggel elég távoli atyafiság kötötte őket össze. Üzbég üketyja Batu kán volt, a Kipcsak birodalom alapítója, az említett emírek dédatyja pedig Orda kán, Batu bátyja.

Mohammed Kodzsa a jelek szerint Azak helytartója volt. A már közölt jegyzék szerint Magyarának szintén volt mongol helytartója. Lehet, hogy a mosdoki jegyzék *Jaik* kánja azonos *Jailat*-tal, Mohammed Kodzsa testvérbátyjával. Ebben az esetben helytartói tiszttségük is nagyjában egyidőre esett.

AZ ISZLÁM TÉRFOGLALÁSA MAGYARBAN

A mongol helytartók védőszárnya alatt Magyarban az iszlám is otthonra lett. Ibn Batuta amolyan kolostorban kapott szállást (3. tétel), ahol 70 különböző nemzetiségű fakír, azaz mohamedán hittérítő³⁵⁵ verődött össze. Ezek nők és nőtlenek voltak vegyesen. Ha csak felét vesszük is családostnak, kitűnik, hogy hatalmas épületcsoportnak kellett ennek a szállásnak lennie, mert ennyi ember ma is csak egy kimondottan nagy bérházban zsúfolható össze.

A magyarok – legalább az író szerint – nem idegenkedtek az iszlámtól sem, mert állatokat ajándékoztak a fakíroknak, de az ajándékot éjjel vitték el hozzájuk (4. tétel). Mi szükség volt erre? Azt hiszem, azért cselekedtek így, hogy mások meg ne lássák, és ne botránkozzanak meg a szomszédok azon, milyen gyenge lábon áll az adakozók kereszténysége.

A kolostor fejét, Mohamed al-Bathaijij sejket nagy tisztesség övezi. Még a szultán is, akin csak Üzbég nagykánt érthetjük, meglátogatja a sejket a hercegnővel együtt, ha erre jár. (5. tétel.) A kolostort gazdag ajándékkal látják el.

A mongol hercegnőkről Ibn Batuta azt közli (6. tétel), hogy sok alamizsnát osztanak ki és igyekeznek jócselekedeteket gyakorolni, de nem derül ki a szövegből, hogy kik részesülnek az alamizsnában. Vajon csak a fakírok kapják azt, vagy a város szegényei is? Mivel Üzbég kánról tudjuk, hogy milyen nagy barátja volt a kereszténységnek, sőt az újabb kutatások szerint halála előtt meg is keresztelkedett,³⁵⁶ családjában pedig már korábban is több keresztény volt, feltehető, hogy ebben az irgalmas cselekedetben nemcsak a mozulmánok részesültek.

Gyeretyán fejedlem idejében még semmiesetre sem lehettek a mohamedán vallásúak túlsúlyban Magyarban, de a hittérítés a muzulmánok részéről is erősen folyt. A Kereszt és a Félhold mérkőzött a Kaukázus árnyékában. A 7. ítélet szerint a muzulmán hittérítés már a XIV. század elején is jelentős eredményeket ért el: a város előkelőségei közül többen Mohammed hitét vallják és a tatár helytartóval (emirrel) együtt résztvesznek a péntek esti imán. A helybeli papság munkáját alátámasztotta egy-egy idegen hitszónok megjelenése. Így Ibn Batuta ottjártakor egy bokharai hittudós időzött Magyarban, hogy a mecsetben hirdesse a próféta tanait. Az előző fejezetekben láttuk már, hogy 1380 táján a mohamedánok Magyarban olyan túlsúlyba jutottak, hogy a katolikus püspökséget a biztonság kedvéért el kellett a városból helyezni.

A mohamedánizmus magyarai térfigyelését bizonyítják azok a sírkövek is, amelyeket Klaproth talált a romok között és művében le is írt.³⁵⁷

Ezek a sírköveken a kibetűzhető szöveg arab nyelvű, írásmódjuk részben a kufita-, részben Nisz-ki jellegű. A legépebb példányok felirata ez volt:

1. „Ide temették a üdvözlöttet, akit az Isten irgalma beengedett az örökkévalóságba. Szina, Kalil fiának: Mohammednek a fia... (ti. meghalt) az időszámítás 7 és 40 és 700-ik évében.”

A hedzsra 747-ik éve 1346 ápr. 23.–1347 ápr. 11-ig tartott.

2. „A hívők bírása, Kasszi Mohammed, Tadzs-eddin fia. 7 és 70 és 700-ik évben.”

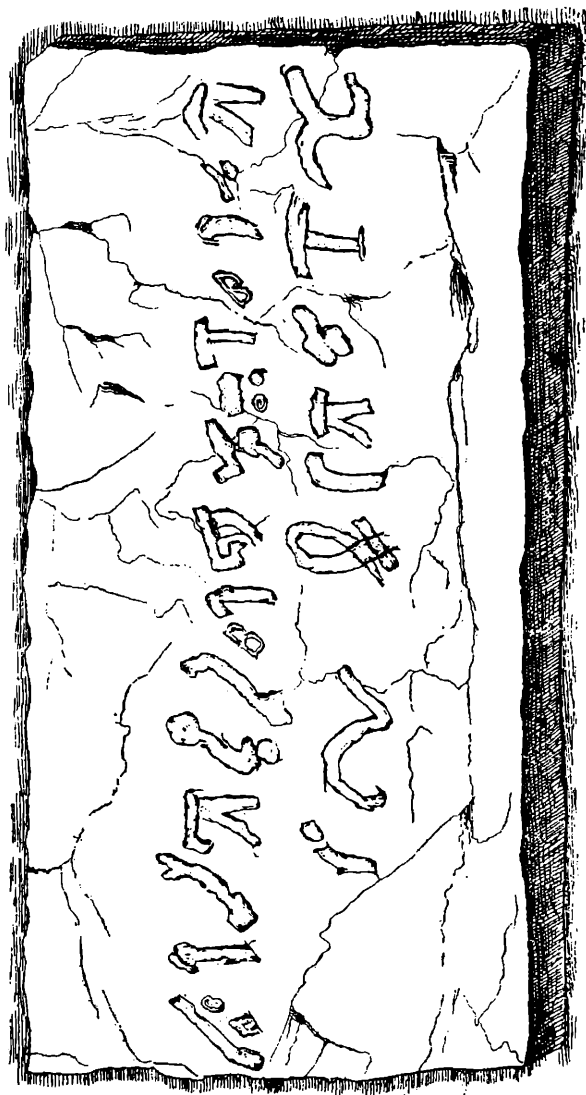
A Tadzs-eddin név jelentése: a hit koronája. A hedzsra 777-ik éve 1375 jún. 1.–1376 máj. 19-ig tartott. Ezt a szép megtartású követ Klaproth magával vitte Magyarból. Hogy hova, nem mondja

meg, de valószínű, hogy a szentpétervári akadémiába, úgyhogy ma egyk leningrádi múzeum gyűjteményében sejtjük.

Az a többi sírkő is, amelyet Klaproth kibetűzött, jórészen vagy számokkal vagy szavakkal kifejezett évszámokat tartalmazott. Ezek is valamennyien a hedzsra VIII. századából, tehát a Kr. u. XIV. századból kelteződnek, ami igen természetes és szükség-szerű következménye annak, hogy Magyar 1395-96-ban pusztult el, tehát későbbi keltezésű sírkő nem is lehetne köztük! Viszont az a körülmény, hogy XIII. századbeli sem találtak eddig, azt bizonyítja, hogy a mohamedánizmus térhódítása Magyarban csak a XIV. században vette kezdetét.

Klaproth szerint sok feliratos kő feküdt még az ő ottjártakor a romok között és még mennyit takarhatnak az omladékok, meg a mindent beborító földtörmelék. Sok feliratos követ széthordtak a szomszédos telepek parasztjai és sokat beépítettek Jekaterinográdnak erődjének falaiba is.

Itt emlékezünk meg arról, hogy Besse János hazánkfia, amikor 1829 aug. 18-án Magyar romterületén megfordult, egy közeli örmény ház falában Magyarból származó fehér márvány, feliratos táblát talált. A felírást nem tudta megfejteni, ugyanúgy nem sikerült ez a feladat Jerneynek sem. Most azzal a reménnyel adom ismét közre ennek az érdekes kőemléknek a rajzát,³⁵⁸ talán lesz valaki, aki meg tudja fejteni annak értelmét.

Feliratos tábla Magyar városból

Anyaga fehér márvány, találta és lerajzolta Besse János. Szövege még megfigyellen
(Besse J. könyvéből)

A MONGOL HATALOM KÉPVISELŐI

Visszatérve Ibn Batuta leírásának taglalásához, azokat a tételeket kell még szemügyre vennünk, amelyekben a mongol főhatalom képviselőiről van szó. Ibn Batuta könyvének Magyarra vonatkozó részében csak négy emírt említ meg név szerint: *Kotlog Timurt*, *Mohammed Kodzsát*, „*Szaltija*”-t és „*Izabeg*”-et. Az utóbbi kettőt nem sikerült azonosítanunk. Egyébként ezekkel a mongol méltóságokat jelentő nevekkal találkozunk a leírásban: emír, szultán, hercegnő, királynő.

Tudjuk, hogy Ibn Batuta Üzbég nagykán táborának vendége volt útjának azon a szakaszán, amikor Magyarban is megfordult.³⁵⁹ Nem kétséges tehát, hogy a szultán méltóságnév Üzbég nagykánra vonatkozik, az emír szó pedig a mongol helytartók méltóságneve volt. A 10. tételben találjuk a „*khatun*” szót. Ibn Batuta szerint a szó a magyar emír feleségének címe. Lehetséges, hogy a kán szóval rokon s ebben az esetben a feljegyzés talán helyes is Hammer-Purgstall szerint a nagykán feleségének címe (az orosz krónikák nyomán) „*bejlun*” volt.³⁶⁰ Nem hinném, hogy a két nő méltóságnév azonos lett volna. A khatun szó a kán szóval rokon, s így talán magasabb rangot fejez ki, mint a bej szóból származó bejlun méltóságnév.

A 10. tételből olyan fény és pompa bontakozik ki, amilyen a pompát szintén kedvelő középkori Nyugaton is feltűnést keltett volna. Nem mehetünk el szó nélkül amellett az érdekes jelenség mellett, hogy a mongol helytartó milyen kiváló megtiszteltetésben részesítette feleségét: felemelkedett előtte, üdvözölte és oldalára ültette, majd végül sajátkezőleg öntött neki a kumiszos tömlőből. Együtt ettek, ebéd után pedig drága ruházattal ajándékozta meg

nejét. Ennyi lovagiasság a nőkkel szemben nagyon szokatlan a mohamedánoknál. Lehet, hogy ezt az udvariasságot az emír a magyar fejedelem udvarában leste el, de az is lehet, hogy mivel Üzbég egyik felesége Andronikosz bizánci császár leánya volt,³⁶¹ a nyugati udvariaskodás a mongol fejedelmi családban is gyökereket vert.

A 17., 20., 21. és 25. tételből kiderül, hogy Üzbég kán Magyar városában Ibn Batuta ottjártakor *nem* fordult meg, hanem szálláshelyül a várostól négynapi járásra a Bestau hegycsoportot választotta. A leírásnak ez a része Magyar szempontjából már nem érdekel bennünket.

A MAGYARI „HÉT MECSET”

Az iszlám kumamenti térfoglalásának néhány emlékérről kell még egy-két szót szólnunk. Köppen (orosz birod. tanácsos, akadémikus, 1829 augusztusában járta be Magyar romjait) kiadatlan naplójának Baer által közölt részében olvassuk, hogy „a Kuma mentén több faluban a házak falában látható mázas téglákat mind Madzsariból hozták, ahol az úgynevezett, de már elpusztult hét mecsethez tartoztak.”³⁶²

Az orosz tartományok legelső földrajzi leírása, az első orosz térkép magyarázó szövege, azt közli, hogy Magyarnak hét mecsetje abban az időben még épségben megvolt, bár a várost nem lakták. Magyar város neve nem is szerepel a térképen. A magyarázó szöveg azonban szószerint ezt mondja: „A Kuma bal oldalán hét mecset van, (egykori földje) a madzsaroknak vagy Madzsar város lakosainak.” Hogy a mecseteket használták is

volna a XVIII. században, azt nem mondja a leírás, de mivel elhordásuk előtt hirtelen öszerogytak, valószínű, hogy a város pusztulása után a mecsetekkel sem törődött senki.³⁶³

Miechovius Mátyás lengyel történetíró (XV. század) a város pusztulásával kapcsolatban szintén említést tesz a mecsetekről:

„Is (Timurlenk) multa bella feliciter gessit, et Ciuitatem magnam in terra Czahaidi, idest: Tartarorum Zauolhensium, nomine Cumumedezar (Cumumadzar) expugnando desertauit, stant domus illius ciuitatis muratae vacuae, et Ecclesiae olim Gothorum (Palouciorum) trecentae in ritum Mahumeticum et Mesquitas absaue hahitatoribus redactae. In Castro illius Civitatis fit sepultura Imperatorum Zauolhensium.”³⁶⁴

Természetesen félreértésen alapszik a 300 mecset említése, de aki ezt az adatot közölte Miechoviusszal, ill. akiktől ez az adat származik, az feltétlenül látta Magyar városát természetben is, és a rengeteg sok kulát (őrtorony) nézte az illető minareteknek. Tévedése ellenére is három jelentős és hiteles adatot közöl a fenti idézet, éspedig azt, hogy Magyar igen nagy város volt, hogy több mecsetje is volt, és hogy Timurlenk seregei pusztították el, amiről alább bővebben lesz szó.

Ibn Batutának említett nagy művében több apróságot is találunk a kumai magyarság hétköznapi életére vonatkozóan. Az érdemes arab az utazóknak ahhoz a fajtájához tartozik, amelyiket a világon minden érdekel. És melegében fel is jegyzi – úgy ahogy látta, vagy hallotta – a dolgokat. Elbeszélésének frissességében, vázolt képei nek változatosságában sok a rokon vonás Herodótosz írásaival.

Az alábbiakban összegyűjtöttem mindazt, amit Ibn Batuta a kumamenti „türkökről” mond. Lehetőség szerint követem a fordítás hű szövegét, mert alig-alig merül fel a további magyarázatok szükségessége.

AZ ARABA LEÍRÁSA

Fentebb már volt szó a négykerekű, ma is arabának nevezett kocsiról.

A vidék lakosai – írja Ibn Batuta – arabának nevezik ezeket a kocsikat. Valamennyinek négy kereke van. Egyiket két-, vagy több ló húzza, a másikat ökrök, vagy tevék aszerint, milyen könnyű vagy nehéz a terepen való haladás. Az az egyén, aki az arabát vezeti (tehát a kocsis), az egyik befogott lóra ül, de a hátsó lovat is felnyergelik. A kocsis kezében ostor és egy hosszabb fadarab van. Az előbbivel a lovakat gyorsabb haladásra biztatja, az utóbival pedig a kívánt irányba terelgeti azokat, ha az út fordul.

A kocsira kis házikófélét szerelnek. Fapálcikákból készült és vékony bőrszíjak kötik össze. Ez a fajta sátor nagyon könnyű; nemez vagy posztó borítja és rácsos ablakai vannak. Azokon keresztül a bent ülő láthatja az embereket anélkül, hogy azok őt látnák. Az utas tetszés szerint változtathatja helyét: alhat, ehet, írhat és olvashat útközben. Azok a kocsik, amelyek a poggyászt, az útravalókat és az élelmiszerkészleteket viszik, hasonló házikókkal fedettek és zárral csukhatók.

Ibn Batutának két arabája volt, egy kisebb és egy nagyobb. Az utóbbit három tevé húzta, egyiken ült a kocsis.³⁶⁵

HOGYAN UTAZNAK A MAGYAROK

Ez a türkök szokása ebben az országban az utazásoknál: ugyanaz a mód, mint ahogy a zarándokok utaznak Hidzsar felé. Hajnali ima után kelnek útra (vagyis nagyon korán, napkeltekor), reggel 9 vagy 10 óra felé tábort ünek és pihennek délig. Dél órája után újból elindulnak és csak este pihennek meg újra.

Amikor valahol megállanak, akár éjjel, akár nappal, a lovakat, tevéket és ökröket kifogják az arabákból és szabadon engedik, hogy azok is pihenjenek. Senki sem ad (szemes) terményt a növényevő állatoknak, még a szultán sem. Ennek a síkságnak az a tulajdonsága, hogy növényei pótolják a marháknak (állatoknak) az árpát. Más országnak nincs meg ez a sajátsága. Éppen ezért rengeteg sok a szarvasmarha Kipcsakban. Nincs se pásztoruk, sem őrzőjük.³⁶⁶

(Itt Kummagvariáról az író mint Kipcsak egyik tartományáról beszél, ezért használja a Kipcsák gyűjtőnevet.)

HOGYAN BÜNTETIK A MAGYAROK A TOLVAJT?

Lopás ritkán fordul elő a türköknél az állam szigorú törvényei miatt. Íme az ő jogi felfogásuk ebben a tekintetben: Ha valakinek a birtokában rabolt ló van, köteles azt visszaadni gazdájának és még másik, ahhoz hasonló kilencet. Ha ezt nem teheti, gyermekeit fogják el, hogy pótolják a bírságot. Ha nincsen gyermeke, megfogják, mint egy birkát, és megkínózzák.³⁶⁷

A MAGYAROK ÉTKEZÉSÉRŐL

A türkök nem esznek kenyeret, sem más, jobbfajta élelmiszert. Egy fogást készítenek valamely hozzávalóval, ami az országban akad. Ez az étel a köleskásához hasonlít és *adduginak* nevezik. Felteszik a vizet a tűzre, s amikor forr, beledobnak egy keveset abból az addugiból (köles) Ha van hús is a háznál, akkor kis darabkákra vágják és ezzel együtt főzik meg, majd minden személynek kiszolgálják a részét egy edénybe, tejet tesznek a tetejére, s úgy eszik meg az egészet. Utána csípős kancatejet isznak. Ezt kumisznak nevezik.

Ezek (ti. a magyarok) erős, erőteljes és jókedélyű emberek. Néha az *alburkáninak* nevezett ételt készítik. Ez kis darabkákra vágott tészta. Közepébe kis lyukat csinálnak, majd kisebb üstbe dobják az egészet, s amikor megfőtt, csípős tejet tesznek a tetejére s így eszik meg.

Van egyfajta erjesztett italuk is: annak a *dugi-nak* (kölesnek) a magjából készítik, amelyről az előbb volt szó.

Ez a nép a cukros édességek élvezetét gyaláznak tekinti. Ramadán hónap egyik napján éppen Üzbég szultánnál voltam. Lóhúst hoztak be. Ez a nép leginkább ezi eszi, meg birkahúst és rizst. Ez az utóbbi laskához hasonló étel, megfőzik és tejjel fogyasztják el. Ugyanazon az éjjelen hozattam a szultánnak egy tányér édességet, amelyet társaim egyike készített és át is adtam neki. Belenyújtotta hüvelykujját, azután bedugta szájába, megízlelte, de nem evett belőle. Toloktomur emír mesélte nekem, hogy a szultán egyik főrabslugájához, akinek körülbelül negyven gyermeke és unokája volt, egyik nap így szólt: „Egyél édességet és mindnyájatokat felszabadítlak.” A férfi azonban visszautasította

az ajánlatot: „Még ha meg kellene is ölnöd engem ezért, akkor sem ennék belőle!”

Az egyszerű ételeket kedvelő magyarsággal szemben a káni udvarok sokat adtak az ingyencmesterségre. Ibn Batuta szerint az udvaroknál nagy bőségben voltak a finomabbnál finomabb ételek, sőt az italok között még likőr is akadt. Ezt a fehéres színű, finom italt kis kelyhekben szolgálták fel a vendégeknek.

A dugi magjából készült erjesztett ital az udvari ebédeken is szerepelt. Egy ízben Moshaffer eddin sejk volt utazónk szomszédja az udvari ebéden. Meg is kérdezte szomszédját; mikor a dugiból készült italt szolgálták fel, mit isznak. *Fűvizet*, felelte a sejk, de a tudós arab nem értette, mit jelentsen a felelet. Megízlelte az italt, de savanyúnak találta s otthagya. Amikor elhagyta az étkező helyiséget, tovább érdeklődött az ital felől. Erjesztett ital ez, dugi magjából készül, felelték neki. „*Albuzá*”-nak is nevezik. Ibn Batuta lelkes érdeklődése jóízű félreértésre is adott alkalmat. „Moshaffer eddin sejk – írja – nekem kétségkívül ezt mondta: ez az ital a dokhn (köles) vize, de barbár kiejtése miatt úgy értettem, hogy azt mondja: ez a *Don* vize.”

Ugyanezt az italt Ibn Batuta később „buzak” néven is említi. A közölt részletekből azonban világosan kitetszik, hogy ez az *addigi*, *al-buza* vagy *buzák* nevű erjesztett ital csakis a kölesmagból készített sörféleség lehetett.³⁶⁸

Oláh Miklós 1536. évi tudósítása szerint hazai kunjaink kölesből és vízből készítettek részegítő italt, s azt *buzáknak* nevezték.³⁶⁹ Tehát Ibn Batuta *al-buza* névalakja helyes és igazolja egyben azt a feltevést, hogy kunjaink kölessőre ázsiai eredetű. Törökországban a rizssört nevezték *bozá*-nak, sőt az orosz nyelv is átvette a boza nevet a kölessör jelölésére.

Megjegyzem, hogy *Tagán Galimdzsán* közlése szerint³⁷⁰ a baskírok a *buzá*-t a mai napig is csak búzából készítik, (id. helyen készítési módjáról részletes leírást ad), közeleső tehát az a feltevés, hogy Kummagvariában is, (mivel a kétféle erjesztett italra Ibn Batuta két nevet közöl), a *dugi* kölesből, a *buza* pedig búzából készült ital volt.

De la Motraye a *bozá*-t lótejből és szárított sajtból készült italnak mondja.³⁷¹

Írja, hogy egy ízben bozával kínálták meg a kubanvidéki bennszülöttek őt és kíséretét. A szárított sajtot – tudomása szerint – lótejbe, vagy vízbe teszik előzően, s úgy vegyítik nagyobb mennyiségű kumisszal. A bozából kísérői mértéktelenül ittak, úgyhogy rövidesen becsíptek tőle és elfeküdtek, mint a halottak. Egyesek egészen állati módon kezdtek kurjongatni és ordítogni részegségükben. Fél napba telt, míg ismét „feltámadtak a halottak.”

Ibn Batuta fenti közlését szerencsésen egészítik ki azok az adatok, amelyeket a kaukáziai népek ételére vonatkozóan a kaffai ferences hittérítők 1323 május 15-i leveléből ismerünk.^{371/1} Írják a testvérek, hogy Tatárország ugyan nagyon gazdag tartomány, füves, mocsaras, halban és vadban egyaránt bővelkedik, de gabonája mégis alig terem, mert a földeket rosszul művelik. Kenyere tojással készül és igen tápláló. A bort Itáliából, Görögországból és a Szentföldről hozzák, mivel magában az országban a zord éghajlat miatt igen kevés szőlő terem. A lakosság árpaléből kutyaszórt folyadékkal, különböző gyümölcsök nedvéből készített sörrel, s főként tehén-, juh-, kecske-, őz-, szarvas-, bivaly- s még inkább szamar- és kancatejjel él. De a tejet előbb megsavanyítják s bizonyos apróra tört magvak hozzáadásával olyan

egészséges, kellemes ízű és üdítő hatású italt készítenek belőle, aminő az olasz fehér édesbor (vernacinum = vernaccia).

Ezek az adatok nem fedik teljesen Piano da Carpinonak és Rubruquisnek a tatárországi étkezési szokásokról adott közléseit, de meg kell gondolnunk, hogy ők a szó szoros értelmében vett Belső-Ázsiában is jártak, és sokkal elmaradottabb népekkel is megismerkedtek, mint Kaukázia lakói. Azok között olyan ősegszerű étkezési szokások, amilyenekről tudósítanak, valóban általánosak lehettek.^{371/2}

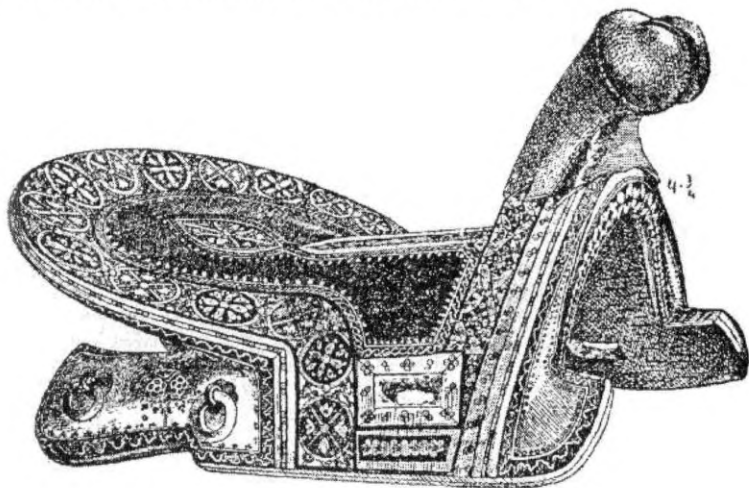
MOHAMEDÁNUS ISTENTISZTELET MAGYARBAN

Igen érdekes dolgokat közöl Ibn Batuta néhány sorban a magyarbeli mohamedán istentiszteletről. Ennek hivatalos nyelve az arab volt. Egyes alkalmakkor különböző vidékekről származó hittudósok, vagy hitszónokok keresték fel a magyar mecsetet. Ilyenkor a szónok arabul beszélt, majd szavait lefordították türk (magyar) nyelvre is. Az egyes szentbeszédnek között a Koránolvasó ifjak csodálatos hanghordozással darálták a Korán verseit, majd elkezdtek énekelni. Kezdetben mindig arabul énekeltek és ezt al-kaulnak (a szó) nevezték. Utána perzsául és a türkök (magyarok) nyelvén is zengett az ének. Ezt nevezték al-malomnának (tarka beszédnek).

Az iszlám és az arab kereskedők fokozatos terjedésével bizonyára az arab nyelv is jelentősen teret hódított Magyarban.³⁷²

A KUMAI MAGYARSÁG MÉNESEI

Ebben az országban – írja Ibn Batuta – nagyon sok és nagyon olcsó a ló. Egy kitűnő lónak az ára az ország pénzén mindössze 50-60 dirhem, ami megfelel kb. egy maghrabi dínárnak. Ezek a lovak ugyanazok, amelyeket Egyiptomban „akadis” (kevert fajú és herélt ló) néven ismernek. A lakosság a lovakból él, és annyi lovuk van, mint nálunk (ii. az arab birodalomban) birka. *Egyetlen türknek (magyarnak) néha több ezer lova van.*

Bokharai nyereg (Zichy id. m. I. kt. I. III. lb. 4. ábra)

A ménestartó türköknek ebben az országban az a szokásuk, hogy annak az arabának a sarkára, amelyen feleségeik ülnek, egy lábnyi hosszú, vékony pálcát tűznek és erre a pálcára annyi arasznyi hosszú nemezdarabot kötnek, ahány ezer lovuk van.

Láttam olyan kocsit is, – írja – amelyiken líz-, sőt esetleg még több nemezdarab is fityegett.

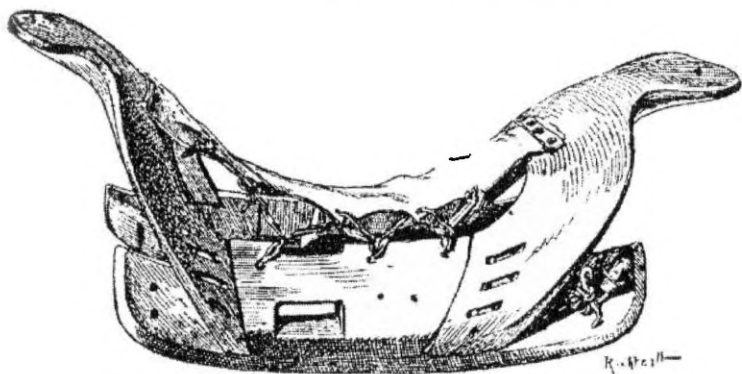
A lovakat Indiába szállítják. Egy-egy karavánban 6000 darab lovat hajtanak, esetleg többet, vagy kevesebbet. Minden kereskedőnek van 100–200 lova. A kereskedők minden 50 lóból álló csoport után egy őrt alkalmaznak. Ez gondozza és legelteti a lovakat, akárcsak a pásztor a birkákat. Ezt az embert „alkasi”-nak nevezik. Ez a csikós egyik lóra ül, kezében hosszú botot tart, s annak végéhez kötelet erősít. Amikor meg akar fogni egyet az állatok közül, azzal szembe áll a lován, a kötelet a nyakába veti és magához húzza, majd átül ennek a hátára és a másikat hagyja legelni. (A karikásostor pompás leírása!)

A továbbiakban részletesen közli még az indiai lóárakat és élénk szavakkal ecseteli, milyen búsás haszonra tudnak szert tenni a magyar lókereskedők. India lakosai nem azért vásárolják ezeket a lovakat, mert gyorsjárásúak és jó futók, hisz ők a harcban páncélinget vesznek fel és ezzel borítják lovaikat is. A lóban csupán az erejét és lépésének hosszát becsülik. A gyorsfutó lovakat Jemenből, Omanból és Fanból szerzik be.³⁷³

AZ ŐSI, KAUKÁZUSI NYEREG

.

A hun és magyar, többezer éves, ősi múlt minden dicsősége és nagysága őseink lovasnép mivoltában gyökerezik. A ló, a hun harcos legjobb, leghívebb barátja röpítette Attila fergeteges hadait Keletről Champagne kies síkjáig, Mauriacum mezejéig, s lóháton lépték át Árpád fejedelem törzsei is a Kárpátok gerincét. Árpád követői fehér lovat vittek ajándékba Szvatopluknak. A ló, mint

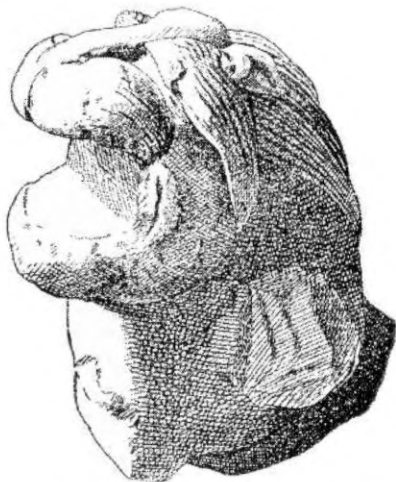

Magyarországi kun nyereg a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből
(Zichy id. m. II. kt. 586. l.)

hátasló, évszázadok és évezredek folyamán elválaszthatatlan egységbe forrt hun és magyar lovasával. Számos hun- és honfoglaláskori magyar lovassírt tártak fel ezideig is hazánkban, de csodálatosképpen, alig-alig maradt meg valami is, amiből eleink, e pompás lovasnép nyergeinek alakjára és szerkezetére biztos nyomok alapján következtethetnénk.

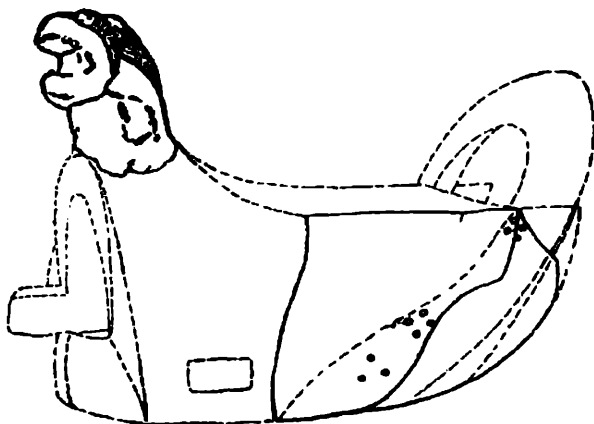
Ezért tartjuk nagy jelentőségűnek azt a nyeregmaradványt, amelyet Zichy Jenő gróf első kaukázusi utazása alkalmával a Bakszán- és Csegem völgyében gyűjtött anyag között hozott haza és amely ma a Zichy-gyűjtemény egyik igen értékes darabja. A nyereg rekonstruálásával Pósta Béla foglalkozott,³⁷⁴ így mi megelégedhetünk a kész eredmények közlésével. A fanyeregnek három részlete maradt meg, mégpedig egy oldalrészlet a baloldali hátsó feléből. Ez a rész hátsó oldalán harántos, sima felületű, előoldalán, alul pedig szárnyakat alkotva ketté nyílik. Alsó szárnya harántos domború felületű és hátsó sarkában három, középen

négy, majd ezután ismét három (valószínűleg a szövettakaró megerősítésére szolgált) lyuk van s ezeknek a háti oldalon az öltéseket vezető csatornák felelnek meg. Alsó szárnya is **harántos**, de a **comb** hajlásának megfelelően hornyolt felületű, míg szélein hármasonalú szegélydísz fut végig. A felső szél szegélydíszét kettősvonalú zezzugvonal is tarkázza. A másik maradvány ugyanezen nyereg oldalrészletének közepéből megmaradt darab, míg a harmadik darab az előkápának oroslánfej alakban kiképzett orma. A szép fafaragvány ordító, zsákmányra éhes hímoroslán fejét formázza.

A csegemuölgyi nyereg oroslánfejként kiképzett előkápája
(Zichy id. m. II. kt. IX. t. 2. ábra)

Hogy ezek a leírt darabok valóban egy nyereg maradványai, azt biztossá teszik a háti lapon kivehető szíjlyukak. Hazánkban a kunok lakta Kunságban elvéve még ma is láthatunk itt-ott ún.

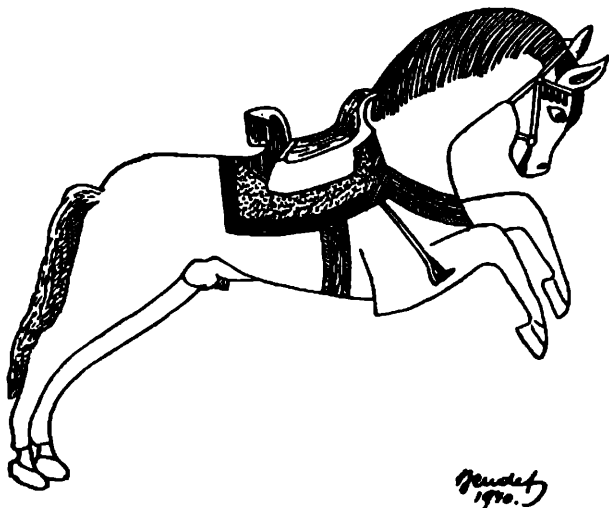

A csegemvölgyi nyereg rekonstrukciója Pósta Bélától

kun nyergeket, ezelőtt 50 évvel azonban a Kunságon széltében-hosszában elterjedtek voltak. Egy példányt őriz belőlük a Néprajzi Múzeum is. Ennek a nyeregnek az alapján mondta ki Pósta Béla, hogy a Zichy-féle gyűjtemény csegemvölgyi kérdéses darabja valóban egy fanyereg részlete, mert az azon látható lyukak csakis a kápa beeresztésére szolgálhattak. A csegemvölgyi részlet azonban felső részén világosan mutatja azt is, hogy befejezett egész és a felső rész harántos szélé, valamint az abban látható csap kétségtelenné teszi azt is, hogy nyergünknek két ilyen oldalrészből és egy vízszintesen fekvő lapból, a középső ülődeszkából kellett állania. Ez utóbbiakat csapok segítségével rögzítették a nyereg alsó részével.

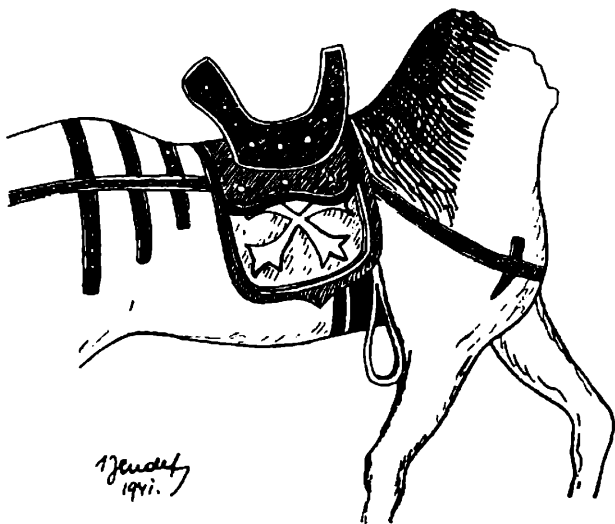
Ezeknek az alapvető elemeknek megállapítása után már nem volt nehéz a rekonstrukció munkája, csupán olyan nyeret kellett Pósta Bélának keresnie, amelynek két harántos oldalrésze és

egy középső ülődeszkája van, hogy annak alapján a feladatot akadály nélkül befejezhesse. A kívánt formát a Zichy-féle gyűjtemény egyik bokharai nyergében találta meg. Ezt a nyeregfajtát a Webster-féle katalógus perzsa nyergnek nevezi.³⁷⁵ Minthogy ez a nyereg főbb alkatrészeiben egyezik azzal a nyeregfajtaival, amelyet Pósta Bélának a cseghemvölgyi maradványok alapján sikerült rekonstruálnia, nem volt akadály annak sem, hogy az oroszlánfejet elégséges biztossággal az előkápához tartozónak jelentsse ki. Így tudta bemutatni az eddig ismert legrégebbi kaukázusi nyereg formáját. Korát illetően teljesen határozott véleményt nem mondhatunk, mert ez a nyereg fajta Keleten még ma is divatos, de az előkapa faragott oroszlánfeje alapján azt legvalószínűbben a perzsa-szasszanida művészeti körbe utalhatjuk.

XIII. századbéli magyar fanyereg. A jáki apátsági templom szentélyének falán feltárt Szent György-freskó nyomán rekonstruálta Benedek László

Hogy ez a nyeregforma a magyarságnál ismert volt, azt a jáki apátsági templom szentélyének Szent György freskója, valamint a székelyderzsi unitárius templomnak Szt. László leányszabadító mondáját ábrázoló freskója bizonyítja. A jáki templom freskói Gerévich Tibor szerint a XIII. század derekán készülhettek. A szóbanforgó falkép igen mozgalmas ábrázolás: „almásderes lovon vágatató Szent Györgyöt mutat be, amint széles támlás nyeregben ülven, lándzsáját nagy erővel a ló lábai alatt fekvé védekező sárkány testébe döfi. A vörösbarba, vékony, igen érzékeny rajz a képnek különös finomságot ad. Noha a freskóról megállapítható, hogy olasz hatásokat visszatükröző, bizánci eredetű ikonográfia, amennyiben bizáncias a szentnek fiatalos, színes, dúshajú arc-típusa, egészében azonban a művész a középkori bátor lovag

XV. századbéli magyar nyereg
a székelyderzsi unitárius templom Szent László freskójáról

ideálját mintázta meg, ahogyan az ilyen gyakori ábrázolások sémáját a festő mintakönyvekben készen kapta, a mintán azonban művészi érzéke, temperamentuma szerint szabadon változtathatott. Innét van, írja Gerevich, a hasonló képek számos analógiája különböző országok műemléki anyagában s ez áll a kiváló jáki mesterre is, akinek magyarságát nincs okunk kétségbevonni.³⁷⁶

Románkori emlékeinken szinte megszámlálhatatlan esetben találkozunk kimondottan egykorú magyar, sőt ősi hun és magyar hagyományokra utaló motívumokkal. Ez bizonyítja azt, hogy a magyar építő-, szobrász- és festőművészek szívesen előszeretettel alkalmazták a nemzeti elemeket feladataik megoldásánál. Hogy a jáki mestert is hasonló törekvések fűtötték bizonyítja az is, hogy pl. a Mária halálát ábrázoló freskóján a sirató aszonyok a magyar nők egykorú fejfödőjét hordják. Jogos és alapos az a feltevésünk tehát, hogy Szent György lovának nyerge és nyergelése is az egykorú, tehát a XIII. század derekán divott magyar nyeregnek és a szokásos nyergelési módnak a megörökítése. Bemutatott képünkön a Gerevich id. művében közölt jól sikerült fénykép nyomán rekonstruáltam a XIII. századbéli magyar nyeret és nyergelési módot.

Ha összevetjük ezt a képet a szintén közölt bokharai, cse-gemvölgyi és a mai kun nyereggel, láthatjuk, hogy a jáki nyereg pontosan megfelel a bokharai, illetve a cse-gemvölgyi nyeregnek. Jól kivehető azon a fanyerget borító díszes posztó, valamint pontosan előttünk áll a nyergelés módja is: láthatjuk, hogy a fanyereg alá vastagabb, erősebb takaró került, hogy a nyereg a ló hátát fel ne törje. A nyeret széles öv, az ún. heveder szorítja a ló hátához. Ott találjuk a képen a nyereg hátracsúszását meg-

akadályozó szügyelő, valamint a talpas kengyelt is, ezt a jellegzetesen hun találmányt.

Az udvarhelyvármegyei Székelyderzs kisközség unitárius templomának egyik freskóján további, igen értékes összehasonlító anyagot találunk. A templom gót jellegű és a középkori, megerősített templomok sorába tartozik. Falfestményei 1419-ből valók.³⁷⁷

Minthogy az épület eredetileg katolikus templom volt, falfestményei is a szentek életéből vett jeleneteket örökítenek meg. Egyik freskón Szent László király életének azt a jelenetét látjuk, amikor éppen megszabadítja a magyar leányt az őt elrabló kun harcostól. A király és a kun a földön birkóznak, a király fehér paripája pedig, a XV. századbeli magyar nyereggel a hátán, szabadon áll.³⁷⁸

A XV. századbeli magyar dísznyereg, ahogy a falfestmény nyomán bemutatott képről láthatjuk, egyenes vonalban továbbfejlődött alakja az egyszerűbb jáki nyeregnek. Kengyele – úgy nézem – egyszerűen szíjból készült. A szügyelőn díszítő célzatú kereszttagot figyelhetünk meg.

Míg a jáki lovon a nyereg előrecsúszását megakadályozni hivatott farmatringot még nem látjuk, ez utóbbin már szerepel, méghozzá díszes keresztiszíjjazattal.

Minthogy ezek szerint a csegemvölgyi, Webster nyomán a perzsa jellegűek közé sorolandó, de minden bizonnyal ősi hun nyereg a XIII., sőt továbbfejlődött alakjában a XV. századbeli pannóniai magyarságnál még ismert és használt volt, feltétlenül ismerniük, sőt használniuk kellett ezt a nyeregtípust a kumamenti magyaroknak is azokban a küzdelmes évszázadokban, amelyekről ebben a munkában van szó.

Nagyon hasonló, oroszországi nyeregformát mutat be Zakharov „*Studia Levedica*” c. m. 26. képén. Ez a nyeregforma szerint Oroszországban a XIV–XVII. században eléggé elterjedt volt.³⁷⁹

A KAUKÁZUSI MAGYAR SZABLYA

Az orosz régészek már a cári világban is behatóan foglalkoztak honfoglaló őseinkre vonatkozó kutatásokkal és ásatásokkal, a múlt világháború óta pedig ez a munka kiteljesedett, a tudományosság legkorszerűbb szintjére emelkedett. Minthogy rengeteg lelet van a különböző orosz múzeumokban és gyűjteményekben felhalmozva, tudósainak megvan a lehetőségük egy-egy tárgykörben az összegező munkára.

A törökös-jellegű szablyákkal legutóbb Arendt V. V. professzor foglalkozott a 492. a. id. munkában. Az általa feldolgozott anyag túlnyomórészt orosz földön került elő s jobbára VIII–IX. századi eredetű, de van közöttük olyan darab is, amely minden kétség nélkül – a X., sőt talán a XI. század terméke.

Az Arendt által feldolgozott leletanyagnak gyenge harmada kaukázusi eredetű. A szablyalelet aránylag kevés; még jól felszerelt sírokban is ritkán akad egy-egy darab. Ebből Arendt arra következtet, hogy a szablya nagy kincs volt a maga idejében, s különösen ha díszesebb kivitelű is, apáról-fiúra – talán évszázadokon át – öröklődött a családban.

Azokat a szablyákat, amelyekről alább szó lesz, az eddigi régészeti irodalom „kazár szablya” néven ismerte. Arendt minden adatot szigorúan figyelembevéve arra a következtetésre jutott, hogy ezek a szablyák csakis a levediai-, illetve a kaukázusi ma-

gyarság, tehát a mi honfoglalóink és a kumai magyarok hagyatékaik lehetnek. Ezért javasolta, hogy a jövőben mint „magyar szabályokról” emlékezzünk meg róluk.

A tényleges szabalyaleleteken kívül nagyfontosságú és „sokatmondó” a Kamenája babák tanúsága is. Ezek az északi Kaukázus vidékén éppúgy otthonosak, mint az ázsiai sztyeppék egész szélességében. Hazájuk talán az Altáj-hegység, vagy az orchoni feliratok vidéke. Oroszország csak nyugati határterülete lehet ennek a hatalmas kultúrának. A Kamenája babák tanúsága szerint tárgyalta szabályák ehhez a kultúrához tartoznak.³⁸⁰

Milyen volt tehát az ősi kummagyar szablya? Arendt szerint pengéje általában igen csekély görbületű volt. Mérési módszere szerint a görbület legfeljebb a 32 mm-t érte el. Az összes szablyán kétoldali élesítést tapasztalt, azonban nem egyforma hosszúságban. Néhány esetben az *elman* nyomát is megtalálta. A török eredetű *elman* műszó a penge jellegzetes kiszélesedését jelenti a háton. Rendesen az ütés középpontjánál kezdődik és természetesen kétoldali élesítést tételez fel. Ugyanis a pengé hát alsó részének élesítése magával hozta a penge végének megkönnyebbedését, s ezért annak súlypontja a markolat felé tolódott el. Hogy a fegyver a hozzáfűzött erőitani kívánalmaknak megfeleljen, hosszú évtizedek-, sőt évszázadok tapasztalata érlelte meg az *elman* kidolgozási módját. Az elv alkalmazását már bronzkori kardokon is tapasztalták.³⁸¹ A pengék hossza általában 70-79 cm, szélessége pedig 3-3,4 cm körül mozgott.

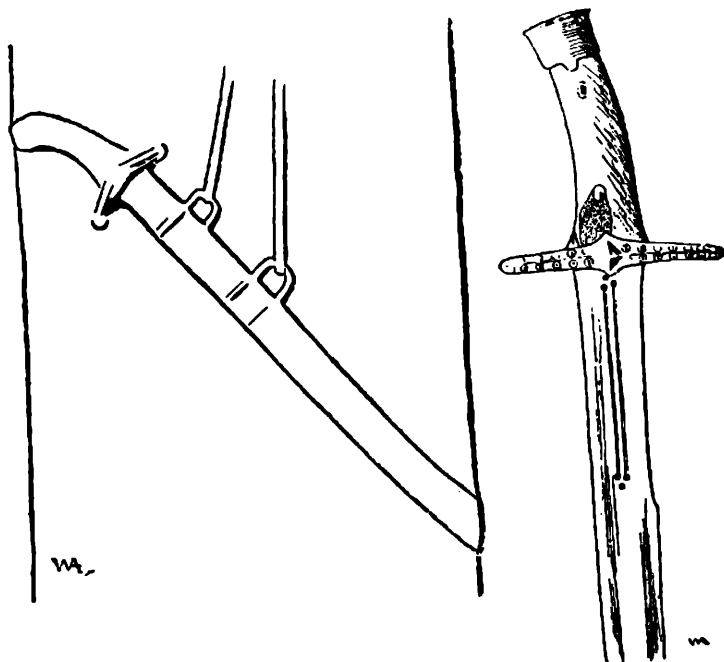
A szabályák keresztvása a régi szibíriai és szkíta kardoknál megismert típusnak továbbfejlődött formája. Két csoportba oszthatók. Egyik középpüth mintha megtört volna, s két karja lefelé hajlik, a másik teljesen egyenes. Arendt nem tartja lehetetlennek,

hogy „talán külön népi hátere van mindkettőnek.” Míg az első csoport a szkíta kardokkal mutat rokonságot, az utóbbi – ahogy Tóth Zoltán is sejtí³⁸² – inkább az ősi avar szablyákhoz áll közel.

A szablyák díszes borítású *markolata* magába zárja a penge nyúlványát, az úgynevezett markolatvasat, Egyes példányokon pompás borítást találunk, más példányokon pedig egy keleti rájafaj, a Trygon Sephon bőre helyettesíti azt. Néhány olyan szablyapéldány is előkerült, amelyeken a markolatot 3-4 díszes, ötvösmunkával remekelt „tüske” osztja meg. A „tüskék” jelölik ki az ujjak helyét.^{382/1} A markolat vége változatokban bővelkedő, díszes kiképzésű *markolatgombban* végződik.^{382/2}

A szablyákat könnyű fahüvely védte. Egyes leletek korhadt hüvelymaradványai fennmaradtak. Arendt véleménye szerint néha jól kidolgozott nyírfakérget, máskor az említett rájabőrt használták a hüvely borítására. A hüvelyt két-két pánthoz csatlakozó fülön keresztül szíjjal kapcsolják az övszíjhoz. A kardszj meg erősítésének módja ismét igen régi típusú kardhoz: az avar-, sőt a távolkeleti-, a kínai- és japán kardokhoz vezet el bennünket. Ez a típus meghonosodott Iránban is a szasszanidakultúra időszakában.^{382/3} Hogy a penge hegyét, illetve a hüvely végét az ütődésektől védjék, a hüvely végére több esetben díszes fémborítást erősítettek. Más példányokon egyszerűbb, de hatásos módon érték el ugyanezt a célt.

Az Arendt által leírt szablyák fémborításának *díszítőelemei* különösen érdemesek figyelmünkre. „Ritka kivétellel a vízililiom stilizált levelének ugyanazt az egy motívumát használják fel. Ugyanezt a díszítést ismétlik a szablya övszíjának és a lószerszámnak veretei is. – A motívum eredete bizonytalan. Ha szimbolikus értelmet keresünk benne, akkor valamely nagy „anyafolyó”-

Magyar szablyatípusok a Kaukázusból
Balról: a zbrucsi idól szablya ábrázolása
Jobbról: szablyalelet a Kubán vidékéről: Majkopi került
(Arendt id. művéből)

nak szimbolikus ábrázolására lehetne gondolnunk. Dr. Salmony Alfréd úr volt szíves figyelmemet felhívni arra, hogy ez a növényi motívum a Tang-kori kínai művészetben is otthonos.^{382/4} Az Altáj-vidéki türk kultúrának, amennyire azt a moszkvai Állami Történeti Múzeum anyagából ismerhetjük, erős kapcsolatai voltak Kínával. A Trygon Sephon bőrének következetes alkalmazása megerősíti

a Távol-Kelettel való összefüggések feltételezését. Sőt arról is beszélhetünk, írja Arendt profeszszor, hogy a szóbanforgó dél-oroszországi emlékek által képviselt kultúra egy hatalmas belső-ázsiai civilizációnak köréhez tartozik, amely a mongol területeken, esetleg a Csendes-óceán partjain fejlődött ki.^{382/5}

A szabályakat illetően tehát ahhoz a fontos végkövetkeztetéshez jutunk, hogy mind azok alakja, mind a markolatborításul alkalmazott rájabőr, mind a fémborítások díszítése ősi, távolkeleti kapcsolatokra utal, és legalább is a türk időkhöz vezet vissza. Másik fontos eredményünk az, hogy ami a lovaskultúra összetevő elemeit illeti, azok a nyugati (pannóniai) –, és a keleti (kumai) magyarságnál teljesen azonosak és közösek. Ez pedig szintén azt bizonyítja, hogy a két nép egyazonos gyökérről sarjadt, egymástól végzetesen elszakadt, de népi mivoltában mégis mindig változatlanul magyarnak megmaradt hajtás volt.

KUMMAGYARIA PUSZTULÁSA

TIMUR LENK

XIV. század vége felé, a mongol birodalom gyorsütemű eseményei közepette senki sem tulajdonított nagyobb fontosságot annak a híradásnak, hogy egyik tatár törzsfőnök fia, a sánta Timur, Szamarkand emírévé kiáltotta ki magát. A fiatalember ekkoriban (1369-ben) 33 éves volt s egyelőre még elismerte a csagatáj kán főuralmát. Azonban alig telt el líz esztendő, a férfikora delén járó Timur kimozdult ősei fészkeből. Hatalmas seregével, bámulatos stratégiai érzékével és ügyes diplomáciai fogásainak segítségével csakhamar a legnagyobb mongol uralkodók közé emelkedett, és lába előtt hevert Elő-Ázsiától Indiáig az óriási kontinens déli fele.

1380-ban Khorasszában járt s meghódította Elő-Ázsia küszöbét. További hat év alatt birtokába vette a kisebb államokra darabolt Perzsiát. Hogy milyen hihetetlen kegyetlenséggel járt el a neki ellenszegülő városokkal szemben, arra elég megemlítenünk Iszpahán példáját, ahol 70 000 hadifogoly fejéből emeltetett magának piramist.

1394-ben elfoglalta Bagdadot, négy év múlva pedig Indiába rontott, kirabolta Delhit s a szerencsétlen városban 100 000 foglyot öletett halomra. 1400-ban az egyiptomi szultántól elragadta Szíriát, majd Bajazid szultán ellen fordult és 1402 július 2-án az

a Távol-Kelettel való összefüggések feltételezését. Sőt arról is beszélhetünk, írja Arendt profeszszor, hogy a szóbanforgó dél-oroszországi emlékek által képviselt kultúra egy hatalmas belső-ázsiai civilizációnak köréhez tartozik, amely a mongol területeken, esetleg a Csendes-óceán partjain fejlődött ki.^{382/5}

A szabályakat illetően tehát ahhoz a fontos végkövetkeztetéshez jutunk, hogy mind azok alakja, mind a markolatborításul alkalmazott rájabőr, mind a fémborítások díszítése ősi, távolkeleti kapcsolatokra utal, és legalább is a türk időkhoz vezet vissza. Másik fontos eredményünk az, hogy ami a lovaskultúra összetevő elemeit illeti, azok a nyugati (pannóniai) –, és a keleti (kumai) magyarságnál teljesen azonosak és közösek. Ez pedig szintén azt bizonyítja, hogy a két nép egyazonos gyökérről sarjadt, egymástól végzetesen elszakadt, de népi mivoltában mégis mindig változatlanul magyarnak megmaradt hajtás volt.

KUMMAGYARIA PUSZTULÁSA

TIMUR LENK

XIV. század vége felé, a mongol birodalom gyorsütemű eseményei közepette senki sem tulajdonított nagyobb fontosságot annak a híradásnak, hogy egyik tatár törzsfőnök fia, a sánta Timur, Szamarkand emírévé kiáltotta ki magát. A fiatalember ekkoriban (1369-ben) 33 éves volt s egyelőre még elismerte a csagatáj kán főuralmát. Azonban alig telt el líz esztendő, a férfikora delén járó Timur kimozdult ősei fészkeből. Hatalmas seregével, bámulatos stratégiai érzékével és ügyes diplomáciai fogásainak segítségével csakhamar a legnagyobb mongol uralkodók közé emelkedett, és lába előtt hevert Elő-Ázsiától Indiáig az óriási kontinens déli fele.

1380-ban Khorasszában járt s meghódította Elő-Ázsia küszöbét. További hat év alatt birtokába vette a kisebb államokra darabolt Perzsiát. Hogy milyen hihetetlen kegyetlenséggel járt el a neki ellenszegülő városokkal szemben, arra elég megemlítenünk Iszpahán példáját, ahol 70 000 hadifogoly fejéből emeltetett magának piramist.

1394-ben elfoglalta Bagdadot, négy év múlva pedig Indiába rontott, kirabolta Delhit s a szerencsétlen városban 100 000 foglyot öletett halomra. 1400-ban az egyiptomi szultántól elragadta Szíriát, majd Bajazid szultán ellen fordult és 1402 július 2-án az

ankarai ütközetben az oszmán-török birodalomra halálos csapást mért. Három év múlva, azaz, 1405-ben a kínai birodalom elleni támadást készítette elő, amikor február 17-én Otrarban hirtelen meghalt.

Timur Lenket, vagy Timur Gurgánt³⁸³ a történelem első sorban mint különösen véreskezű hódítót ismeri, bár törvényeiből, emlékirataiból és az egykorú keleti történetírók feljegyzéseiből előtűnik a másik arca is. Békeidőben szerette és bőkezűen támogatta a művészeteket és a tudományt is.³⁸⁴ Ezek az erények azonban nem tudják ellensúlyozni azokat a sötét tulajdonságait, amelyek miatt évszázadok távolából is csak borzalommal tudunk emlékezni erre – a féktelen uralomvágytól hajtott, mondhatnánk megszállott – tirannusra.

TIMUR LENK ELSŐ HADJÁRATA TOKTAMIS ELLEN

Minket ezúttal Timur életének az a tíz esztendeje érdekel, amely Perzsia leigázása és az indai hadjárat kezdete közé esik, tehát 1387–1396. Ezekben az esztendőkből zajlott le az a három hadjárat, amelyet Timur Lenk a kipcsaki birodalom kánja, Toktamis ellen folytatott.

Toktamis kánt Timur bizalma és jóindulatú barátsága erősítette meg, hatalmában. Toktamis Timur barátságára támaszkodva 1382-ben Oroszországba rontott s bár Susdal és Rjezan fejedelmei igyekeztek őt feltartóztatni, mindent elpusztítva és felégetve, ami útjába akadt, Moszkva ellen vonult és 1387 augusztus 26-án a várost földig elhamvasztotta. Hét város: Vladimir, Svanigorod, Perejaszlavl, Judieff, Mosejszk, Dmitros és Borovszk estek még a vérek és vasnak áldozatul, panasolja Nikon krónikája.³⁸⁵

Timur Lenk mongol nagykán (1369–1405). Toktamis kipcasi kán ellen folytatott évtizedes háborúskodása a kumai magyarság teljes szétszóródására vezetett. Fővárosukat, Magyar 1396 elején földig leromboltatta

A sikerén elbizakodott Toktamis 1387-ben elpártolt jótevőjétől, Timurtól, sőt haddal ellene fordult, és Azerbejdzsánba rontott. Timur azonnal Tebrisz felé sietett, mert a támadó már odáig eljutott. Mirza Miransah, Timur fia vezette azt a sereget, amely – miután Toktamist a Kur folyón túlra szorította – Derbendig üldözte a megvert kipcsaki hadat. Toktamis kénytelen volt békét kérni és Timur ezúttal hajlandónak is mutatkozott megbocsájtani neki hűtlenségét.

A MÁSODIK HADJÁRAT

De Toktamis nem tudott beletörődni a Timurral szembeni függőségi viszonyba és 1388 végén újból áskálódni kezdett pártfogója ellen. Hadat gyűjtött és Timur ellen vonult. Minthogy a támadó egyike volt a történelemben ismert leghatalmasabb kipcsaki kánoknak, a tatár törzshad mellett tekintélyes számú hűbéres, vagy szövetséges nép fegyveres serege is támogatta vállalkozásában. A leigázott orosz fejedelmek kénytelenségből támogatták Toktamis hadait. Boris Konstantinovics susdáli fejedelem csapatát Szeráj ala küldte Toktamis segítségére. Ennek fejében a kán Vaszili Dimitrovics herceget Moszkva trónjára segítette. *Jefdi Sereffeddin* perzsa történetíró szerint³⁸⁶ az oroszokon kívül Toktamist segítették még a különféle kisebb, kaukáziai hegyi népek, a cserkeszek, alánok, a krími tatárok és a kummgyarok (nála: bas-kírok) hadai is. Egészen természetes, hogy a közös érdek ezúttal Toktamis táborába szólította őket.

Toktamis tehát a kipcsak, orosz, alán, cserkesz, magyar, nogáj, kumük, krími tatár stb. lovasokból álló hadával Timur ellen vonult,

de ezúttal sem került közük komoly háborúra a sor Timur és másodszülött fia, Ozmán sejk a Jaxartész (Sihun) folyó mellett, az Enbar hegy közelében bekerítette Toktamis csapatát és teljeséggel rönkreverte azt.

Ez a vereség a kumamenti magyarságnak a vérvesztését is jelentette. Ezzel szemben nem volt vége a hadjáratnak. 1389 áprilisának elején Timur alvezérei hidakat verettek a Jaxartészen és az így átkelt csapatok éjjeli menetekkel bekerítették Toktamis hadait s újból megverték azokat. Timur egyideig üldöztette a menekülő ellenséget, majd maga is visszavonult Szamarkandba, Toktamis pedig ugyanakkor Kipcsakba. Így végződött Timur második, Toktamis elleni hadjárata.

A HARMADIK HADJÁRAT

Egy év múlva, 1390-ben Timur újra elhatározta, hogy Toktamis ellen indul. Seregével együtt tehát Khodzsenden át Taskendbe érkezett, de csak 1391 jan. 19-én vonulhatott tovább, mert közben váratlanul súlyosan megbetegedett. Három kipcsaki herceg az útmutatója. Ezek között van *Temir Kutluj Aghlen*, Timur egyik legmeghittebb embere és alvezére, akinek később a Toktamis elleni végső leszámolásban fontos szerep jutott. Így lett *Temir Kutluj* egyik főszereplője annak a szomorú történetnek is, amelyről ebben a fejezetben akarunk részletesebben beszélni.

Timur felgyógyulása után a csapatok elhagyták Taskendet és észak felé nyomultak. Amikor Karasum mellett letáboroztak, megjelentek Toktamis követei és békére, engedelenségre akarták bírni Timurt. Uruk megbízásából „egy *Sunkárt* (zongort) ez a leg-

nemesebb fajtából való sólyom,³⁸⁷ és kilenc különösen gyors paripái" ajándékoztak a hódítónak, de mégsem tudták azt eltéríteni szándékától. Csapatái hat héten át egyhuzamban lovagoltak, míg átkeltek Turkesztán síkságain, majd 1391 május elején a Dzsilandzsi partjára érkeztek. Timur hadserege kezdett kifogygni élelmiszeireiből. A fővezér, hogy a készletekkel takarékoskodjanak, megtiltotta a húsevést és a kenyérsütést, pár nap múlva pedig a folyó környéki ligetes síkságon körvadászatot rendeztetett. Igen sok hatalmas termetű „szarvasi” ejtettek el. Ezeknek mongol neve *kandagáj*, a kipcsaki bennszülöttek azonban bulennek (bölény)³⁸⁸ nevezték ezeket az állatokat.

Ezúttal kétségtelenül megállapíthatjuk az egykorú történetíró tévedését. Timur Lenk ugyanis nem szarvasokra, hanem bölényekre rendezett vadászatot. Ezt feltétlenül bizonyítja a *bulen* – *bölény* szó, mivel a szarvasi sem a kun, sem a török, sem a magyar nyelv sohasem jelölte *bulen* névvel. Az is kétségtelen, hogy csakis a ma „kaukázusi bölény” néven ismert *Bos bonasus caucasicus* Grevé fajtáról lehet szó. Ma ez a bölényfajta a Kuban mellékfolyóinak, így elsősorban a Szelendzsuknak és a Nagy Lábának völgyeiből ismeretes, de innét is kipusztul lassan az erdőségek kitermelése miatt. A múlt század derekán még nagyon is elterjedt fajta volt az egykori kumai magyar vidékeken, az Elbrusztól északkeleire eső lankás-dombos, erdőborította hátakon. Ám 600 évvel ezelőtt, ahogy a fenti híradásból látjuk, a bölények még a Dzsilandzsi folyó és a hasonló nevű hegység környékén (66° Gr. k. h., 49° é. sz.) is otthonosak voltak.³⁸⁹ Ez a körülmény arra is jól rávilágít, hogyan tudták a kereskedők karavánok az Éhségpusztaságot könnyen kikerülni: a Dzsilandzsi hegység lábától rövid úton át lehetett vágni a Szir darjához, ennek

mentén pedig eljuthattak Taskendbe, onnét Szamarkandba, ill. Belső-Ázsia távolabbi részeibe.

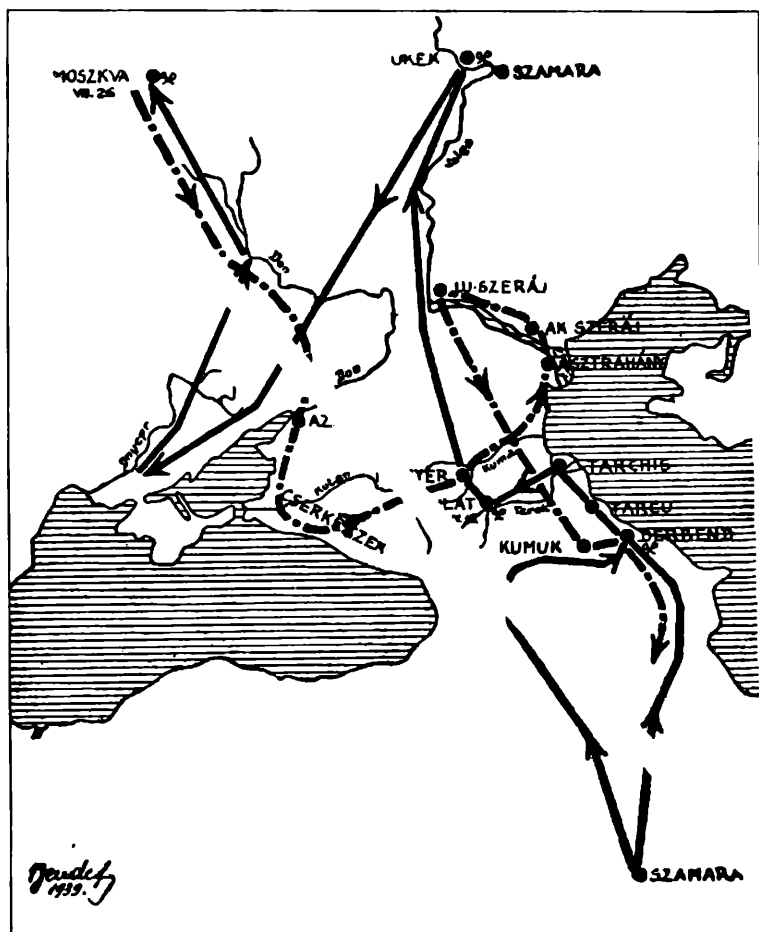
Timur csapatai továbbhaladván a Tobol vidékére jutottak. Innét nyugatra csapva, Baskírián keresztül a Bjelája partjára igyekeztek, ahol összetalálkoztak Toktamis seregével. Miután ezt maguk előtt űzték a Káma-Bjelája torkolatáig, a folyók szögében megütköztek s 1391 június 18-án Timur serege Toktamis hadain elseprő győzelmet aratott.

Mindamellett ez a győzelem sem volt Toktamisra megsemmisítő hatással. Timur fel is tette magában, hogy ellenfelével még egyszer, végérvényesen leszámol, előbb azonban Perzsiát és Georgiát akarta teljesen leigázni, ami a nagy hódítónak három esztendei hadakozásba került.³⁸⁰

A NEGYEDIK, DÖNTŐ HADJÁRAT

Végre 1395 február 11-én parancsot adott Timur, hogy a hadak (a Bagdad közelében lévő) Szamarra melletti gyülekezzenek és ő maga is odasietett. Mihelyt együtt volt a sereg, azonnal megkezdődött az az ötnegyedéves hadjárat, amely rombadöntötte a Kaukázusvidék egész kultúráját, a keresztény, nyugati hittérítők másfél évszázados fáradozásának minden addigi gyümölcsét.

A hadsereg két részre oszlott. A balszárny nyugatra kanyarodott és végigvonulva a Kaukázus gerincén, biztosította a főhadat az északról jövő támadás veszélye ellen. Ezalatt a főhad és a jobbszárny a Kaspi-tó felé tartott s a balszárnyal egyesülten átlépte a régi, kaukázusi falat (Vaskapu). Derbend előtt ezer kaitak³⁹¹ harcos akarta feltartóztatni Timur seregét, de ezeket mind

Timur Lenk – Toktamis kipszáki kán ellen vezetett negyedik – hadjáratának vázlata
(A térképet tervezte és rajzolta Bende László)

egy szálig levágták, Derbendet elfoglalták és felégették. Most már nyitva volt az út előttük észak, azaz a Kuma síksága felé. Rövidesen elesett Tarcu, majd Tarchis (Terki) is. Itt értesült Timur Lenk arról, hogy az ellenséges csatárlánc a Kajasszu mentén fejlődött fel. Azonnal parancsot adott, hogy az egész sereget felriasszák. Az éjjel szakadatlan lovaglásban telt el, de mire hajnalodott, ott voltak Kulat alatt, (a mai Jekaterinodar mellett azon a ponton, ahol a Malka a Terekbe ömlik) s velük szemben állt Toktamis serege erős szekértáborba húzódva a Terek partján. Timur táborát hamarosan árok vette körül. A táborban szigorúan tiltottak minden lármát, minden tüzet. Az állatok kolompjainak szava elnémult, sőt a harcosoknak még hangos szót sem szabadott kiejteniök. Április 15-én hajnalban Timur hét részre osztotta seregét, majd kiválasztott testőrei élén maga is annak élére állt. Felhangzott a kürtjel nyomában a tatárok csataordítása: „Dar u gar!”³⁰³ Kiröppenő nyilaiktól elsötétült az ég. Olyan elemi erővel rohantak Toktamis seregére, hogy az nem tudott ellenállni a rohamnak, hanem hamarosan szétszóródott, mire Timur hadainak az üldözés jutott feladatul. Az üldözésben Timur megosztott seregének egy részét *Temir Kutluj Aghlen* kán vezette.

Pár nap alatt Magyarban voltak. 1395 április 17-20-a lehetett, amikor Timur Lenk és Temir Aghlen öldöklő, romboló seregel végigseperték Magyar környékét, de nem állottak meg a kumamenti magyarság fővárosában, hanem Toktamis vert hadait a Jergenyi dombok gerincén, majd a Volga mentén szakadatlanul üldözték, kergették a Szamarától északnyugatra fekvő bilériai Ukekig. A hosszú úton Toktamis serege teljesen felőrlődött és szétzüllött, ezért Timur harcosainak egy részét visszaküldhette Perzsiába, ő maga pedig a Dnyepr mellé vonult vissza, meri onnét

lecsaphatott a krími tatárokra. *Temir Aghlen* és *Aktuy*,³⁹³ *Timurlenk* két neves alvezére, egyidőre ismét Kisázsiába tért vissza seregével.

Ottani táborozásuknak emlékét a mai napig is őrzi *Tatarbasari*³⁹⁴ helység neve.

Ám Timur nem pihent sokáig a Dnyeper partján, hanem a Don és a Karasszu torkolatához sietett, mert hírt kapott arról, hogy ott *Barkjarok*, *Toktamis* kán hadseregearcsnoka próbálkozik összegyűjteni megvert seregét. *Barkjarok* felesége és gyermekei Timur kezébe kerültek, de a nagykán bántatlanul visszaengedte őket férjéhez, ill. atyjukhoz, sőt beérte azzal, hogy *Barkjarok* seregét csak Moszkváig üldözte és anélkül, hogy a várost bántalmazta volna, 1395 augusztus 26-án visszafordult hadaival. (Ezt a napot az oroszok a mai napig is a csodatevő vladimiri Szent Szűz ünnepeként ülik meg.)

A Moszkva alól visszatérő Timur a Don mentén *Azovot*, a neves kikötő- és kereskedővárost közelítette, majd támadta meg. Seregének megparancsolta, hogy a mozulmán hívők házait kíméljék meg, de minden mást égessenek fel. Ennek megtörténte után a cserkeszek földjére tört és az (1395) év hátralévő részét annak elfoglalására, valamint *Tausz* és *Kurlat* várának lerombolására használta fel.

Közben beköszöntött a tél. Timur előbb úgy tervezte, hogy az 1395–96. évi telet a kummagyarok³⁹⁵ földjén tölti, *Omar Taban* nevű alvezére azonban *Mahmudi*, magyar népbíró (kelanter) híradása alapján olyan értesítést hagyott hátra számára a város magyar lakosságának magatartására vonatkozóan, hogy addigi szándékától elállva, parancsot adott Magyarok földig való lerombolására.

Ez a szörnyű parancs 1396 január elején hangzott el Magyarban. *Turkolly Sámuel*, *Gmelin* és a későbbi magyar kutatók lejegyzései alapján alaposnak látszik az a feltevésünk, hogy Timur tatárjai a mozulmán lakosok házait és palotáit Magyarban is megkímélték, hisz ezekben a rompalotákban még évszázadok múlva is meghúzódott egy-egy szegényebb tatár család.³⁹⁶

A rendkívül kemény tél ellenére is Timur – Magyar lerombolása után – haladéktalanul Asztrahány ellen vonult, de a mély hóban serege csak a legnagyobb nehézségekkel juthatott előre. Asztrahány lakosai – értesülvén a közelgő veszedelemről – a várost hóból és jégből épített falakkal vették körül, de mégsem tudták megakadályozni, hogy Timur azt el ne foglalja és földig le ne romboltassa. Mivel pedig Mahmudi kelanter mentességükre kelt, a nagykan vízbe fojtatta. Így bűnhődött az az ember, aki miatt Magyar a kígyók, farkasok és keselyűk városává lett!

Asztrahány alól Timur a kipcsaki kánok fővárosa, Szeráj felé vette útját.

Elpusztította Ak-Szerájt, a régi fővárost (Asztrahány közelében), majd az újat is (a Volga nagy, alsó könyökénél), azután visszafordult, hogy bosszút álljon a *kazikumükökön*,³⁹⁷ *kuvicson*,³⁹⁸ *kaitakokon*³⁹⁹ és a *karakalpakokon*,⁴⁰⁰ egyszóval azokon a népeken, amelyek Toktamist vele szemben fegyveresen segítették.⁴⁰¹

Ezek után főseregével együtt kivonult a Kaukázusból, hogy előkészítse (1398-ban véghezvitt) hindosztáni és indiai hadjáratát, azonban a Toktamis elleni küzdelmek még mindig nem értek véget. Timur ugyanis két hadvezérét, *Temir Kutlujt* és *Aktagot* (Aktav) megbízta azzal, hogy üldözzék a kipcsaki kánt, aki közben Vitov litván nagyfejedelemnél keresett menedéket. A háborúsko-

dások még 12 esztendeig folytak, míg csak 1407-ben Toktamist el nem érte végzete: országából végleg kiűzték s ő maga a harcmezőn fejezte be hányatott életét.⁴⁰²

A KUMAI MAGYARSÁG SORSA MAGYAR PUSZTULÁSA UTÁN

A fentiekben szó van arról, hogy a magyar püspökséget 1377–80 táján a Kuban forrásvidékére helyezték át. Valószínű, hogy a zavaros időkben a város és a környék magyar lakossága is a hegyek jobban védhető magaslatain keresett menedéket.

Erre utal Gärber közlése is: „*A magjary, vagy inkább madsjary nép, amely a cserkesz hegyek alján, észak felé a „tér földön” lakott, ismét viisszatér Madzsar romjaihoz, és nagy paloták, meg egészen boltozott pincék maradványairól beszél.*”⁴⁰³

Gmelin úgy vélekedik Magyarrról szóló leírásában, hogy a város egész környékén található, elszórt sírdombokat, kurgánokat nem a város lakosai emelték, mert szerinte azok nem tatárok voltak. Említi, hogy a kaukázusi ingus népséget tartják a magyarok utódainak.⁴⁰⁴

Klaproth szerint az osszétek Baillat nevű nemzetségének élő hagyománya az, hogy ők a magyarbeliek utódai. „*Diese Badillathe, oder Badill, írja Klaproth, beherrschen einen grossen Theil der Dugurr, und leiten ihren Stamm aus Madschar her, welchen Ort sie bei seiner Zerstörung durch die Tataren des Tchingischan, verliessen.*”⁴⁰⁵

Viszont Karamsin azt említi, hogy Magyar utolsó lakosai Perzsiába költöztek.⁴⁰⁶ Amennyiben feltesszük azt, hogy a város elpusztítása után abban csak a Timurlenkhez hűséges, vagy talán

katonai őrizet alatt élő népség maradt, el is hihető, hogy a város gazdasági viszonyainak leromlásával (aminek a nagy város pusztulása után feltétlenül be kellett következnie), akár önként, akár az erőszak nyomására valóban Perzsiába, a mongol helytartó közelébe költöztek. Ez az elköltöző népség azonban aligha volt teljességében magyar és különben is csak töredék lehetett.

Az a kérdés, hogy hova lett a magyarbeli magyarság a város pusztulása után, hogyan tűnt el idők folyamán ennyire a szemünk elől, a legnagyobb kérdés az egész kérdésösszletben. Hogy nem valami kicsike nép volt Gyeretyán népe, már kitűnik abból is, hogy a XIV. század végéig meg tudta tartani nemzeti jellegét annak ellenére is, hogy vele rokon török-fajta népek között élt. Mindenesetre ez volt a veszte is, akárcsak a baskírmagyaroknak: felszívódott a rokonfajtájúak tengerébe. Ahogy mi felszívtuk magunkba az itt talált avar maradványokat, vagy a később betelepült kunokat és jászokat, a besenyőket és a maradék tatárokat, ugyanúgy áldozatául esett ez a két maradék magyar nép is az őket környező törökségnek. De nyom nélkül mégsem veszhettek el. Utódaiknak valahol élniök kell ma is!

Az *ingus* nemzetség lakóhelyét Pallas térképe a Terek középső folyása mentén adja meg, a kis-kabardok földjén. Boldogult Bálint Gábor a kabardokban sejtette utódaikat. Az abkázok és az osszettek hagyományaiban egyaránt él az a tudat, hogy ők egykoron Magyarban laktak.⁴⁰⁷ Nem lehetetlen, hogy néhány magyar nemzetség ezekhez a szomszédnépekhez menekült, és így maradt fenn közöttük az említett hagyomány.

Mindenesetre feltűnő, hogy a mai abkáz, osszét és kabard női díszruhák hajszálra ugyanolyanok, mint amilyenek azt Ibn Batuta a magyarbeli magyar királynő ruhája nyomán 1333-ban leírta.⁴⁰⁸

Ennek is megvan a kielégítő magyarázata. A Kaukázus, már domborzati viszonyai miatt is, mindig nagyon nehezen hozzáférhető hely volt, ezért a formák oda későbbben jutottak el, de sokkal tovább meg is maradtak, mint másutt. Miller, a Kaukázus egyik legkitűnőbb ismerője közli, hogy pl. a múlt század 20-as, 30-as éveiben, amikor már Európában vasutak is voltak, a kaukázusi népek még mindig nyíllal vadásztak, noha akkoriban Nyugaton már a kováspuskát sem használták. Ugyancsak Miller szerint a Kaukázusba importált dolgok így a divat is, nemzedékről nemzedékre öröklődnek. Egyszerű használati tárgyak évszázadokig megvannak a család birtokában, míg csak el nem kopnak, vagy veszelődnek.⁴⁰⁹ Ilyen mértékű konzervativizmus mellett valóban van jogunk és okunk feltételezni azt is, hogy a Zichy-féle kutatóútról származó fényképgyűjtemény női díszöltözékei a pompázatos XIV. századbéli divat alapvonásait őrizték meg.

Még egy fontos kútforra kell figyelemmel lennünk s ez Laonikos Chalkokondyles *Apodejkszejsz historión* című 10 kötetes munkája.⁴¹⁰ A X. kötetben⁴¹¹ beszél az író az északkaukázusi népekről is. Előre kell bocsájtanom, hogy ebben az időben (XV. század) a mai Grúziát Iberiának nevezték, az alán népnév pedig nemcsak a tulajdonképpeni alánokat (összétéket) fedte, hanem az északi Kaukázus sok kisebb törzsének népét is belefoglalták ebbe a névbe.

Laonikos szerint „a felső-ibériai városok szomszédságában laknak az alánok, *hunok* és *embek*, az alánok azonban egészen a Kaukázusig nyúlnak és valamennyi között ezeket tartják a legügyesebbeknek és legbátrabbaknak a hadi dolgokban. Kitűnő sodronypáncélt készítenek, ismerik tanainkat Krisztusról, külön nyelvük van, bronzból készült fegyvereiket ők *Alaniká*-nak nevezik.”

Érdekes, hogy ezideig nem tűnt fel senkinek sem az, hogy ezen a helyen, a XV. század dereka táján, tehát pár évtizeddel azután, hogy a mongol hadak Magyarot elpusztították és ami ezzel együttjárt, a kummenti magyarságot szétugrasztották ősi lakóhelyéről, az alánokkal kapcsolatban fordul elő a *hunok neve, amely ezúttal kétségtelenül a kumamenti magyarságot takarja*.

Nem is menekülhetett máshova szerencsétlen sorsú testvér-népünk, mint a magas hegyek közé, ahol viszont már több évszázad óta az alán és velük rokon hegyi törzsek tanyáztak. A kumamenti magyarság hovatűntére ezután kell még majd ennél pontosabb választ adnunk, ehhez azonban helyszíni nyelvészeti, néprajzi és régészeti kutatások és tanulmányok lesznek szükségesek. Reméljük, hogy a politikai viszonyok javulásával erre is sor kerülhet.

HÁROM MAGYARORSZÁG

Mindabból, amit az eddigiekben előadtunk, kiviláglik az a kétségtelen tény, hogy Kr. u. 890 és 1400 között három olyan terület volt Európában, ahol magyarok éltek zárt településben. Ez a három Magyarország – ha eltekintünk honfoglalóink rövid etelközi tartózkodásától – a következő:

1. A mi hazánk, szentistváni Magyarország, amely ebben a korban *Pannónia, Hungaria Nova*, (Új Magyarország) vagy *Hungaria Minor* (Újabb eredetű Magyarország) néven* szerepel a krónikairódalomban.

* Tudvalévő, hogy *Magna Ungaria* nevében a *Magna* jelző jelentése nem annyira ►

2. Hazánkhoz térbelileg közelebb esett a kumai magyarok országa: *Kummagyar*a. Az egykorú krónikák, illetve az arab-perzsa írók gyakran emlegetik mind az országot, mind a főváros, mind a kummagyar nép nevét. Az országnak leggyakrabban szereplő, valamint legismertebb elnevezései: *Hungaria Maior*, *H. Vetus*, *H. Antiqua*, *Cummageria*, *Maieria*, *Mageria*. (Egy bullában tévesen: *Hunnavia*.)

3. Tőlünk legtávolabb a baskír-magyarok éltek uralvidéki hazájukban. Itt talál reájuk 1236-ban Julianus testvér. Az ő országukat – Fr. Richardus jegyzőkönyvének szövege nyomán – *Magna Ungaria* néven ismeri a történelem. *Rubruquis Pascatir*, *Pascatur*, *Pascauer*, *Pascata* és *Paschata*, *Piano da Carpino Bascart*, *Baschart*, *Bosartos*, Fr. Johanca *Bascardia*, Fr. Henricus jelentése pedig *Baschardia* néven említi.^{411/2}

„nagy”, mint inkább „eredeti, igazi, ősi”, ugyanígy *Maior Ungaria* is Ősibb Magyarországot jelent.^{411/1} Ezzel a meghatározással állítja szembe a középkori krónikáirodalom hazánkat, mint *Hungaria Nova*-t (Új Magyarországot), illetve *H. Minor*-t (Újabb eredetű, ifjabb Magyarországot.)

JEGYZETEK

- ¹ Bendefy. Szallam tolmács küldetése Nagy Sándor falához (Góg és Magóg fala) A magyar őstörténet kútfeje. I. Bp., 1941.
- ² Marquart, Osteuropäische u. ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. XXX. I.
- ³ Hóman, Őstörténetünk keleti forrásai. (II. B. összegyűjtött munkái II. Történetírás és forráskritika.) Bp. 1938. M. Tört. Társ. 184 skk. II.
- ⁴ Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930. 164. I. 1. j. Továbbiakban: HMK.
- ⁵ Bendefy, Ilil és Duba. Új szempontok őstörténetünk keleti kútfejének magyarázatához. Bp. 1938. Történetírás, II. évf. 1–31 l. 1 térképpel. Ennek a fejezetnek a gerincét ez a dolgozat szolgáltatja.
- ⁶ Zichy, Levedia és Etelköz. Akad. Ért. 434. 1926. 10 l.
- ⁷ Ligeti, Az ismeretlen Belső-Ázsia. Bp. 1940. 127 l.
- ⁸ A magyar honfoglalás kútfeje. Szerk.: Pauler Gyula és Szilágyi Sándor. Bp., 1900. 141–150 II. Továbbiakban: MHK.
- ⁹ L. 7 a. id. m. 128 l.
- ¹⁰ HMK 159, 160, 301, 302 II.
- ¹¹ V. ö. 6 a. id. m. 41. és HMK 159 és 301–302 II.
- ¹² Chwolson, Izvesztija... Ibn Dasta, 150. Bibl. Geogr. Arab. I. 225. II. 285. – HMK 302 l.
- ¹³ HMK 302–303 II.
- ¹⁴ HMK 158 l.
- ¹⁵ V. ö. HMK 158 l.
- ¹⁶ Marquart, Streifzüge 173 skk. II.
- ¹⁷ U. ott 31, 164, 495 II.
- ¹⁸ HMK 164 l. 1 jegyz.
- ¹⁹ V. ö. Magyar Nyelv. Továbbiakban: MNy. 1909. évf. 165, 367, 432 II..
- ²⁰ Kmoskó M., Gardízi a törökökről. Századok, 1927. Bp. 166–167 II.
- ²¹ Ugyanott.

- ²² Thury J., A magyarok ered. őshazája és vándorlása. Századok, 1896. 801 l.
- ²³ Roesler, Rom. Stud.
- ²⁴ Hunfalvy, Magy. ethnogr. 202 l.
- ²⁵ Pehér G., Aielkuzu területe és neve. Századok, 1913. Klny. 26-27 II..
- ²⁶ Marquart, Osteur. u. ostas. Streifzüge. 30-32, 161 l.
- ²⁷ Schnetz, Onogoria. Arch. f. slav. Phil. XL. 160 l. 138
- ²⁸ Melich, Duba = Duna? M. Ny. 1928. 84-88 l.
- ²⁹ Hóman (-Szekfű) Magy. Tört. I. 66 l. (II. kiad.)
- ³⁰ V. ö. 13 és 6 a. id. m.
- ³¹ Kuún G. gr., MHK 170, 3 jegyz.
- ³² Kuún G. gr., Relat. Hung. I. 184 l.
- ³³ V. ö. 20 a. id. m. 163 skk. l.
- ³⁴ HMK 160-165 II.
- ³⁵ Id. m. 163 l.
- ³⁶ V. ö. Bendefy, Egykorú kínai kútfők a mongolok 1237-42. évi hadjáratáról. Történetírás I. évf. 5. sz. Bp. 1937. (Térképpel)
- ³⁷ V. ö. Bendefy, Az ismeretlen Julianusz. Bp., 1936. 64 l. 5 jegyz.
- ³⁸ L. 138 a. id. m.
- ³⁹ L. bőv. Századok, XLVII. 681 l.
- ⁴⁰ V. ö. 26 a. id. m. 12-13 II.
- ⁴¹ Vszelovod, Osetinskie Etjudy III. kt. - HMK 172 l.
- ⁴² V. ö. 6 a. id. m. 9 l.
- ⁴³ Anonymi Ravennatis, De Geographia. Parisiis 1688. p. 136. Liber IV. cap. 1.
- ⁴⁴ Pinder et Parthey, Ravennatis Anonymi Cosmographia. Berolini 1860. p. 170-171.
- ⁴⁵ Marquart, Streifzüge 351 l.
- ⁴⁶ L. 6 a. id. m. 12 l.
- ⁴⁷ HMK 163-164 II.
- ⁴⁸ HMK 154, 301, 302 II.
- ⁴⁹ V. ö. A katolikus hittérítés története. I. Bp. 1938.
- ⁵⁰ V. ö. Hóman, Magyar Történet. I. 109, - Moravcsik MNy XXIII. és XXVI. évf.
- ⁵¹ Bőv. I. Bendefy, Kummagaria című mű 18-23 II.
- ⁵² U. ott 32 l.
- ⁵³ U. ott 36-38 l., - Bendefy, Az ázsiai magyarok megtérése. II. közl. Theologia 1938. 3. sz. Továbbiakban: ÁzsMM - továbbá Moravcsik Gy., Muagerisz

király. MNy. XXIII. 266–267. Bő leírását lásd Bendefy, Kummagyararia. Bp., 1941. 267 skk. II. – C. de Boor, Nachträge zu den Notitiae Episcopatum I–III. Zeitschrift für Kirchengeschichte XII. (1890–91.) 303–322, 519–534. és XIV. (1893–94.) 573–599 II. – H. Gelzer, Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaveneinbruche. Zeitschrift für Wiss. Theologie XXXV. (1892) 419–436 II. – A jegyzék eredeti kézírata: Cod. Paris gr. 1555 A (s. XIV.) fol 23 v. skk. 11. – és Moraucsik, A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. (Szt. István Emlékkönyv.) Bp. 1938. I.

⁵⁴ Nemőti K., Nagy-Magyarország ismeretlen történelmi okmánya. Bp. 1911. 43–46 II.

⁵⁵ Marquart (Streifzüge. 215, 223, 224 II.) találunk ugyan adatokat a parszángra vonatkozóan, de ezek a római eredetű adatok a parszanga hosszát mindössze 1 1/2 mérföldben adják meg. A „mértöld” a méterrendszer bevezetése előtt az utak divatos mértékegysége volt. Nagysága országonként nagyon változott. Marquart felsorolása szerint *Laonikos Chalkokondiles* feljegyzései alapján 12 parszanga 20 1/2 km-nek felel meg. *Harun* közlése értelmében 1 római mértöld 1 1/3–1 1/2 arab mértölddel egyenlő. Ha ezeket az adatokat vesszük alapul, a parszanga hosszát kb. 1650–2200–2250 méterben kapjuk meg.

⁵⁶ Sokkal megbízhatóbb *Lukinich* közlése (Menander Protector történeti művének fennmaradt töredékei (Középkori Krónikások. IV.) Brassó. 1905. 156 l. 3. j.), amely szerint egy parszanga = 5,94 km = egyórai gyalogút. – A parszanga hosszával foglalkozik *Mandel Miklós*, József khazár király válaszlevelének hitelessége című mű jegyz. Pécs, 1927.

⁵⁷ V. ö. Egyetemes történet II. *Várczy Péter*, A középkor története. Bp. 1937. Magyar Szemle Társ. kiad. 660. old. lévő térképpel.

⁵⁸ *Klaproth*, Reise in den Kaukasus u. nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 u. 1808 I. kt. Halle-Berlin, 1812. 443–444 I.

⁵⁹ *Prinz Gy.*, Második belsőázsiai utazásom néprajzi eredményei. IV. közl. Népr. Ért. 1912. 63 I.

⁶⁰ HMK 156–157 I. U. ott bő irodalom.

⁶¹ HMK 156 I.

^{61/1} *L. Zakharov-Arendt*, Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez *Archeologica Hungarica* XVI. sz. Bp., 1935. 75–76 II.

^{61/2} *L. Pogodin M. A.*, O csasznoj zszini knjazsei v drevnoszii do nasesztivija tatar. Iszljedovanija, zamjecsanjija i lekcij o drevnej russzkoj isztorij. III. kt. 88 I.

- ⁶¹³ V. ö. Zsirai M., Jugria (Klly. a Nyelvtud. Közl.) – Zsirai. Finnugor rokonságunk, Bp. 1937. – 474 skk. II.
- ⁶¹⁴ L. 61/1. a. id. m. 77 l.
- ⁶² Kyovia alakot találjuk *Benedictus Polonus*-nál. (Egyetlen kézirat a párizsi Bibi. Nation.-ban sg Regis [alias Colberinus] 2477.) – Közölte D'Avezuc, Piano da Carpino útleírásának függelékeként. Recueil de Voyages, 1839. Párizs, I. IV. p. 774–9. – V. ö. Golubovich, Biblioteca, Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente... Firenze I–V. Továbbiakban: GOL. I. ki. 214 l. Legújabb és legjobb kiadása Sin. Franc. I. köt.
- ⁶³ Vonatkozó forráskritikát I. 36 a. id. m.-ban, amely egyúttal ennek a fejezetnek is gerince.
- ⁶⁴ Mindössze 65 éve, hogy a kínai történeti kútfők egy kis töredéke angol fordításban bevonult a nyugati irodalomba. 1876-ban jelent meg M. D. Bretschneider „Drawn from Chinese and Mongol writings, and compared with the observations of Western authors in the Middle ages” c. munkája a Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society (Sanghai, New-Series Nr. X. p. 1–300) hasábjain. A tekintélyes munkát néhány évvel megelőzte ugyanazon szerzőnek „Notes on Chinese mediaeval travellers to the West” c. háromrészes dolgozata The Chinese Recorder and Missionary Journal 1874. évf.-ban, míg ugyanazon (1876) évben jelent meg Notices of the mediaeval History of Central and Western Asia” c. tanulmánya. (U. ott mint BDfCh.) mind a mai napig ezekből a munkákból ismerjük a kínai kútfők zömét Dzsingiz kán és utódai hódító hadjárataira vonatkozóan.
- ⁶⁵ V. ö. Hammer-Purgstall, Geschichte der goldenen Horde.
- ⁶⁶ Ugyanezeket a népeket felemlíti a fordítás szövege a 152–155 lapokon is. (A szöveget I. Bretschneidernél, Notes of the medieval history of central and western Asia. Továbbiakban: BNCWA c. m.)
- ⁶⁷ V. ö. 37 a. id. m. 118, 142 l.
- ⁶⁸ D'Ohsson Histoire de Mongols. I. 197 l.
- ⁶⁹ Scholt, Abh. Akad. Wiss. Berlin, 1884.
- ⁷⁰ Mémoir. sur les Centrées Occid. I. 18 l.
- ⁷¹ Berezin, I. 18 l.
- ⁷² Karamzin, Isztorija guszod. Ruszijszkogo. II. 67 l.
- ⁷³ Id. m. I. 18 l.
- ⁷⁴ Bretschneider, Drawn from Chinese and Mongols writings.... Sanghai, New-Series No 10 237. Továbbiakban: BDfCh...
- ⁷⁵ Rubruk id. m. 246 l.

- ⁷⁶ Bretschneider, Notes on Chinese medieval travellers... (1–68 l.) The Chinese Recorder... 118. Továbbiakban: BNoCh
- ⁷⁷ Ritter V. 702 l.
- ⁷⁸ Szerző 37 a. id. m. VI. fej.
- ⁷⁹ Konstantinos, De adm. imp. 37. MHK 115 l. – V. ö. HMK 301 l.
- ⁸⁰ Houtsma, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, II. 222 skk. II.
- ⁸¹ HMK 29 l.
- ⁸² L. alább, a 4. alatt: „Uluszu” címszónál.
- ⁸³ V. ö. 37 a. id. m. 118 és 142 ll.
- ⁸⁴ V. ö. MHK. – Marquart, Streifzüge, 165 skk. II. – Németh Gy., id. m. 161 l. sib.
- ⁸⁵ Fr. Rog. Bacon, De situ Terrae Sanctae, etc. (1267-ből) Pars IV. Geographia. – Rog. Bacon, Opus Majus I. I. p. 363–4. – V. ö. GOL. I. 267 l.
- ⁸⁶ Bővebben I. 37 a. id. m. VI. fej. 45 l.
- ⁸⁷ V. ö. Hammer-Purgstall, Geschichte der goldenen Horde.
- ⁸⁸ V. ö. Ouwaroff, Étude sur les peuples primitifs de la Russie. Les Mériens. Szentpétervár, 1875.
- ⁸⁹ V. ö. 37 a. id. m. IV. fej. 33 l.
- ⁹⁰ Lázár Gy., Az Orosz Birod. tört. I. Temesvár, 1890. 335 l.
- ⁹¹ V. ö. da Carpino és Rubruk ide vonatk. feljegyzéseivel.
- ⁹² L. 37 a. id. m. V. fej. 37 l. és 10/1 a. id. m..
- ⁹³ Ovcheruch (var. Orgenhusin) = Novocserkasz, a Don torkolata közelében. V. ö. Bendefy, Fr. Julianus útleírásának tulajdon- és népvnei. Történetírás, III. évf. – 145–147 ll.
- ⁹⁴ Klaproth, Reise in den Kaukasus u. nach Georgien. Halle u. Berlin. 1812. I. 431 l.
- ⁹⁵ Hammer-Purgstallnál (Gesch. d. Gold. Horde): Tudaj Mengu, uralkodott testvére, Mengu Timur után (1272–1285). Tehát Mengu Timur Oran Timurnak nagybátyja volt.
- ⁹⁶ Bón. I. Gatterer's Hist. Journal XII. 19 l.
- ⁹⁷ L. 94 a. id. m. I. 433–434 ll.
- ^{97/1} L. Des Peuples du Caucase. Paris, 1828. 272 l.
- ⁹⁸ U. ott 432–433 ll.
- ⁹⁹ Lázár, Az orosz birod. tört. Temesvár, 1890. II. 223 l. 213

- ¹⁰⁰ Lukácsy Kristóf, A magyarok őselei... Kolozsvár 1870. II. ki. 149 l. közlése nyomán említi Pongrácz, A magyarság keletkezése és őshazája. Bp. 1901. 25 l.
- ¹⁰⁰¹ Voyages d'Ibn Batuta. I-IV. Ed. Defrémery et Sanguinetti. Párizs, 1855-59. T. II. pp. 374-380.
- ¹⁰¹ Petis de la Croix L. III. Ch. III. 22 l. – Hamm.-Purgst. GgH 341 l.
- ¹⁰² V. ö. Németh Gy., HMK VI. fej. különösen 306 l.
- ¹⁰³ V. ö. Jericek, A bolgárok tört., Nagybecskerek, 1889. 318-324 ll.
- ¹⁰⁴ Bőv. l. 102 a. id. m. 95-97 ll.
- ¹⁰⁴¹ Az érdemes perzsa utazó és történetíró (teljes nevén Abd-cr-Rezzak, vagy Abd al Razzak ibn Ishak (Kemal Al Din) 1413-ban született Heratban, meghalt 1471-ben. Útleírásain kívül Timur Lenk történetét felölelő hatalmas műve tették halhatatlanná nevét. Ez utóbbinak címe: *Mathlao Saad-ain*, vagy *Djema Bahr aîn*. Eredeti kéziratát a párizsi Bibl. National őrzi.
- ¹⁰⁵ L. 87 a. id. m. 362 l.
- ¹⁰⁶ L. 94 a. id. m. l. vonatk. fej.
- ¹⁰⁷ L. 87 a. id. m. 362 l.
- ¹⁰⁸ Hamm.-Purgst.-nál: kumükök országában. – GgH 362 l.
- ¹⁰⁹ L. alább, a hadjárat részletes ismertetésénél.
- ¹¹⁰ Theop. Simokattes, Historiarum Libri octo. Bonnae. 1834. 8° Lib. II. cap. 18. pag. 104, 105.
- ¹¹¹ Nesztor Krónikájának Schlözer-f. kiad. II. 114 l.
- ¹¹² Váczy Péter, A középkor története. (Egyetemes Tört. II.) Bp. 1936.
- ¹¹³ Moravcsik Gy., Az onogurok történetéhez. MNy. XXVI. Bp. 1930. – 102 l.
- ¹¹⁴ Moravcsik, id. m. 103 l. – L. Drapeyron, L'empereur Héraclius et l'empire byzantin au VII. siècle. Párizs, 1869. 215 l. – E. Gerland, Byzantinische Zeitschrift III. 363-365 ll.
- ¹¹⁵ Bury, History of the later Roman Empire, II. 108 l.
- ¹¹⁶ Darkó Jenő, A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánanci íróknál Bp. 1910. 57 l.
- ¹¹⁷ Hammer-Purgstall, Geschichte der Gold. Horde, 290 l.
- ¹¹⁸ V. ö. Németh Gyula, HMK. 330 l.
- ¹¹⁹ Anonymi Ravennatis, Cosmographia. Ed Pinder-Parthey 81, 3.

- ¹²⁰ L. Stielers Handatlas, 59 l. E 5. (Buntschi).
- ¹²¹ Jemey, A Kuma melléki Magyar városról. Tudománytár. 1843. XIII. 83–84 ll.
- ¹²² Klaproth Klaproth, Reise in den Kaukasus u. nach Georgien. Halle u. Berlin. 1812. I. 429–430 ll.
- ¹²³ Németh Gy., HMK. 36–37 ll.
- ¹²⁴ Ligeti Lajos, Afgán földön. Bp. é. n. 207–217 ll. Térképpel.

- ¹²⁵ Gombocz Z., A magyar Óshaza és a nemzeti magyarság. II. (Nyelvtud. közl. 1923. XLVI. 1–33. 11.)
- ¹²⁶ V. ö. Moravcsik Gy., Nikolaos Mystikos a „nyugati turkokról”. KCSA I. évf. 156–157 ll. Bp. 1921.
- ¹²⁷ Darkó Jenő, A magyarokra vonatkozó népnévek a bizánci íróknál. 44 l.
- ¹²⁸ V. ö. Benda (Bendefy) L., A visegrádi kongresszus 1335-ben. Dunántúli Tanítók Lapja 1933. évf. 3–4 ll. (Szombathely.) – továbbá: Ferdinandy, Közép-Európa. Bp. 1940.
- ¹²⁹ V. ö. Loucsányi Gyula, Adalékok a magyar–lengyel érintkezés történetéhez. Századok, 1886. évf.
- ¹³⁰ Goltfriedus Viterbiensis (1133–1196 v. 1198), Memoria seculorum, vel Liber memorialis ab O. C. 1185.
- ¹³¹ Monum. German. Hist. 22 kt. Hannover, 1872.
- ¹³² Pauly-Wisowa, Realencyclopedia... I. 2352 l.
- ¹³³ Lásd 37 a. id. m. IV. fej. és Bendefy, Julianus utazásának kéziratos kútfői. Bp., 1937. (Arch. Eur. Cent. Orient. Kny.) Latin–magyar facsimile kiad.
- ¹³⁴ V. ö. 37 a. id. m. 23 l.
- ¹³⁵ Kézai Simon magyar krónikája Ford. és jegyz. ellátta Császár Mihály. Magy. Könyvt. 610. sz. 24–25 ll.
- ¹³⁶ U. ott 8 l.
- ¹³⁷ V. ö. Bendefy L., Szallam tolmács küldetése Nagy Sándor falához. Bp. 1941.
- ¹³⁸ V. ö. 37 a. id. m. 138 l.
- ¹³⁹ Utazásának rövid leírását l. 37 a. id. m. 118–122 ll.
- ¹⁴⁰ Plano da Carpino, Ystoria Mongalorum, quos nos Tartaros appellamus. 1248. (Legújabb és legjobb kiadása: Sinica Franciscana, Vol. I. Quaraccai-Firenze, 1929.)
- ¹⁴¹ V. ö. d’Ohsson, Histoire des Mongols. I. 4–10. d’Avezac, Recueil 520–521. Beazley, The Texts. 271–272 n. 2. Pullé, Hist. Mongalorum 130–131. Sin. Franc. I. 29 n. 2.

-
- 142 Mint 141. jegyzet.
- 143 V. ö. d'Avezac, Recueil 515. Rockhill, The Journey, 109 n. 2. Beazley, The Texts, 176. Pullé, Hist. Mong. 167. Sin. Franc. I. 53-54 n. 7.
- 144 V. ö. Bendefy, 37 a. id. m. fejtegetéseivel.
- 145 Alább I. részletebben.
- 146 V. ö. d'Avezac, Recueil, 540. Beazley, The Texts 277. Sin. Franc. I. 56. n.
- 147 V. ö. Beazley, The Texts, 277. Sin. Franc. I. 56. n. 5.
- 148 Mint a 31. jegyz.
- 149 V. ö. d'Avezac, Recueil 531-532. Rockhill, The Journey, 112-114. Beazley, The Texts 274. Pullé, Historia Mongolorum, 165. (Ezeknél a szerzőknél bőséges, további irodalom) Sin. Franc. I. 51. n. 5.
- 150 V. ö. d'Avezac, Recueil 533. Rockhill, The Journey 111-112, 248. Beazley, The Texts 275. Pullé, Hist. Mong. 165. Rubruquis Cap. XVII. n. 3. Sin. Franc. I. 52. n. 2.
- 151 Mint 150. jegyz.
- 152 V. ö. Bretschneider, Mediaeval Researches 263. Beazley, The Texts 277. Pullé, Hist. Mong. 168. Sin. Franc. I. 56. n. 4.
- 153 Mint 144. jegyz.
- 154 V. ö. d'Avezac, Recueil 571. Hallberg, 122.
- 155 V. ö. d'Avezac, Recueil 571-572. Sin. Franc. I. 89 n. 7.
- 156 V. ö. d'Avezac, Recueil 575.
- 157 Mint 156. jegyz.
- 158 V. ö. Beazley, The Texts, 280-281. Pelliot, A propos de Comans 182-183. Sin. Franc. I. 60. n. 2.
- 159 V. ö. Bendefy, Adatok a sarkvidéki Szibíria megismerésének történetéhez. Földr. Közl. 1940. évf.
- 160 V. ö. Pullé, Hist. Mong. 197. d'Avezac, Recueil 574. Sin. Franc. I. 89. n. 13.
- 161 V. ö. Rockhill, The Journey, 36 n. 2. Yule-Cordier, The Book II. 492 n. Dęfrémery, Fragments de Géographes et d'Historiens I. 469. Sin. Franc. I. 469.
- 162 V. ö. Rockhill, The Journey 12. Beazley, The Texts 290-291. Blochet, Notes de géographie et d'histoire d'Extrême Orient 350. Sin. Franc. I. 90. n. 5.
- 163 V. ö. Bendefy, Anonymus és Kézai Simon mester Scythiája. Földr. Közl. 1938. évf. 201, 235.
- 164 V. ö. Beazley, The Texts 278. Sin. Franc. I. 59. és 580. a. id. m.
- 165 V. ö. Altunkun, Geschichte der Mongolen 45. Cordier, Histoire générale de la Chine. II. 270-271. Sin. Franc. I. 90. n. 14.
-

- 106 V. ö. *Beazley*, The Texts 286. *Sin. Franc.* I. 90. n. 14.
- 107 V. ö. *Rockhill*, The Journey 48–49 n. 3. Deniker, Races et peuples de la Terre 437, *Pulké*, Hist. Mong. 197. *d'Avezac*, Recueil 571. *Pelliot*, Les Mongols et la Papauté. 15. n. 2. *Sin Franc.* I. 90. n. 15.
- 108 V. ö. 6 a. Id. m. és *Németh Gy.*, HMK. 265 l. – *Bendejfy ÁzsMM* IV. közl.
- 109 V. ö. *Vámbéry*, A magyarok eredete. Bp. 1882. 163–164 ll.
- 170 V. ö. 169. a. id. m. 165 l.
- 171 U. ott 164 l.
- 172 De adm. imp. 38 fej. – MHK. 120–121. 123 ll. – HMK. 316 l.
- 173 Sz. Gelléri a pannóniai magyarságnál talált házi bálványokat „szkíta bálványoknak” nevezi. V. ö. *ÁzsMM*. II. közl. (1938. 3. sz.)
- 174 *Eubel*, Epitome Bull. Fr. an. cit. – Auvray, Reg. Grég. IX. t. II. col. 1054. n. 4400. – GOL. II. 301, 305.
- 175 L. Sbar. Bullar. an. 1239. – GOL. II. 305.
- 176 L. Bull. O. FF. P. I. kt. 136 l. – és Arch. O. FF. P. lib. A. fol. 559.
- 177 Sinica Franciscana, Vol. I. Itinera et relat. Fr. Min. saec. XIII. et XIV. Ad Claras Aquas (Quaracchi-Firenze) 1929. – V. ö. *Bendejfy*, Az ismeretlen Jullanus, VI. fej. – GOL. II. 316.
- 178 *Berger*, Reg. Inn. IV. t. I. p. 208. – Sbaralea, Bull. an. cit. – Diarium Terrae Sanctae, an. I. pp. 64–67. – GOL. II. 316.
- 179 GOL. II. 316.
- 180 Bull. O. FF. P. I. 237 l., továbbá Arch. Ord. FF. Praed. lib. A. fol. 764. *Theiner*, Monum. Vatic. I. 223. – *Wenzel* II. 238. – *Sigism. Ferrarius*, De rebus Hungaricae provinciae ordinis Praedicatorum commentarii. Viennae, 1637. V. ö. *Gombocz Z.*, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. II. közl. Nyelvtud. Közl. XLVI. kt. I. füz. p. 23. – Bp. 1923.
- 181 *Sbaralea*, Bullar. an. 1258. – *Eubel*, Epitome, num. 995. – GOL. II. 392.
- 182 Bull. O. FF. P. I. kt. 559 l. – *Rodericus*, Collectio Bullar. Apostol. etc. p. 47.
- 183 Annales eccl. ab anno quo definit Caes. Card. Baronius usque ad an. 1534 continuati ad *Odonico Raynaldo Tarvisino*. Coloniae Agrippinae. Ad a. 1288. n. 32. – *Gombocz* id. m. 23 l.
- 184 Bull. O. FF. P. II. kt. 22 l. – Bullar. Ususmaris 64 l. 298
- 185 *Langlois Ernest*, Les Registres de Nicolas IV. Paris, 1905. t. I.–II. n. 6735. – GOL. II. 476 n. I.
- 186 U. ott n. 6723.

- 187 U. ott n. 6806.
- 188 U. ott n. 6808.
- 189 Bull. O. FF. P. II. kt. 58 l. – Raynaldus, Ann. Eccl. ad Ann. 1299. num. 39.
- 1891 Bull. O. FF. P. II. kt. 136 l.
- 1892 Ugyanott, II. kt. 154 l.
- 190 V. ö. Németh Gyula, HMK 307 l.
- 191 Bőv. l. 6 és 10/1 a. ld. m.
- 192 ÁzsMM. IV. közl. (1939. 4. sz.) – A baskír-magyarok történetével részletesebben a közeljövőben nagyobb, összefoglaló munkában foglalkozom majd.
- 193 Bull. O. FF. P. I. kt. 186 l. – Arch. Ord. FF. P. lib. A. fol. 676.
- 1931 Raynaldus, Ann. Eccl. ad Ann. 1250. num. 46.
- 194 Bull. O. FF. P. I. 186 l. l. jegyz.
- 195 U. ott 2. jegyz.
- 1951 Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, ed. Thallóczy-Jericek-de Sufflay, Vindobonae, 1913. l. kt. 60 l. jegyz. – továbbá: Sufflay, M. v., Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchzone im Katholischen Damme. A 188–287 lapon – Thallóczyról: Illyrisch-albanische Forschungen. München-Leipzig, l. 1916 – 213, 216 l l.
- 1952 Altaner, B., Die Dominikaner-missionen des 13. Jahrhunderts. Breslau, 1924. – 158 l.
Itt jegyezzük meg, hogy Rogerius Bacon „Opus majus” c. m.-ban Albániáról a következőket közli: Keleti Magyarország végén pedig északi részről találkozok vele ezen Albánia, mellyel szemben a Duna déli része felé vannak a blachok (oláhok) és bolgárok és Konstantinápoly, mely föld régente Thraciának nevezetett. A nyugati Albánia tehát Magyarország vége után a Dunától keletre egészen a Tanais folyóig terjed, középen lévén Cassaria (Kírm, Gazaria), Balchia, Bulgária és Konstantinápoly, nyugatra pedig Magyarország és Lengyelország és Oroszország széle, északra pedig Oroszország egész hosszúsága...” (V. ö. Krausz S., R. Bacon és Vincentius tudósításai a tatárokról. Ethnogr. 1903. 253 l.)
- 196 Bull. O. FE. P. I. kt. 22 l. – Arch. Ord. F. P. lib. A. fol. 282.
- 197 U. ott l. kt. 26 l. – Arch. Ord. F. P. lib. A. fol. 286.
- 198 U. ott l. kt. 27 l. – Arch. Ord. F. P. lib. A. fol. 288.
- 199 U. ott. l. kt. 101. l. – Arch. Ord. F. P. lib. A. fol. 51 l.
- 200 U. ott l. kt. 222 l. – Arch. Ord. F. P. lib. A. fol. 735.
- 201 Sin. Franc. l. kt. 88 l.

- ²⁰² V. ö. Gombocz 180 a. ld. m. 24 l.
- ²⁰³ Raynaldus, Ann. eccl. XIV. 1369 nr. 14. – GOL. V. 144–145. ll. – *Eubel*, Bull. franc. t. VI. n. 1070. – *Waddingus* 1369 n. 3.
- ²⁰⁴ Lásd sorrend szerint: *Eubel*, Bull. franc. t. VI. n. 1081. – GOL. V. 147. – *Eubel*, Bull. franc. t. VI. n. 1082. – GOL. V. 152–153. – *Eubel*, Bull. franc. t. VI. n. 1083. – GOL. V. 148. – *Eubel*, Bull. franc. t. VI. n. 1084. – GOL. V. 153–154. – és *Waddingus*, ad. a. 1370. n. 2.: VII. kal. április.
- ²⁰⁵ Bull. O. FF. P. II. kt. 278 l. – Raynaldus Ann. Eccl. ad Ann. 1374. No. 8.
- ²⁰⁶ Bull. O. FF. P. II. kt. 280 l. – Bullar. Castellani 63 l.
- ²⁰⁷ Bull. O. FF. P. II. kt. 281 l. – Bullar. Castellani 63 l.
- ²⁰⁸ Bull. O. FF. P. II. kt. 281 l. – Bullar. Castellani 66 l.
- ²⁰⁹ Bull. O. FF. P. II. kt. 282 l. – Bullar. Castellani 64 l.
- ²¹⁰ Bull. O. FF. P. II. kt. 283 l. – Bullar. Castellani 65 l.
- ²¹¹ Bull. O. FF. P. II. kt. 287 l. – Bullar. Castellani 67 l.
- ²¹² V. ö. GOL. II. 63 l.
- ²¹³ U. ott 72 l.
- ²¹⁴ A történetírók és a források igen különféle neveken említik: Cotay, Toktáj, vagy Toktagú kán 1313-ig uralkodott, mikor is fia, Üzbég kán követte a trónon. (1313–1342). Újabban adatok merültek fel arra nézve, hogy már Toktagu kán is kereszténnyé lett. V. ö. GOL. II. 73. n. 1. – továbbá *Bakanyi Gy.*, Adatok a Ferencrendiek tatárországi történetéhez. Kat. Szemle 39. kt. 2. füz. Bp. 1925. 84 l.
- ²¹⁵ *Eubel*, Provinciale Ord. Fr. Min. vetustissimum secundum Codicem Vaticanum nr. 1960. Quaracchi-Firenze, 1892. pp. 70–75.
- ²¹⁶ V. ö. GOL. II. 268 l.
- ²¹⁷ Barth. de Pisis, De conformitate... etc. Vide Anal. Franc. t. IV–V. – V. ö. GOL. II. 272 l.
- ²¹⁸ Vide: Anal. Franc. IV. p. 557.
- ²¹⁹ Vide: Anal. Franc. IV. p. 556–557. (*Pisanus*, Conform XI. p. 557.)
- ²²⁰ V. ö. GOL. II. 567. – 6. a. id. m. 79 l. – *Heyd W. et Raynaud*, Historie du Commerce du Levant au Moyen-age. Leipzig, 1885. II. kt. 181 l.
- ²²¹ V. ö. GOL. II. 542 – *Heyd-Raynaud* id. m. II. 226.
- ²²² V. ö. GOL. II. 564–565 ll.
- ²²³ U. ott 550 l. Ezzel a kérdéssel később részletesen foglalkozunk.
- ²²⁴ V. ö. GOL. II. 568. l.
- ²²⁵ U. o. II. 559. – *Conte L. Serristori*, Illustrazione di una carta del Mar Nero, Firenze, 1856. pp. 56–61.

- 226 A. T. I. Kisatlasz, Bp. 1937. 21. térkép E 6. – Németh Gy. HMK.
- 227 V. ö. GOL. II. 541. l. – U. ott bővebb irod.
- 228 U. ott 561 l.
- 229 U. ott 571. l. – Storia Universale, Amsterdam. 1771. t. V. p. 362 n. L.
- 230 GOL. II. 565–566 és 571 ll.
- 231 GOL. II. 72. n. 6.
- 232 A szőceleji b-nek és u-nek váltakozására – írja Pais Dezső – sok példa van a régi magyarban, ilyen pl. Beszprém – Veszprém, Boyta – Voyta, Vajta, stb. (L. Magyar Anonymus. 147. l.)
- 233 Németh Gy. HMK. 173 l. – Pais D. Magyar Anonymus, 109 l.
- 234 Németh Gy. HMK. 173 l. u. ott bővebb irod. utalások.
- 235 Bendefy, ÁzsMM. IV. közl.
- 236 Bendefy, Johanka testvér levelének tudományos jelentősége. Ferences Közlöny 1937 évf. 14–16 és 70–74 ll. Bp.
- 237 V. ö. Németh Gy. HMK. 280 l.
- 238 Pais D. Magyar Anonymus, 146 l.
- 239 V. ö. Magyar Nyelv, X. 428 l.
- 240 Mint 233.
- 241 Mint 234.
- 242 Klapproth, Reise in den Kaukasus u. nach Georgien. Halle u. Berlin, 1812. I. kt. 442 l.
- 243 U. ott 441 l.
- 244 Bón. I. Bendefy Magyar. Jeretány fejedelem székvárosa. Turán, 1939 évf. 6 sz. és 1940 évf. 1 sz. – továbbá Bendefy, Séta a kaukázusi magyarság fővárosában. Földgömb, 1939. évf. 340–350 l l.
- 245 HMK. 335 l.
- 246 Vámbéry, A magyarok eredete, Bp. 1882. c. m. 192–193 ll.
- 247 Tudománytár, 1842. 14
- 248 L, 242 a. id. m. 499 l.
- 249 Mint 248.
- 250 V. ö. I. rész. II. fejezetében mondottakkal.
- 251 Mint 248.
- 252 V. ö. Bendefy, Az Elbrusz név eredete. Földr. Közl. 1940. évf. 301 l.
- 253 Déchy Mór, Kaukázus, Bp. 1907. 68 l.
- 254 Dihkargan, var. Diagorgan város az Urmal tó mellett.
- 255 L. Eubel, Hierarchia. t. 12. pp. 1981, 2242. 441 l, 4452, 4752.
- 256 V. ö. GOL. III. 350 351 ll.

- 257 *Hallberg Ivar*, L'extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident des XIII–XIVe siècles. Études sur l'histoire de la Géographie. Göteborg (Göteborg) 1906. p. 163.
- 258 GOL. III. 353 I.
- 259 GOL. III. 354 I.
- 260 GOL. III. 355 356 I.
- 261 Archives de l'Orient latin, publiées sous le patronage de la Société de l'Orient latin. Paris, 1881–84. (2 vol) in 8 gr. Vol. I. p. 278.
- 262 *Eubel*, Bullarii. Franciscani. Vol. V. p. 454. n. 3. *Raynaldus*, Annales Ecclesiastici. an. 1330. n. 57. – Bull. O. FF. P. II. kt. 189.
- 263 *Raynaldus*, loco cit. an. 1330. n. 56.
- 264 V. ö. ÁzsMM III. (1939. 2–3. sz.) és *Bendefy*, A kumai püspökség története. Theologia 1940. évf. 4. füz. és 1941. évf. 1. füz.
- 265 V. ö. GOL. V. 98 I. I jegyz.
- 266 V. ö. Bull. franc. t. VI. n. 880.
- 267 V. ö. GOL. II. 558–559 II. és V. 98 I.
- 268 V. ö. GOL. II. 559 és V. 98 II.
- 269 *Eubel* Bull. t. VI. n. 825.
- 270 L. Bull. franc. t. VI. n. 1078. és GOL. V. 94 I.
- 271 V. ö. Bull. franc. t. VI. n. 1078. p. 436. n. I. és GOL. V. 94. I.
- 272 V. ö. GOL. V. 94. n. 2.
- 273 *Barth, de Pisis, de conformitate...* etc. Vide Anal. Franc. t. IV–V. V. ö. GOL. II. p. 272. – továbbá ÁzsMM. III. 13–14 II.
- 274 GOL. III. 197–204 II.
- 275 GOL. III. 205 I.
- 276 *Eubel*, Bull. franc. t. VII. n. 809.
- 277 GOL. V. 276 I.
- 278 *Eubel* Hierarchia, t. I2. p. 350. – GOL. V. 281 I.
- 279 ÁzsMM. III. ad. an. 1390.
- 280 Böv. I. *Wackling*, an. 1392. n. 2. – *Eubel*, Bull. franc. t. VII. n. 101. – GOL. V. 301 I.
- 281 *Eubel*, Bull. franc. t. VII. n. 201 és 2900. – GOL. V. 314 I.
- 282 U. ott. t. VII. p. 999. – GOL. V. 330 I.
- 283 U. ott. t. VII. p. 301. – GOL. V. 331 I.
- 284 V. ö. *Eubel*, Hierarchia, t. I2. p. 350. – Bull. franc. t. VII. n. 1508.
- 285 V. ö. *Eubel*, u. ott.
- 286 GOL. V. 331 I.
- 287 GOL. II. 550 I.

- 288 U. Ott.
- 289 Vámbéry, A magyarok eredete, Bp. 1882. 523 l.
- 290 Zichy Jenő gr. kaukázusi és középázsiai utazásai. I. Bp. 1897. 47-51 ll.
- 291 MHK 273 l.
- 292 MHK 192 l.
- 293 Hammer-Purgstall, Gesch. d. gold. Horde, Pesth, 1840.
- 294 V. ö. ÁzsMM III-IV. és Ferences Közl. 1937 évf. 70-71 ll.
- 295 V. ö. Klaproth 355 a. id. m. 499 l.
- 296 V. ö. Balanyi, Adatok a ferencrendiek tatárországi missziós működésének történetéhez. Kat. Szemle, 30 kt. 74 l. Bp. 1925.
- 297 Id. m. 33, 68, 349 ll.
- 298 Sammlung d. Russischen Geschichte. IV. kt. 182 l. továbbá lásd Gärber jegyzetelt Bayer, Geographia Russiae ex Constantino Porphyrogenneto c. értekezésében. Ed. Comm. Acad. Petropolit. Tom. IX. pag. 387.
- 299 Eubelnél: Turquensi.
- 300 Helyesen: Thaddei (I). Bőv. l. alább.
- 301 L. Eubel, Hierarchia. II. kiad. I. kt. 154 l.
- 302 GOL. III. 205 l.
- 303 GOL. IV. 230-233 ll.
- 303/1 L. Bull. O. FF. P. II. kt. 210 l. – Cavalerius I. kt. 91 l. XXX. sz. – Echard I. kt. Scriptor. Ord. ad an. MCCC XVIII. 537 l. II. oszlop.
- 304 Eubel, Hierarch. II. 154 l.
- 305 Waddingus, Annal. VIII. 470 l.
- 306 V. ö. GOL. IV. 232 l.
- 307 Lásd: ÁzsMM. III. közl.
- 308 V. ö. Bendefy, Anonymus és Kézai Simon mester Scythiája. Földr. Közl. 1938 évf. – továbbá, Fr. Julianus útleírásának tulajdon- és népnevei. Történetírás, 1939 évf. – Bolgár-török méltóságnevek középkori kútfókben. Turán, 1942. évf.
- 308/1 P. Pius Bonifacius Gams O. S. B.: Series Episcoporum Ecclesia Catholicae, Ratisbonae 1873. – 432 l.
- 309 GOL. IV. 343 l.
- 310 V. ö. Tournebize, Hist. de l'Arménie. 667², 668¹, 673¹ ll. továbbá Chronicon XXIV. Generalium, az Analecta francisc. III. kt.-ben. Ed. in Quaracchi-Firenze.

- ¹¹¹ *Bendefy*, Szallam tolmács küldetése Nagy Sándor falához. (Góg és Magóg iala) – A magyar őstörténet kútforrásai I. Bpest, 1941. – 25–26 ll.
- ¹¹² *Pallas*, Reise durch die südl. Statthalterschaften Russlands. Th. I. S. 273 ff.
- ¹¹³ *Klaproth*, Reise in den Kaukasus..., I. kt. XXIII. fejt. 499–502 ll.
- ¹¹⁴ U. ott 435–438 ll.
- ¹¹⁵ MHK. 504 l. – V. ö. u. ott 400 l. – Itt jegyzem meg, hogy *Fenyvessy László* 1941. szept. 15-én kelt, hozzám intézett levelében a következőket írja:
 „A magyar az ő feljebbvalóit előszeretettel oly szavakkal jelöli, amelyek a fej és fő szók összetételei. Pld. *fejedelem, főispán, főfő, főnök*, stb. Ez a két szó: fej és fő közös eredetűek, de idővel bizonyos mértékű jelentésbeli különbség támadt közöttük amennyiben a „fő” inkább „ober”, a *fej* inkább „Haupt” jelentést nyert.
 „A samán magyarságnak egy (lehet, hogy több) híres vezérét *Cupán*-nak nevezték (olv: *Kupán*) amely szintén *fej*et, tehát *fejedelem*et, átvitt értelemben *serleget* (*kupát*) jelent, mégpedig azért, mert a magyarságnál is szokásban lehetett a megölt ellenség koponyáját ivásra felhasználni, ahogyan azt a rokon népek közül a mordvinokról és bolgárokról, azonkívül a *longobárdokról*, *araukánokról*, stb. tudjuk.
 „Tekintettel a magyarság kaukázusi szereplésére ahol eredeti településük középpontja éppen a *Kubán* vidékére esett, nagyon is valószínűnek tartom, hogy a *Kubán* folyó neve magyar eredetű és a magyarság egyik *fejedelemének*, *kupánjának* a nevét viseli, éppúgy, ahogy a *Volga*, törökül *Etil* folyó *Attila*é. *Attila* nevének gót származtatása ugyanis szerintem *tart*-hatatlan. Szerintem *Attila* neve hunosan (törökösen:) *Atel* vagy *Etil* és annyit jelent, mint: „nagy, hatalmas”. Innen a *Volga* *Atel* neve is! A gótok ezt a török nevet *Attila*ra fordították, mert számukra ez így nyert *én*elmei (*atlyuska*)! A német „*Eitel*” hívebben őrizte meg az eredeti török *Atel*-*Etil* alakot.
 „A *Kupán*-név származásfája megfelfejtése szerint:
Kupán (*fej*, *fejedelem*)
Kubán, *Kobak*. 1. *Kupa* (név) *Koppány* koponya
 2. *kupa* (község)
- ¹¹⁶ *L. Klaproth*, Reise in den Kaukasus... I. XXXIII. fejt. 442 l.
- ¹¹⁷ V. ö. *Bendefy*, *Zemarchosz és Valentinus követségjárása*. Földb. Közl. 1941. 3. sz. (*Zemarchosz utazása*) 173–174 ll.
- ¹¹⁸ V. ö. *Bendefy*, *Bolgár-török méltóságnevek középkori kútforrásokban*. Turán. 1942. évf.
- ¹¹⁹ L. 316 a. ld. m. 443 l.

- 320 V. ö. a. id. m. 178 l. Ak-kagánról írottakkal. Vajon nincs-e a két névnek valami vonatkozása egymással?
- 321 V. ö. II. rész IV. fej.-ben foglaltakkal.
- 322 *Voyages d'Ibn Batuta* T. II. p. 375–379.
- 323 V. ö. Vámbéry, A magyarság keletkezése és gyarapodása. Bp. 1895. 124–125 ll.
- 324 U. ott 125 l.
- 325 *Pauler Gy.* A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 134 l.
- 326 *Recueil*, IV. kt. 380 l.
- 327 V. ö. *Reineggs*, Allgemeine historisch-topografische Beschreibung des Kaukasus. St. Petersburg u. Gotha. 1796. Bd. I. s. 66–78. (Az adalékokat e munkához sokkal korábban gyűjtögette.)
- 328 *Baer*, Beiträge zur Kenntniss des russischen Reiches u. der angrenzenden Länder Asiens, von C. von Baer u. gr. von Helmersen. IV. B. von K. E. v. Baer, St. Petersburg, 1841. 51–96 ll.
- 329 *De la Motraye*, Voyages en Europe, Asie. A la Haye, 1727. Tom. II.
- 330 L. *Pauler-Szilágyi*, A magy. honf. kútj: 115 l. Az id. mű a görög szöveget „mazaroknak” átírásban adja.
- 331 *Németh Gyula*, HMK. VI. fej.
- 332 L. 323 a. id. m. 264 l.
- 333 Antropológiai füzetek I. 206 l.
- 334 L. az V. fejezetben!
- 335 *Hammer-Purgstall*, Geschichte d. Gold. Horde, 87 l.
- 336 Ezt a kettőt *Karamsin* említi: Geschichte d. Russ. Reiches. Riga, 1820. V. kt.
- 337 Az előbbi kettővel együtt *Nikon Krónikája* említi.
- 338 V. o. Fr. *Julianus* második útjáról szóló jelentést és *Roxerius* feljegyzéseit.
- 339 *Ligeti L.*, A magyarság keleti kapcsolatai. Egy készülő szintézis alapelvei. Minerva Könyvtár XXXIX. Bp. 1932 – 24 l.
- 340 *Karmasin Nic.*, Geschichte des Russischen Reiches. Riga, 1820. Bd. IV. 158 l. – továbbá *Hammer-Purgstall*, Gesch. d. Gold. Horde 289–290 ll.
- 341 L. *Jerney*, A Kuma melléki Magyar városról. Tudománytár, 1843. XIII. kt. – 68 l.
- 341/1 Kúfa, mezopotámiai város Kadesia közelében. Omár kalifa alapította (636), nem sokkal Ktezifon bevétele után. Ugyanakkor épült fel Baszra is. Kúfa a

tudományok központja volt. Különösen a nyelvészeti tudományokkal és a hagyományok ápolásával foglalkozott. Ma jelentéktelen falu. – A kufikus érmék a mohammedának legrégebb pénzei aranyban (dinár), ezüstben (dirhem) és rézben (fils, többes: fulus). Nevüket a Kúfa városáról nevezték, sajtószerű arab írásjegyekről kapták.

341/2 Mint 341. jegyzet.

342 L. Klaproth 316 a. id. m. 416–417 ll.

342/1 L. Voyages d'Ibba Batuta I–IV. Paris 1855–1859. I. II. 381–382 ll.

342/2 U. ott 382 l.

343 V. ö. A magyarság néprajza. Bp. é. n. Egyet. Nyomda. I. kt.

344 Almásy Gy. Vándorutak Ázsia szívébe. Bp. 1903.

345 Prinz Gy. Belsőázsiai utam. Bp. 1911.

346 Hedlin S. Ázsia sivatagjain keresztül. Bp. é. n. Ázsia szívében I–II. kt. Bp. é. n.

347 Schenk J., Magyar solymászmadárnevek. I. Turul-Zongor-Kerecsen. Aquila, 1935–38. kt. 282 l. Bp. 1939.

348 V. ö. Mészöly G. Mióta lovasnép a Magyar? Szegedi Alf. Kut. Biz. Könyvt. IV. oszt. 2 sz. Szeged, 1929.

349 V. ö. Németh Gy. HMK. 326–327 ll.

350 Vámbéry, A magy. eredete. Bp. 1882. 193 l.

351 Klaproth 316 a. id. m. 421 l.

352 Legújabb és legkitűnőbb kiadása a Sinica Franciscana I. kt.-ben.

353 V. ö. Bendejfy, 37 a. id. m.

353/1 L. Zichy, Kaukázusi és középpázsiai utaz. I. kt. LXXVIII. tb. 1. képe.

354 Hammer-Purgstall, Gesch. d. Gold. Horde, 298 l.

355 L. fr. Johancu levelét a fakírok működésére vonatkozóan a 10/1 a. id. munkában.

356 V. ö. Balanyi, Adatok a ferencrendiek tatárországi missziós működ. tört. Kat. Szemle. 1925.

357 Klaproth 316 a. id. m. 422–423 ll.

358 Eredetije megjelent Besse János, Voyages en Crimée, au Caucase en Géorgie, en Arménie, en Asie-mineure et a Constantinople en 1829 et 1830. A Paris, 1838. c. munkában., majd közölte Jemey a Tudománytár 1843 évf.-ban, 454 a. id. tanulmánya keretében.

359 Lásd Hammer-Purgstall, Gesch. Gold. Horde 298–299 ll.

360 U. ott 298 l.

361 U. ott 299 l.

- 362 Baer nyomán Jerney 454 a. id. m. 70. l.
- 363 U. ott 71–72 ll.
- 364 Pistorii, Polonicae Historiae Corpus, Basileae, 1582. fol. T. i. p. 129.
- 365 Lásd 342/2 a. id. m. II. kt. 361–362 ll.
- 366 U. ott 363–364 ll.
- 367 U. ott 364 l.
- 368 U. ott 465–467 és 470 ll.
- 369 Oláh Miklós, Hungaria et Atila. Bécs, 1763. 81 ll.
- 370 V. ö. Tagán Galimdzán, A baskírok erjesztett italai, Népr. Ért. 1928. – 115–116 ll.
- 371 De la Motraye, Voyages en Europe, Asie. A la Haye, 1727. II. 70 l.
- 371/1 Arch. Franc. Hist. 1924. – 106–112 ll. – Fordította Balanyi, Adatok a ferencrendiek tatárországi missziós működésének történetéhez. Kai. Szemle 1925. – 81–82 ll.
- 371/2 V. ö. Sin. Franc. I. kt. 47–49 ll. és 176 s. k. II., 458, 465 ll. (Ez utóbbiak B. Odoricus de Portu Naonis adatai.)
- 372 L. 342/2 a id. m. 371 l.
- 373 U. ott 372–374 ll.
- 374 L. Zichy kaukázusi és középázsiai utaz. II. kt. Bp. 1897. 585–587 ll. és 481 l.
- 375 W. D. Webster, Illustrated Catalogue..., June. 1895. 52 sz.
- 376 Gerevich, Magyarország románkori emlékei. Magyarország művészeti emlékei I. Bp. 1938. 221–222 ll. CCXXXIX. tábla.
- 377 V. ö. Orbán Balázs, A Székelyföld leírása. Bp. 1868. I. 180 l.
- 378 V. ö. Rugonfalvi Kiss István, A nemes székely nemzet képe. Debrecen, 1939. I. 180 l.-nál lévő színes táblával.
- 379 Zakharov-Arendt, Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez. Archeologia Hungarica XVI. sz. A Magy. Tört. Múz. kiad. Bpest, 1935. – 26 kép a 66 lapon.
- 380 U. ott 67 l.
- 381 U. ott 59 l. 21/a jegyzet.
- 382 Tóth Zoltán, Attila's Schwert. (Studie über die Herkunft des sogenannten Säbels Karls des Grossen in Wien.) Bp. 1930. – 9 s. kk. I.
- 382/1 V. ö. 492 a. id. m. II. tb. jobboldali képe, – III. tb. 1, 2, 3 kép. VI. tb. 12 a–b kép.
- 382/2 V. ö. 492 a. id. m. 61–62 ll.
- 382/3 U. ott 62–63 ll. – Münsterberg O., Chinesische Kunstgeschichte. II. kt. 5. – 206–207 ll. 340. kép. – Tolsztoj I Kondakov, Ruszkija drevnoszti v

pomjatinikach iszkusziva III. 84 kép.

382/4 Hasonló motívum egy Tang-kori nefriten: Laufer B., A study in China Archaeology and Religion. Chicago, 1912.

382/5 Bóv. I. 379 a id. m. 63–67 ll.

383 Timur Lenk (Ieng) = Sánta Timur, T. Gurgan = Nagy Timur. V. ö. *Hammer-Purgstall*, *Gesch. d. Gold. Horde*. 332 l.

384 V. ö. Wirth A. *Geschichte Asiens u. Osteuropas*. Halle, a. S. 1905.

385 *Nikonsche Chronik*. IV. 134. l. V. ö. *Hamm. Purg. GgH*. 335. l.

386 *Petis de la Croix* L. III. Ch. 22 l. – *Hamm. Purg. GgH*. 341. l.

387 V. ö. Schenk J. *Magyar solymászmadárnevek*. I. Turul, zongor, kerecsen. *Aquila*, XLII–XLVI. 1935–38 kt. 267–348 ll. *Hamm. Purg. GgH*. 346 l.

388 *Hammer-Purgstall*, *Geschichte d. Goldenen Horde*. 347 l.

389 V. ö. *Brechm*, *Az állatok világa*. Emlősök III. 191–192 ll. Bp. é. n.

390 U. ott 348–357 ll.

391 U. ott 358 l.: Tausend Kaitaken. V. ö. *Bendkffy*, *Az Elbrusz név eredete*. *Földr. Közl.* 1941 évf.

392 „Dar u gar” – Schlag und trag! – Üsd és vágdi (V. ö. *Hamm. Purg. GgH*. 359 l.)

393 Az Aktav név az Aktagh, Aktak török személynév változata. Jelentése: Fehérhegy.

394 Tatarbasari = Tatarvásári. V. ö. Sereffeddin L. III. Ch. LV. p. 361 l. és *Homm. Purg. Gesch. d. Osmanischen Reiches*. I. 375, 635 ll.

395 *Abderesaknál*: „kabaili kumkjumar”. Ehhez *Hammer-Purgstall* ezt a téves magyarázatot fűzi: „das ist die Stämme der kumuken.” *Hamm. Purg. GgH*. 362 l. – *Petis de la Croix*-nál: „Les habitants de Mamcatou et Cazicomouc”.

396 V. ö. *Klaproth* id. m. I. vonatk. fejezet.

397 A kazikumükök, vagy lákok száma kb. 35 000, a Kojsszu völgyében laknak, értelmeseek, jómodúak, szorgalmasak, mozgékonyak, a kereskedelmi szellem megvan bennük, buzgó és fanatikus mohamedánok, de azért a samyli mozgalmakhoz nem csatlakoztak. Az iszlámot a kazikumük városban lévő Konuszid mecset déli oldalán lévő arab felirat szerint a hedzsra 161. évében (Kr. u. 780.) vették fel. Nyelvük rendkívül sajátos, élesen különbözik a szomszédos avarok és dargok nyelvétől. Az avarok gumal-oknak, a dargok bulungone-knak nevezik őket. (V. ö. *Zichy Jenő* *Kaukázusi utaz.* I. 175 l.)

- 308 Kuvicsok valószínűen szintén a dardok egyik törzsével, a kubacsikkal (szarákh-karán; páncélkészítők) azonosak. (V. ö. *Zichy* 169–171 ll.)
- 381 Kaitakok a dardok egyik törzse. (V. ö. *Zichy*, id. m. 169 l.)
- 400 A karakalpapokról (karapapak = fekete kucsmások) csak annyit tudunk, hogy ez a félig letelepült török törzs. Számuk egyesek szerint 6500, mások szerint 23 000 volna. Karsz és Alexandropol között laktak, rendszeren az iráni törökséghez számítják őket, eredetükről és nyelvükről azonban semmi biztos adatunk nincs. (V. ö. *Zichy* id. m. I kt. 54 l.)
- 401 A Toktamis elleni háborúkról adott eddigi egységes képet főleg *Hummer-Purgstall* id. m. nyomán állítottuk össze.
- 402 Böv. I. *Wirth* 497 a. id. m. 411–412 ll.
- 403 Sammiung d. Russ. Gesch. IV. S. 182. – Jerney 454 a. id. m. 13 l.
- 404 *Gmelin's Reise durch Russland*. IV. Bd. 17–22 ll.
- 405 L. *Klaproth* 426 a. id. m. II kt. V. l.
- 406 L. *Karamsin*, Geschichte d. Russ. Reiches, Riga 1820. I. kt. 105 l.
- 407 *Jerney* 341 a. id. m. 70 l., Köppen kiadatlan naplórészlete nyomán.
- 408 V. ö. *Zichy J. gr.* Kaukázusi és Középázsiai utazásai, I (Bp. 1897) V, VIII, IX, XII, XIII táblát, valamint a birkaprém süvegre vonatkozóan a VII. táblán közölt fényképet.
- 409 V. ö. *Zichy* id. m. II. 389–390 ll.
- 410 *Laonikos Ch.* életére és munkásságára vonatk. bőv. I. *Moravcsik Gy.* Bizánci források c. m. 80 tétel (222 skk. II.) M. Tört. tud. kézikönyvei. Bp. 1934.
- 411 *Stritter*, Memoria Populorum, Paris.
- 411/1 *Németh Gy.* HMK. 307 l., – *Yule-Cordier*, Marco Polo, II. 286 l. j. – *Nagy Géza*, Ethnogr. XVIII. 259–260 ll.
- 411/2 L. *Bendefy*, Julianus utazásának kéziratosa kútfői. Bp., 1937. (Arch. Ert. Centr. Orient. Knv.) Latin-magyar facsimile kiadás. 48 l. 2 j. és 49 l. 1 j.

UTÓSZÓ

Bendefy (1934-ig Benda) László 1904. augusztus 17-én született Vasváron, római katolikus családban. Atyja B. László igazgató tanító volt. A József Műegyetemen mérnöki oklevelet (1928), a Pázmány Péter Tudományegyetemen geológiából bölcsészdoktori oklevelet szerzett (1929). A földrajztudományok doktora (1972). Könyvtárosa volt a Turáni Társaságnak. Az első magyarországi kútkataszter összeállítója (1929). Cikkei a Természettudományi Közönyben (1928), Vasi Szemlében (1934, 1938) a Levéltári Közleményekben (1935, Julianus útleírásának kézirati példányai) stb. A Magyar Országos Levéltárban 23 ezer kéziratos térképet és 6 ezer térképtervet tárt fel, egyúttal rendezte az MTA kéziratos térképgyűjteményét is. Történetíróként Rómában és a vatikáni levéltárban elsősorban a keleti magyarságra és Julianus barátra vonatkozó adatok után kutatott. A Folia Sabariensia szerkesztője volt (1933-tól). Meghalt 1977. augusztus 13-án Budapesten. Fontosabb művei: Az ismeretlen Julianus. A legelső magyar Ázsia-kutató Budapest. 1936., Kummagyaria. A kaukázusi magyarság története. Budapest 1941., A magyarság kaukázusi őshazája. Gyeretyán országa. Budapest 1942., A magyar földmérés 1890–1920. Budapest 1970., Mikoviny Sámuel megyei térképei I–II. Budapest 1976.

Ebben a munkájában tudós szerzőnk a kummagyar nép azaz a kaukázusi vagy más szóval a kumai-, vagy kumamenti magyar-

ság egykori létezésének bizonyítékait tárja elénk, külön bemutatva a keleti és nyugati forrásokat. A kummagyarság magyar népünknek az a része, amely a besenyők támadásakor a IX. század végén a meólisz-kaspi-kaukázusi őshazába elszakadt a mi honfoglalóinktól, és attól kezdve közel 500 éven át önálló állami életet élt. A ferences hittérítőkhöz intézett pápai bullák IV. Ince pápa korától, 1253-tól kezdve említik Kummagyariát a következő formákban: „terra Ungarorum majoris Hungariae (-trans Danubium)” (1258). A kumai magyarság egykori léte mellett tesz tanúbizonyságot Rubruk, IX. Lajos francia király követé is, aki 1253–1254-ben Karakorumban járt, a mongol nagykán udvarában. Útközben kétszer is elhaladt a Kaspi-tó északi, illetve nyugati partvidékén (1253) és itt Kummagyariában találkozott és elbeszélgetett két ott működő pannóniai magyar hittérítő szerzetessel is. Azt mondja róluk, hogy az ott élő, többi keresztény magyarnak a papjai voltak.

Bendefy könyve lebilincselő olvasmány a szakemberek és a művelt nagyközönség számára, s azzal a nem titkolt céllal adjuk közre, hogy növelje foszladozó magyar nemzeti öntudatunkat, eleget téve tudós szerzőnk egykoron megfogalmazott célkitűzésének is.

B.I.J.

TARTALOM

FORRÁSOK

ARAB ÉS PERZSA KÚTFŐK TUDÓSÍTÁSA

A KUMMAGYAROKRÓL	7
A források ismertetése	7
A vonatkozó szövegek	11
A közölt szövegek részletes taglalása	19
Az abkáz és alán nép neve	21
Itil és Duba folyónevek azonosítása	22
A magyarlakia terület térbehelyezése	28
A kummagyarság vallási viszonyai a X-XI. században	34
A törzsi szervezet és előkelőségeik	36
A kumai sátorospásztorok	37
Kummagaria kiterjedése	38
Földművelés és halászat	39
A kumaiak abkáz szomszédjai	40
A kubánvidéki öntözőberendezések maradványai	41
A kumai magyarok portyázásai	44
 A KÍNAI KÚTFŐK TANÚSÁGA A KUMMAGYARSÁGRÓL	51
A népek azonosítása	52
A mongol támadás fő célja a Német-római Császárság	61
A folyó- és városnevek azonosítása	62
A kínai kútfők és Julianus levelének összehasonlítása	66

MAGYAR VÁROSÁRA VONATKOZÓ KÚTFŐK	69
Abulghazi Bahadur kán közlése	69
Abu-l-fida tudósítása	71
A mosdoki tatár történeti mű adata	72
A Derbend-Nameh adata	73
Ibn Batuta leírása Magyar városáról	74
KELETI KÚTFŐK TUDÓSÍTÁSA	
A KUMMAGYARSÁG PUSZTULÁSÁRÓL	81
Jefdi Sereffeddin tudósítása	81
Abderrasak közlése	83
TÉVESEN ÉRTELMEZETT,	
NEM MAGYARRA VONATKOZÓ HÍRADÁSOK	87
A Mazarok kis vára	87
„Kicsi Madžar” és „Ulu Madžar” helytartói	91
KUMMAGYARIA A KÖZÉPKORI IRODALOMBAN	95
Nikolaos Mysticos türkjei	97
Konstantinos Porphyrogennetos tudósítása	98
Viterbói Gottfried világkrónikája	102
Vincentius Bellovacensis tudósítása	107
Kummagaria neve Piano da Carpino útleírásában	109
A hazai krónikák adatai	113
EGYHÁZI VONATKOZÁSÚ ADATOK	117
• A hittérítőkhöz intézett pápai bullák adatai	117
IV. Ince a magyarországi domonkosrendieket 1250-ben	
„Arbania és Hunniava” tartományokba küldi	124
Szkítákat emlegető pápai bullák	131
Ferencs záradékjegyzék Magyarrról	137
Ügyek (Ugueih, Uguech, Ugek) ferences kolostora	139
Madzsar Unneh kolostor romjai	143
Albors keresztényei	148

Magyar város püspökeire vonatkozó pápai bullák	151
Kumai vagy kaukázusi püspökök	154
A „Cumuchensis” név eredete és meghatározása	158
Thaddeus, az első „kumai” püspök	171
A magyar püspökök nemzetisége	175

FÖLDRAJZI ÉS TÖRTÉNETI VONATKOZÁSOK

KUMMAGYARIA FÖLDJE	179
A Kuma folyó és vízrendszere	180
A Kubán folyó és vízrendszere	183
Magyar földrajzi helyzete	189
A város alapítása	193
A KUMAI MAGYAROK A MONGOL BIRODALOMBAN	201
A mongolok első megjelenése a Kaukázusban	201
Kipcsak érmék Magyarban	205
Magyar vereiű érmék	210
Eduard von Zambaur levele	216
Ibn-Batuta leírása a kumai magyarok életéről	220
Magyar város fekvése	220
Magyar város nagy jelentőségéről	222
Magyar város kereskedői	223
Vásártéri jelenet	224
Költözködő sáiorospásztor magyarok	225
A Bestau melegforrásai	228
A magyarok asszonyairól	229
A kummagyar főúri ruházat	230
Ibn Batuta útvonala	231
Az iszlám térfoglalása Magyarban	232
A mongol hatalom képviselői	236
A magyar „Hét Mecset”	237
Az araba leírása	239

Hogyan utaznak a magyarok	240
Hogyan büntetik a magyarok a tolvajt?	240
A magyarok étkezéséről	241
Mohamedánus istentisztelet Magyarban	244
A kumai magyarság ménesei	245
Az ősi, kaukázusi nyereg	246
A kaukázusi magyar szablya	254
KUMMAGYARIA PUSZTULÁSA	259
Timur Lenk	259
Timur Lenk első hadjárata Toktamis ellen	260
A második hadjárat	262
A harmadik hadjárat	263
A negyedik, döntő hadjárat	265
A kumai magyarság sorsa Magyar pusztulása után	270
Három Magyarország	273
JEGYZETEK	275
UTÓSZÓ	295